Nationalmuseets Arbejdsmark

1966

Nationalmuseets Arbejdsmark

1966

NATIONALMUSEET

Redaktør: Erik Kjersgaard.

Redaktionskomité: David Liversage, Fritze Lindahl, Ole Høyrup, Jørgen Meldgaard, Helle Salskov Roberts, Otto Mørkholm, Hanne Frøsig, Svend Jørgensen, Knud Thorvildsen, Werner Jacobsen.

Klicheer: Bernhard Middelboe's Reproduktionsanstalt.

Tryk: Andelsbogtrykkeriet i Odense.

Omslagsbilledet viser den guldbelagte fibula, der i maj 1966 fremkom i forbindelse med et stort skattefund fra germansk jernalder ved Kitnæs i Horns herred. Se artiklen side 5. – Niels Elswing fot.

Indhold

Elisabeth Munksgaard: Guldfundet fra Kitnæs strand ved Jægerspris 5

Bjarne Stoklund: Røgstue og glasstue 21

Jan Steenberg: Gamle Skæremølle bro .. 33

C. J. Becker: To landsbyer fra tidlig jernalder i Vestjylland.. 39

Georg Galster: Fra Christopher af Bajerns hof .. 51

B. Brorson Christensen: To store trækonserveringsopgaver .. 61

Erik Kjersgaard: De sorte ekvipager.. 71

Peder Mortensen og Kent V. Flannery: En af verdens ældste landsbyer 85

Svend Nielsen: Nyt om Danmarks ældste fajancefabrik .. 97

Martha Boyer: Fortid i nutidens Kina 105

Olaf Olsen og Palle Friis: Sankt Olai i Hjørring 119

Inge Mejer Antonsen: Et kunstnerhjem i Skagen –
Anna og Michael Anchers hus 127

Glimt fra arbejdsmarken 143

Fig. 1. Kitnæs strand. Skatten blev fundet lidt til højre for båden.

Guldfundet fra Kitnæs strand ved Jægerspris

Et skattefund fra germansk jernalder

Af ELISABETH MUNKSGAARD

„Atter har den danske Jord aabnet sig for et af de Fund, som strax reise Opmærksomheden og altid ville bevare den" – således indledte Sophus Müller i 1903 sin publikation af solvognen fra Trundholm. Og selv om det fund, der her skal beskrives, vel næppe opnaar samme folkeyndest, eller samme plads i vor bevidsthed og i den arkæologiske forskning som solvognen, saa er det dog et fund, der kommer til en arkæolog højst een gang i hans levetid. For vor generation af arkæologer var konfrontationen med guldfundet fra Kitnæs strand lige så overvæl-

Fig. 2. Udgravningsfeltet på strandbredden set fra stranden op mod skrænten. Den tætteste fundkoncentration – fibulaen og 13 brakteater – lå umiddelbart op til brinken i billedets midte på et ca. 1,75 × 1,70 m stort område.

dende som mødet med solvkarret fra Gundestrup, solvognen eller de romerske sølvbægre fra Hoby var det for vore forgængere i museumsverdenen.

Det hele begyndte en septemberdag i 1965. Da afleverede et ægtepar fra Jægerspris, ingeniør K. Bak og frue, på Nationalmuseet to guld*brakteater**) som de havde fundet på Kitnæs strand i nærheden af Jægerspris (fig. 1). Den ene brakteat vakte straks opmærksomhed ved sit usædvanlige præg, den anden var mere almindelig, for selv om præget var hidtil ukendt, var typen dog velkendt fra andre fund (fig. 6 øverst og til højre).

I april 1966 modtog Nationalmuseet endnu en brakteat fra Kitnæs strand. Amatørarkæologen, biavler Poul Larsen i Jægerspris havde en dag kredset om findestedet på stranden i håb om, at måske også han kunne være så heldig at finde en brakteat – hvorpå han fandt en af samme præg som den anden brakteat i det første fund. Da biavler Larsen er en fornuftig mand, lovede han museet at indstille al videre søgen, samt – hvad ikke var det mindst vigtige – at tie bomstille for at stedet ikke skulle blive overrendt af alt for ivrige og usagkyndige skattejægere.

*) For ikke at tynge teksten unødigt med faglige og tekniske udtryk er disse samlet i en oversigt på side 20. De ord, der findes i oversigten, er i teksten sat med *kursiv*.

Findestedet blev besigtiget af Nationalmuseet og det blev da iagttaget, at et stort stykke af skrænten oven for stranden var skredet ned på bredden. På den brakteat, biavler Larsen havde fundet, sad der jord – ikke strandsand – i øskenen, og det var da nærliggende at tro, at skatten oprindelig var gravet ned i skrænten og derefter med jordskreddet havnet på strandbredden.

Fig. 3. Fra kejsermedaillon til brakteater. Medaillon slået for kejser Constantius II (337–61), fundet i Allesø på Fyn. Guldklumperne i kejserens hår er rester af granuleringen, der har siddet under den her hjemme påsatte øsken. For- og bagside af dansk medaillonkopi fundet i Gundsømagle Holme på Sjælland. A-brakteat visende et mandshoved i profil, fra Skonager i Ribe amt. B-brakteat forestillende tre stående mænd, personen længst til venstre ligner den lille mand med sværdet på Kitnæs-fundets rytterbrakteat (fig. 6), findestedet er ukendt. D-brakteat med dyreornament; dyret har bagudvendt hoved med krumt næb og S-formet krop. Fra Skonager i Ribe amt.

Farvetavle 1 (heroverfor). De nitten brakteater fra Kitnæs-fundet gengivet i naturlig størrelse. Gruppen repræsenterer tre forskellige præg: se også fig. 6.

Det ublide forårsvejr med sne og frost forsinkede den af Nationalmuseet planlagte udgravning, men lørdag d. 14. maj gik museumsinspektør C. L. Vebæk i gang bistået af biavler Larsen, ingeniør Bak og flere andre interesserede amatørarkæologer, (fig. 2). Da dagen var omme, var ca. 90 m² udgravet og møjen mere end rigeligt belønnet. Mandag d. 16. maj præsenteredes 1' afdelings målløse medarbejdere for resultatet: 15 guldbrakteater og en prægtig bronze*fibula* med tyk guldbelægning, prydet med *granulering* og *filigran* og indlagte ædelsten, (farvetavle 1 og 2). Man glippede med øjnene og spurgte som i sin tid Jeppe, „Drømmer jeg, eller er jeg vågen?"

Et par dage efter at dette epokegørende fund var publiceret i presse og fjernsyn, meldte der sig endnu en brakteatfinder på Nationalmuseet. Den tiårige Jesper Thomsen fra Frederikssund havde set brakteaterne i avisen og derefter meddelt sine forældre: „Sådan en har jeg også!" Jesper havde fundet sin brakteat på Kitnæs strand, da han var 5–6 år, og han og en jævnaldrende legekammerat havde brugt den til at lege smykketyve med, de skiftedes til at stjæle den fra hinanden, fortalte han, da han afleverede den på museet.

Nu er Kitnæs-fundet med sine ialt 19 brakteater vort største brakteatfund. Yderligere er fundet det eneste skattefund fra germansk jernalder, der er fagmæssigt udgravet, samtlige andre fund er kommet tilfældigt for dagen ved markarbejde eller tørvegravning.

Inden vi går over til nærmere at omtale skattefundet fra Kitnæs, vil det nok være på sin plads at meddele lidt om den tid, fundet tilhører. Germansk jernalder er navnet på tiden 5'–8' årh. e.v.t. Jernalderens perioder – keltisk, romersk og germansk tid – er opkaldt efter de folkeslag, der igennem århundrederne prægede kulturudviklingen i Europa, først kelterne, siden romerne og til sidst germanske folk, der efter det romerske imperiums undergang og folkevandringstidens krige og erobringer skabte deres egne riger både i de tidligere romerske provinser og i de egne, der lå uden for det romerske riges grænser.

Ældre germansk jernalder (5'–6' årh.) er i Danmark præget af fundfattigdom. Efter romersk jernalders mange rige grave, offergaver, huse og landsbyer virker ældre germansk jernalders beskedne gravfund og få bopladser ikke overvældende. Een fundkategori – skattefundene – er helt dominerende. Vægtige halsringe, smukt ornamenterede *relieffibulaer* og store mængder *ringguld* er skattefundenes bestanddele. Alle disse guldskatte viser dels befolkningens rigdom, dels at urolige tider hørte til dagens orden, så det ofte blev nødvendigt at gemme en formue bort, for at den ikke skulle falde i fjendehænder.

Blandt skattefundene indtager brakteaterne en fremtrædende plads. Siden den arkæologiske forskning for godt 100 år siden for første gang beskæftigede sig med disse særprægede smykker, har man delt dem i fire forskellige hovedtyper efter deres præg. A-brakteaterne har som

Farvetavle 2. Den guldbelagte fibula fra Kitnæs gengivet i ca. dobbelt størrelse. Af alle pragtfibulaer fra germansk jernalder er denne uden sammenligning den bedst bevarede.

dekoration et mandshoved i profil, B-brakteaterne en forvreden menneskefigur i løb eller spring eller 2–3 menneskefigurer i forskellig opstilling. C-brakteaterne viser et mandshoved i profil over et firbenet dyr, der ofte har hestehove, horn og bukkeskæg. D-brakteaterne er dekoreret med en dyrefigur i ældre germanertids stil, der også kendes fra andre smykker, forskellige beslag og lignende.

Brakteaterne er opstået i Norden som efterligninger af de senromerske kejsermedailloner, der blev slået til minde om tronbestigelser eller store sejre og gavmildt uddelt til verdensrigets og kejserens venner og forbundsfæller. Fra danske fund kendes fire sådanne medailloner, der er blevet omdannet til hængesmykker ved hjælp af en påloddet øsken. Denne skæbne blev også de romerske guldmønter, *solidi*, til del her til lands, langt de fleste af dem er forsynet med øsken, eller enklere, blot med et hul til ophængning. Åbenbart har denne nye smykkemode vundet folks bevågenhed, for hjemlige efterligninger dukker snart op; men de nordiske guldsmede magtede ikke at kopiere medaillonernes dobbeltpræg – en række hjemlige medaillonkopier viser dette særdeles tydeligt – man valgte derfor den enklere metode: ved hjælp af et *stempel* at præge det ønskede billede i et stykke guldblik (fig. 3).

Alle 19 brakteater fra Kitnæs er C-brakteater af tre forskellige præg, (farvetavle 1). Der er to af et præg, fire af et andet og 13 af et tredie, (fig. 6). To præg er nye, d.v.s. at vi ikke kender dem fra tidligere fund, men et af prægene kendes fra et brakteatfund fra Hjørlunde ved Slangerup, en fund der kom til Oldnordisk Museum i 1817 (fig. 4).

Mest overraskende og virkelig nyt er det præg, der går igen på fire af brakteaterne (fig. 6 øverst). Hoved og dyr er til stede som sædvanligt på C-brakteaterne, men desuden findes under hovedet en ganske lille krop, der smelter de to ellers løsrevne elementer sammen til et rytterbillede. Mandens arm ses tydeligt markeret og fire ubegribeligt små fingre fatter om tøjlen medens tommelen stritter lige i vejret. Rytterens ben slutter tæt til hestens flanke, og er man ofte i tvivl om, hvad

Fig. 4 (til venstre). C-brakteat fra Hjørlunde ved Slangerup fundet i 1817 sammen med tre andre C-brakteater. Fig. 5 (til højre). Brakteat fra Kitnæs. Ved simpel sammenligning konstaterer man, at denne brakteat er slået med samme stempel som Hjørlunde-brakteaten.

Fig. 6. Kitnæs-skattens tre brakteatpræg: øverst præg 1, rytterbrakteaten, hvoraf der er fire eksemplarer, til højre præg 2, hvoraf der er 13 og nederst til venstre præg 3, hvoraf der er to eksemplarer.

C-brakteaternes dyr egentlig forestiller, så er der her ingen tvivl mulig, dette dyr er i hvert fald en hest med kraftig manke og vajende hale og ikke at forglemme bidselring og tøjle. Rytteren bærer på hovedet en hjelm fortil afsluttet af et rovfuglehoved; en anden rovfugl svæver med fremstrakte kløer foran rytterens ansigt. Mellem hestens for- og bagben ses en halvfærdig rune ᛗ, enten ᛕp eller ᛗe, men guldsmeden beregnede pladsen forkert – og måtte udelade en del af runen. Foran hesten står en lille figur, en „tændstikmand", med et sværd eller en stav i sin løftede hånd; han er ikke ulig de små mænd, der kendes fra en serie B-brakteater fundet forskellige steder i landet.

Det andet C-brakteatpræg, hvoraf der er ikke mindre end 13 eksemplarer, er mere almindeligt, og selv om præget er nyt, er typen velkendt fra andre fund, (fig. 6 til højre). Mandens hals, eller om man vil: rudimentære krop, hviler direkte på dyrets ryg, og dyret har et for denne type C-brakteater karakteristisk spidsvinklet knæk mellem hals og ryg. Over dyrets horn svæver et hagekors og en korsformet figur med en cirkel i midten. Lige som på det først omtalte præg er dyrets ene bagben ført opad i et vældigt sving.

Det tredie præg, hvoraf der som tidligere nævnt er to eksemplarer, (fig. 6 nederst til venstre og fig. 5), kendes i forvejen fra brakteatfundet fra Hjørlunde ved Slangerup. Også her kan man tale om en „rytterbrakteat", uden at den dog er så detaljeret i sin fremstilling som den rigtige rytterbrakteat. Rytterens frisure er afsluttet af en hårdusk, han har flad næse, et stort øje og forgræmmet nedadtrukne mundvige: hans hals hviler på dyrets ryg og en hånd med opadvendt tommelfinger ligger på dyrets hals. Ridedyret har horn og hestehale og tynde ben med bladagtigt udfligede fødder. Baggrunden er udfyldt med forskellige tegn: en zig-zag-linie bag rytterens hoved, en fuglefigur foran hans ansigt og under dyrets bug tre runer ᚴ (l) ᛇ (E) ᛏ (t), der ikke danner noget meningsgivende ord. Disse tre runer findes også på Hjørlundebrakteaten, men er her så slidte, at man kun kan se den første og halvdelen af den anden rune.

Af de forskellige brakteattyper er A og B ikke så almindelige som C og D. C-brakteaterne findes i mange varianter, der for en stor del er egnsbestemte. Kitnæs-fundets sælsomme og foreløbig enestående rytterbrakteat har vi ingen paralleller til, men de to andre præg er af en type, der dominerer på Sjælland, hvor den kendes fra adskillige fund.

Kitnæs-fundet har skænket os en runeindskrift med det ældre runealfabet, der brugtes før vikingetid, fra ca. 2' årh. e.v.t. til og med 8' årh., men desværre gør den os ikke stort klogere. Af de godt 300 brakteater, der kendes fra danske fund, har omkring de 60 runeindskrifter, men af disse kan kun fem-seks stykker tilkendes prædikatet fejlfri, resten består af forvanskede latinske eller nordiske ord og sætninger, og hvis indskriften ikke er forvansket, står den næsten altid spejlvendt. Dette forhold kunne tyde på, at guldsmeden og den runekyndige ikke var identiske. Snarest har forholdet været det, at guldsmeden fra runemesteren modtog forlægget til en indskrift, og når guldsmeden så både skulle holde styr på en for ham måske uforståelig tekst og tilmed skære den spejlvendt i sit stempel, er der ret beset ikke noget at sige til, at resultatet sjældent stod mål med anstrengelserne.

Det fremgår tydeligt af de forskellige brakteattyper og de varierede præg, at fremstillingen gradvis fjerner sig mere og mere fra forbilledet – den romerske kejsermedaillon. Dette må betyde, at man herhjemme har lagt et eller andet ideindhold i billederne, som vi i dag kun kan ane. Een ting er at udforske fortidens materielle kultur, der er ganske håndgribelig, den åndelige er det ulige vanskeligere, for ikke at sige umuligt, at trænge ind i. Brakteaternes billedverden med personer, dyr, helligtegn og runer bringer bud om en for os lukket, magisk-religiøs verden – vi ved ikke, hvad billeder og tegn betyder, vi kan højst gætte os til, at de måske kan være illustrationer til længst forglemte sagn og gudemyter, der engang var på alles læber. Men der må have været en mening med brakteaterne, måske var de amuletter, der beskyttede ejeren mod onde magter eller sikrede ham frugtbarhed,

Fig. 7. Fibulaens rygknap forstørret ca. halvanden gang.

Fig. 8. Fibulaens bagside. Spiralen mangler og kun det øverste af nålen er bevaret. På hovedpladens kant ses de guldnitter, hvormed knopperne er sat fast.

de var i hvert fald ikke blot smykker alene til pynt og fest. De få læselige runeindskrifter styrker os i formodningen, at der var magi med i spillet, indskrifter som „lykke for Alvin, lykke for Alvin, lykke for Alvin" og „jeg kaldes Hariuha, den ulykkesvise, jeg giver lykke" vifter os om næsen med en rå em af skinbarlig trolddom.

Fundets pragtstykke, den store fibula, har rektangulær hovedplade omgivet af 17 profilerede knopper, en rund skive, en såkaldt rygknap, der indtager bøjlens plads, og flad fodplade med indskårne sider og fem udstående kredse, (farvetavle 2). Fibulaens skelet er af bronze, ialt tre plader: hovedplade, rygknap og fodplade danner basis for guldbelægningen, der nærmest kan sammenlignes med en æske, eller rettere tre, idet hver af fibulaens dele er pakket ind for sig og derefter loddet sammen. Indpakningen i guldet er foregået således, at hver af bronzepladerne er lagt i en guldplade med en ganske lav kant – det er æskens bund – og lågene er derefter lagt over forsiden og kanterne eller falsen blev fæstet på bagsiden, (fig. 8).

Hovedpladens bronzeknopper er fæstet på kanten efter at guldbelægningen var færdig, det er sket ved hjælp af en guldnitte, der danner knoppens top og hvis nitplade sidder på indersiden af hovedpladens ombøjede kant; resten af knoppen er svøbt i en tynd guldstrimmel, der er føjet sammen på bagsiden.

Filigranornamenterne består af forskellige, utroligt små påloddede figurer S C og ꝏ af kornet tråd, en fletning af tre dobbeltlagte tråde nederst på hovedpladen og øverst på fodpladen og en sammenhængende, bugtet tråd ᚹᚹᚹᚹᚹ på de to smalle stykker, hvortil rygknappen er fæstet, (fig. 10), samt som en ramme om hele herligheden en svær perletråd af samme slags som brakteaternes indfatninger. Endelig er hele kanten dekoreret med en række ind*punslede* bueformede stempler ⌒⌒⌒ (fig. 9).

Rygknappen er dekoreret med fire dyrefigurer i den germanske dyrestils tidlige udformning, (fig. 7); to af figurerne er ens, de forestiller et S-formet, slangeagtigt dyr med hoved i begge ender. De to andre er udformet lidt forskelligt, men er dog ens i den stilling, de indtager: hovedet er bøjet bagud og kroppen ender i et pæreformet lår, det dertil hørende ben er lagt over kroppen, så dyrefiguren får form nærmest som et 8-tal. Figurerne er skåret ud af guld og loddet på underlaget og derefter dekoreret med granulering og filigran.

På fibulaens bagside sidder spiral, nål og nåleskede, der alle er af bronze. Spiralen og det meste af nålen mangler; spiralen har været fæstet til hovedpladen med fire bronzestifter, der endnu sidder på plads (fig. 8).

De røde, grønne og hvide sten, der i spredte indfatninger pryder fibulaens overflade, er af forskelligt materiale. De hvide er på nær een – den nederste på foden – af muslingeskal, de runde, hvælvede på ryg-

Fig. 9. Fibulaen set fra siden. De bueformede stempelornamenter er næsten udviskede af slid.

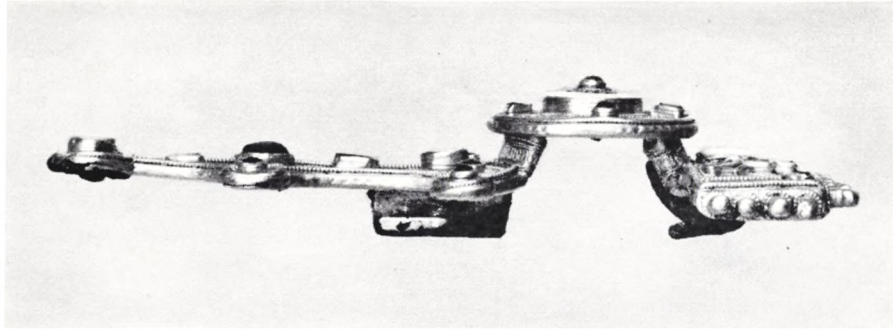

knappen og i fodpladens kredse er af glas, det samme er den grønne trekant nederst på fodpladen og et par enkelte af hovedpladens sten; resten er halvædelsten, måske karneoler. Kun tre af indfatningerne er fæstet på bagsiden med bronzestifter: den takkede indfatning med den røde glasperle midt i rygknappen, indfatningen til den store halvædelsten nederst på foden og indfatningen med den hvide „sten" på fodens nederste skive, de øvrige er loddet på guldpladen.

Lige så elegant og håndværksmæssigt godt filigranarbejdet er udført, lige så klodset virker de fleste stens form, tilslibning og indfatning; man fristes næsten til at tro, at guldsmeden her er blevet stillet over for en opgave, han ikke havde prøvet nær så ofte som at lave filigranornamenter.

Selv om fibulaen er et unikt arbejde – sådanne smykker blev af gode

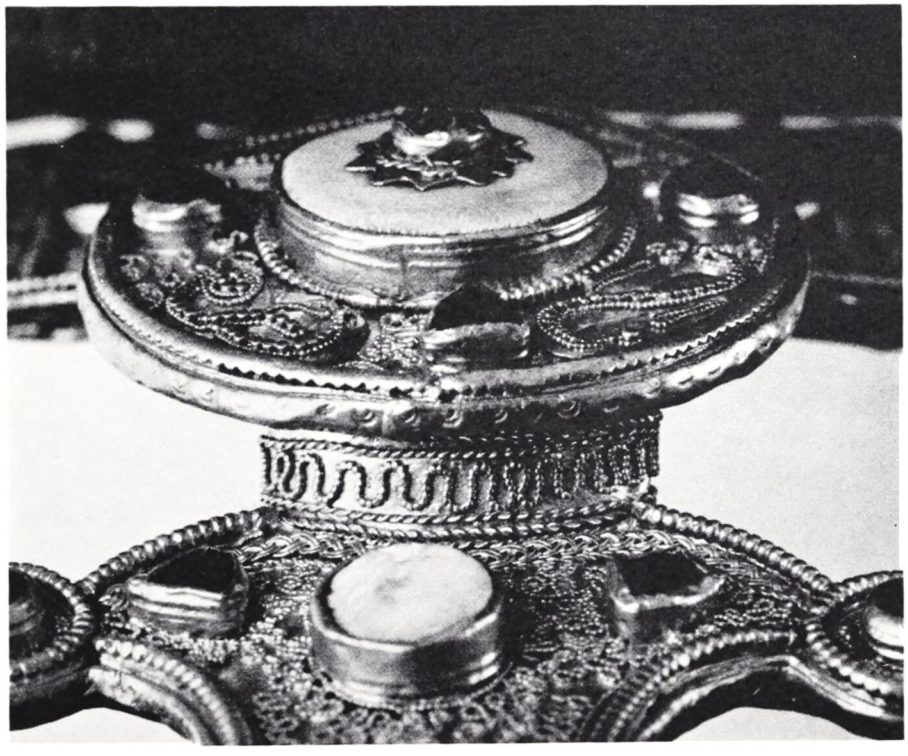

Fig. 10. Fibulaens rygknap forstørret ca. 3 gange. Under selve knappen ses den bugtede guldtråd på bøjlen.

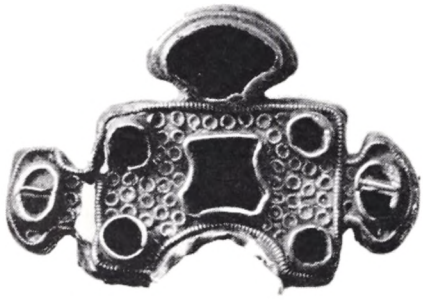

Fig. 11. Hovedplade til fibula fra Adslev i Aarhus amt. Den er af bronze, belagt med guld, i bunden af indfatningerne er lagt mønstret guldblik for at forhøje lysets spil i stenene. (Dobbelt størrelse).

grunde ikke masseproduceret – har den dog flere nære slægtninge i Norge, Skåne og Danmark af det beskednere ædelmetal sølv. Fra skandinaviske fund kendes således en hel del sølvfibulaer med firkantet hovedplade omgivet af frit stillede knopper som Kitnæs-fibulaens. Det drejer sig dels om stykker af sølvblik (relieffibulaens forgænger), dels om relieffibulaer dekoreret med spiralornamenter og tidlige dyreornamenter. Disse fibulaer tilhører 5' årh. og tiden omkring 500. Tilsvarende kendes tre-fire danske fibulaer fra slutningen af 5' årh. med samme store rygknap som på Kitnæs-fibulaen; på en af disse, fra Holmgård i Viborg amt, er rygknappen belagt med en tynd, filigrandekoreret guldplade, men desværre er den sten, der har siddet i midten, gået tabt.

Dyrefigurerne på rygknappen har for de to S-formede dyrs vedkommende sine nærmeste slægtninge på en prægtig svensk guldhalskrave fra 5' årh. dannet af tre ringe; den er nært beslægtet med vor halsring fra Hannenov på Falster – begge er rigt prydet med fine filigranmønstre og påloddede dyrefigurer.

De fibulaer, der i dekoration og fremstillingsteknik kommer Kitnæsfibulaen nærmest, er alle fundet i Danmark. Det drejer sig om tre stykker, fra Elsehoved på Fyn, Skodborg ved Haderslev og Adslev ved Århus; dog afviger de fra Kitnæs ved at have trekløverformede stykker om hovedpladen i stedet for knopper. Elsehoved-fibulaen (fig. 12) er desværre i en sørgelig forfatning, den fandtes i 1826 og finderne splittede den fuldstændig ad. Af guldbelægningen er kun „låget" til hovedpladen bevaret og alle de indlagte sten mangler på nær en, af foden er kun bronzeskelettet tilbage. Sandsynligvis har den haft en stor rygknap magen til Kitnæs-fibulaens, det er i hvert fald påfaldende, at både hoved- og fodplade kun har ansats til bøjle, de to dele har sikkert været føjet sammen med en stor rygknap.

Af Adslev-fibulaen (fig. 11) er kun hovedpladen tilbage, den er beskeden af format i forhold til de store pragtstykker, men må i hel tilstand have været et yndigt lille smykke, den er fint og sirligt udført, således er der i bunden af indfatningerne lagt et stykke mønstret guldblik for at forhøje lysets spil i stenene.

Skodborg-fibulaen (fig. 14) er helt af Guld, opbygget uden bronzeskelet, den virker umådelig luftig og elegant i sin udformning. Et særligt raffinement er de små guldcirkler, der er indlagt i nedskårne kredse i stenene og den stadige vekslen i farvespil mellem røde og grønne sten.

Endnu en fibula bør nævnes i forbindelse med guldfibulaerne, det er stykket fra Nørre Tranders i Ålborg amt (fig. 13). Tilbage af den er nu kun en tom bronzeskal med trekløverformede flige om den firkantede hovedplade og udstående kredse om fodpladen. I modsætning til guldfibulaerne har den kun tre kredse på fodpladen, idet de to øverste er erstattet af nedadbøjede flige, der minder om de dyrehoveder, der på denne plads altid findes på sølvblik- og relieffibulaer. Man må forestille sig, at denne nu ganske ribbede skal engang har været udfyldt

med dyreornamenter i sølv eller guld og måske også med brogede halvædelsten og glas.

Elsehoved- og Skodborg-fibulaernes mere stiliserede dyrefigurer og komplicerede ædelstensindlægninger i *cloisonné* synes at vidne om, at de tilhører en noget senere tid end stykket fra Kitnæs.

Uden for Skandinavien leder vi forgæves efter fibulaer af denne slags, hos de germanske folk i Europa herskede andre smykkemoder. Men selv om fibulaerne er anderledes end de nordiske, finder vi også blandt de fremmede former hos franker og angelsaxer indlægninger af glas, halvædelsten og muslingeskal i fornemt juvelerarbejde. De fremmede fibulaer, der kommer de nordiske nærmest, er fundet i Kent og Surrey i Sydengland.

Hvorfra halvædelstenene er importeret, lader sig ikke afgøre med sikkerhed. Granater og karneoler findes i de skandinaviske fjelde, i det østlige Mellemeuropa, i Den nære Orient og i Indien. Der er således mange muligheder.

Muslingeskallerne er så tykke, at de ikke kan stamme fra hjemlige farvande. Måske er de kommet fra så fjerne egne som Middelhavet eller Det indiske Ocean. Det er ikke utænkeligt, at både halvædelsten og muslingeskaller er kommet langvejs fra; der var i germansk jernalder livlige fjernhandelsforbindelser mellem angelsaxer, franker og goter til det byzantinske rige og Den nære Orient.

Det sammenligningsmateriale, vi har til rådighed, viser, at fibulaen fra Kitnæs utvivlsomt er fremstillet herhjemme i 2' halvdel af 5' årh. Den var ikke ny, da den kom i jorden, tværtimod havde den tjent sin ejer

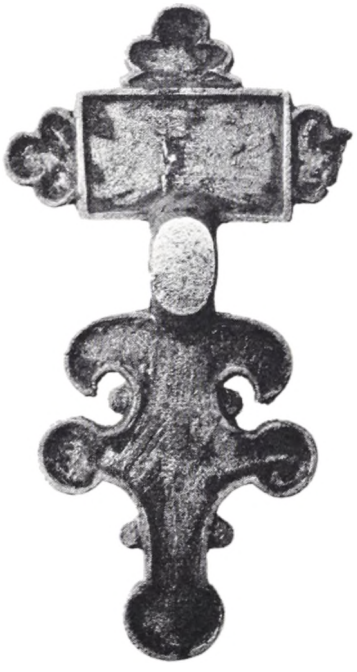

Fig. 12 (til venstre). Fibula fra Elsehoved på Fyn. Af guldbelægningen er kun hovedpladens forside bevaret. Hullerne i fodpladen har sikkert tjent til fastgørelse af ædelstensindfatninger. Ca. halv størrelse.

Fig. 13 (til højre). Bronzefibula fra Nørre Tranders i Aalborg amt. Den nu tomme skal må oprindelig have været udfyldt med dyreornamenter i sølv eller guld, måske også med halvædelsten i cloisonné.

Fig. 14. Guldfibula fra Skodborg i Haderslev amt. De bevarede sten er røde og grønne. Fuglefiguren på fodpladen findes ganske lignende på Elschovedfibulaens hovedplade. Fibulaen er fundet sammen med en B-brakteat og tre ens D-brakteater samt fem glasperler.

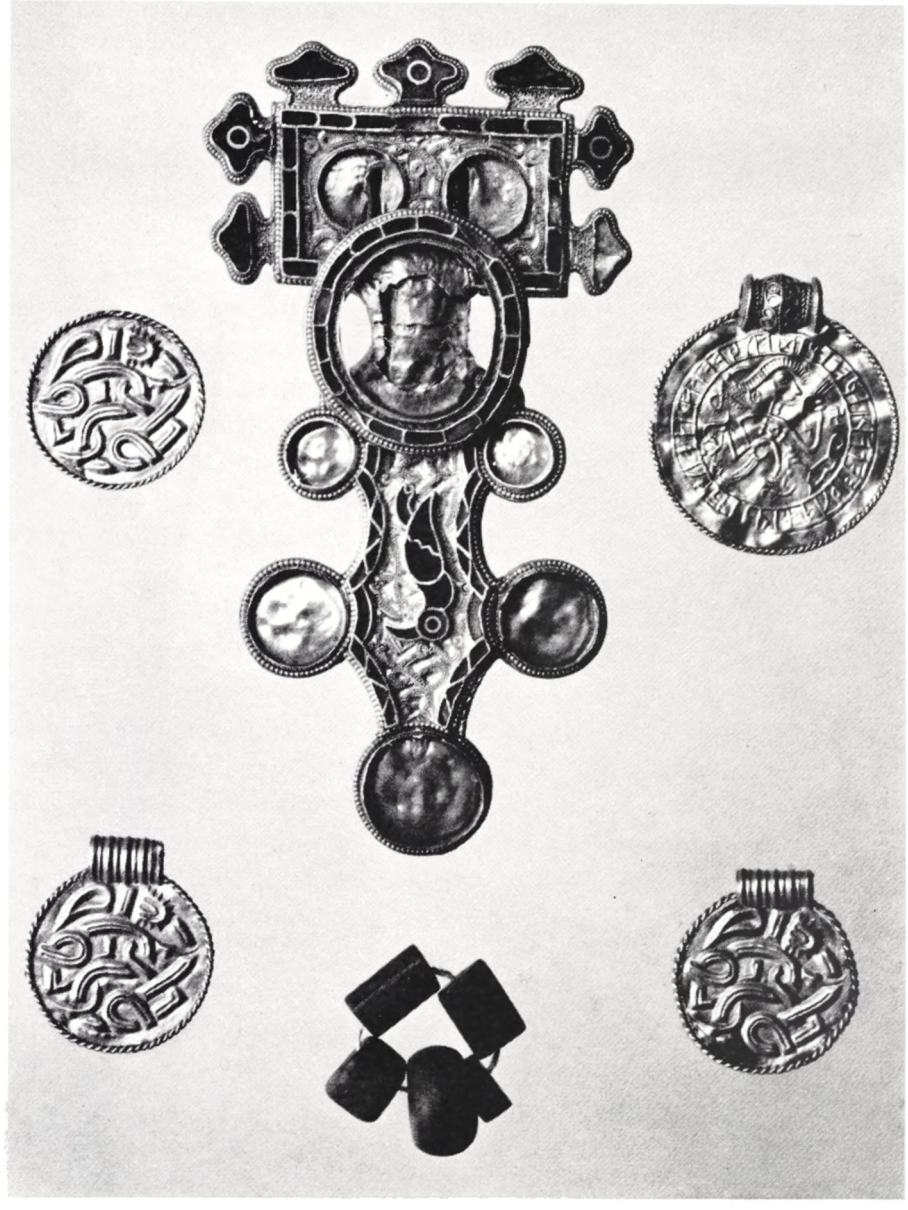

tro og længe. På bagsiden er falsen slidt helt af en af fodpladens udstående kredse, rygknappens kant af perlet tråd er på sine steder næsten helt nedslidt og stempelornamenterne på kanterne er stærkt udviskede. Brakteaterne derimod er så godt som ikke slidt. Det kan betyde, at fibulaen har været brugt mere end brakteaterne, men det kan også betyde, at skatten består af „sammenbragte børn", en gammel fibula og et forholdsvis nyt sæt brakteater, der ikke havde været båret ret mange gange, da skatten kom i jorden.

Følger vi germansk jernalders kostbare smykker i filigran og cloisonné tilbage i tid og rum til deres udgangspunkt, ender vi i goternes rige ved Sortehavet, der var etableret i begyndelsen af 3' årh. e.v.t. I

Sortehavs-egnene har til forskellig tid levet asiatiske rytternomader, bl. a. skyter og sarmater, og i disse områder levede cloisonnékunstens tradition videre fra skyternes tid. Man kan let forestille sig, at de gotiske folk fandt behag i en så prægtig smykkestil, den er prangende, den ser ud af noget – den er kort sagt lige hvad der falder i et primitivt folks smag. Med goternes vandringer mod vest fra Sortehavs-riget, hvorfra de blev fordrevet af det asiatiske rytterfolk hunnerne, spredtes kendskabet til ædelstensdekoration til de fleste germanske folk i Europa. Vi kender den fra vestgoterriget i Ungarn og fra østgoterriget i Italien, fra frankerriget, fra angelsaxerne i England og fra longobarderne i Italien – og også fra Skandinavien. Fra 4' til 7' årh. blomstrede denne brogede smykkekunst hos Europas germanske folk. Et af de prægtigste fund af guldsager med indlagte ædelsten er fra den frankiske konge Childeriks grav i Tournai; han døde i 486 og på det tidspunkt er altså ædelstensstilen etableret i Vesteuropa. Et af de ældste danske fund af gotiske, ædelstensindlagte smykker er fra Årslev på Fyn, en prægtig guldfibula med filigran og halvædelsten er af ungarsk-gotisk arbejde fra 1' halvdel af 4' årh.

Medens ædelstensstilen er skytisk-gotisk i sin oprindelse, er filigranarbejdet snarest romersk – en arv fra etruskerne og den sene græsk-hellenistiske kultur. Allerede i ældre romersk jernalder, 1'–2' årh. e.v.t., stod filigrankunsten højt i Norden. Små dråbeformede hængesmykker, de såkaldte berlokker, er dekoreret med den fineste filigran og granulering. Germansk jernalders nordiske filigrankunst har således gamle aner både i Europa og i hjemlandet.

Guldmængden i ældre germansk jernalder er overvældende og overgår ganske, hvad vi kender fra nogen anden periode af vor oldtid. Nordens guldalder er tiden ofte blevet kaldt – og med rette. Spørger man om, hvorfor og hvor fra alt dette guld kom til Norden, får man svaret i de politiske forhold i Europa. Vi bevæger os, som indledningsvis nævnt, i folkevandringernes tid og det meste af det guld, vi finder i de nordiske lande, kommer fra det romerske rige. De germanske folk, der drog plyndrende og krigende gennem Europa og slog sig ned, hvor de kunne komme til det, pressede store summer ud af romerriget. I 408 fik vestgoternes konge, Alarik, en svimlende sum udbetalt for at skåne Rom for plyndring, hvilket dog ikke holdt ham tilbage fra at erobre og plyndre byen to år senere. Den østromerske kejser, Theodosius II, betalte i 443 hunnerkongen Attila 432000 solidi for at undgå angreb – summen svarer til den betragtelige mængde af knap 2 tons guld.

En stor mængde af mønterne fra disse gigantiske pengeafpresninger endte hos germanernes stammefrænder i Norden, og det er de romerske solidi, der blev til vore halsringe, ringguld, brakteater og guldhorn. Sammenlignet med de vældige summer, der stod på spil i magtkampen mellem romere, germaner og hunner, er det dog forholdsvis beskedne summer, der er lagt i jorden herhjemme. Til fremstillingen af guld-

Fig. 15. Ved skrænterne på Kitnæs slog J. Th. Lundbye sit lærred op i juni 1842. Dette billede er et forstudie til maleriet „En dansk Kyst" (1842–43).

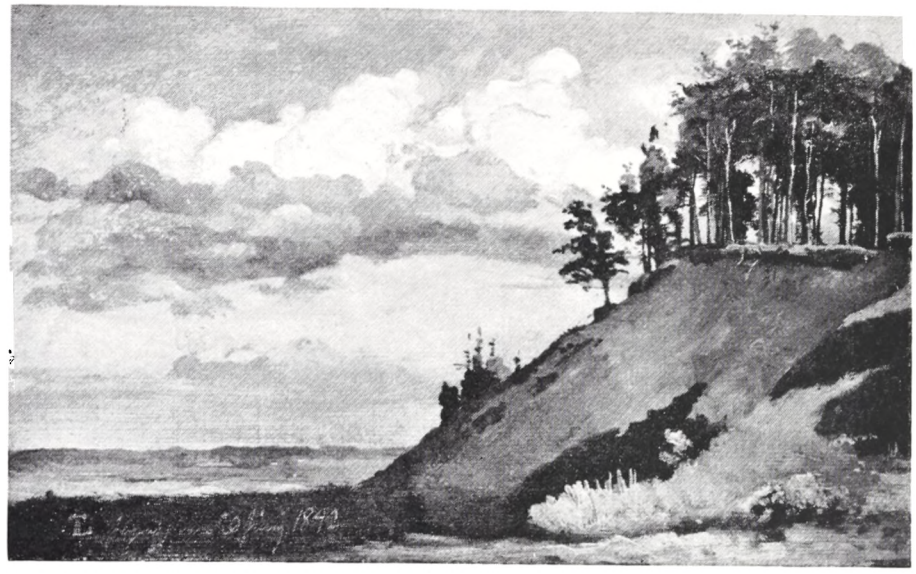

hornene, der vejede omkring 7,5 kg, er der altså gået ca. 1650 solidi, eller ti gange så mange solidi, som vi har fundet på Bornholm.

Vor største guldskat næst efter de omsmeltede guldhorn er Broholmskatten fra Fyn, den vejer 4,153 kg og består af 51 forskellige genstande; til fremstillingen af alle disse hals- og armringe, brakteater og barrer er altså gået en sum på 912 solidi. Til sammenligning kan anføres, at en ringbrynje kostede 12 og en hjelm 6 solidi og at en romersk soldat kunne løskøbes fra fangenskab for 8 solidi. Brakteaterne fra Kitnæs vejer ca. 56 g svarende til 12½ solidi – der har altså været guld nok til at erhverve en ringbrynje.

Selv om de romerske mønter kom til landet i så stor mængde og man, hvad vi ser af brakteaterne, kunne fremstille en slags møntpræg, dannede de indførte mønter ikke forbillede for en hjemlig møntproduktion. Samfundshusholdningen har ikke krævet det, eller med andre ord, tiden var ikke moden til det. Det, der spillede en rolle i omsætningen, var guldværdien, vægten af betalingsmidlet og her kan vi se, at romersk kultur har haft stor betydning for Nordens første pengevæsen. Vægtenheden var øren på 27 g, det er den romerske unze på 27,30 g, der går over i germansk kultur (sml. engelsk: 1 ounce = 28 g). Selve ordet øre kommer af latin *aureus*. Der gik 12 unzer på et romersk pund på 327,60 g, og også det romerske pund gik over i nordisk vægtsystem. De svære guldhalsringe fra germansk jernalder er næsten alle fremstillet på basis af det romerske pund, således vejer tre af de fem halsringe fra Fræer i Ålborg amt 81, 162 og 324 g, svarende til 3, 6 og 12 ører eller ¼, ½ og 1 pund. De to halsringe fra Sallinglunde i Svendborg amt vejer 887 og 729 g, svarende til 34 og 28 ører eller knap 3 pund og 2⅓ pund. De små vægtafvigelser, ofte på mindre end 1 g pr. øre, skyldes først og fremmest vanskeligheden ved at justere vægtlodderne nøjagtigt.

Der var således endnu ikke behov for et møntvæsen, var den pågældende vægtmængde til stede, var det lige meget, om man betalte med romerske solidi eller med en ituhugget halsring.

Vort nye og højst bemærkelsesværdige guldfund bringer bud om en rig og pragtlysten tid, men også om en grum, ubarmhjertig tid, hvor man aldrig vidste sig sikker for plyndring og overfald. En krisesituation gjorde det nødvendigt for ejeren af de herlige smykker at forvare dem i jorden. Han fik dem aldrig igen. De lå gemt i 1500 år, og vi er nu et fund rigere „om hvilket Læg og Lærd ville samles, saalænge der i Danmark og det øvrige Europa agtes paa Oldtidens Minder."

Ordforklaring

Aureus se: solidus.

Brakteat: (latin: bractea = tynd plade). I numismatikken betegnelse for en ensidigt præget mønt. I arkæologien betegnelse for hængesmykker fra 5 og 6 årh. e.v.t., ensidigt præget i forskellige mønstre.

Cloisonné: (fransk: cloison = skillevæg). Betegnelse for indfatning af planslebne ædelsten eller halvædelsten i et celleværk af metal (oftest guld), så der fremkommer et fladedækkende mønster.

Fibula: (latin: fibula = nål). I arkæologien betegnelse for alle bøjlenåle med fjederkraft (lig sikkerhedsnålens princip) uanset arkæologisk alder, størrelse og form.

Filigran: (latin: filum = tråd). Tråden fremstilles ved at trække den igennem et jern med huller af stadig mindre diameter. En efterfølgende hamring giver tråden et kornet udseende. Tråden formes i de ønskede figurer og loddes derefter på det underlag, man ønsker at dekorere; hertil anvendes slaglodning, d.v.s. lodning med en legering af det pågældende metal med lavere smeltepunkt.

Granulering: (latin: granum = korn) Påloddede guldkugler af ringe størrelse. Små guldstykker lægges på et underlag af trækul, der opvarmes, til guldet smelter, hvorefter de små guldkugler danner sig af sig selv. Granulering bruges ofte i forbindelse med filigran.

Punsling: En punsel (et stempel af en hård metallegering) slås mod metallet, hvor den efterlader et fordybet mærke. Skæres der et mønster i punslen, overføres det til metallet.

Relieffibula: Stor fibula af bronze eller oftest af forgyldt sølv med firkantet eller halvcirkelformet hovedplade, bag hvilken spiralen er fæstet, bred bøjle og bred, flad fodplade, bag hvilken nåleskeden er anbragt. Overfladen er dekoreret med spiralornamenter eller dyreornamenter i kraftigt relief – heraf navnet. Typen tilhører 5' og 6' årh.

Ringguld (eller betalingsringe): Spiraloprullede guldstænger oftest af fingerrings størrelse. Kan være dannet af afhuggede stykker af hals- eller armringe. Har i Norden været anvendt som betalingsmiddel svarende til mere fremskredne kulturers mønter.

Solidus: Romersk guldmønt, der i begyndelsen af 4' årh. e.v.t. afløser den ældre romerske guldmønt aureus (latin: aureus = af guld). En solidus vejede 4,55 g = $^{1}/_{72}$ af et romersk pund på 327,60 g.

Stempling: Brakteater blev slået med et stempel, der egentlig er en stor punsel. Stemplet anvendtes enten som overstempel, der slås direkte mod genstandens forside, eller som understempel, der præger fra genstandens bagside.

Røgstue og glasstue

Af BJARNE STOKLUND

Fra gammel tid har Frilandsmuseets samling af gamle gårde og huse også omfattet en repræsentant for færøsk byggeskik: et beboelseshus med stald i den ene ende. Det var kommet med ikke blot på grund af Færøernes samhørighed med Danmark, men også fordi det var velegnet til at vise ældre stadier i boligens udvikling på nordisk område. Der var blot det uheldige ved dette hus, at det i modsætning til alle de andre bygninger på museet ikke var et originalt hus, som var flyttet til Frilandsmuseet. Huset var en kopi, som blev lavet til en udstilling i Tivoli i 1905, og det var tilmed ikke nogen særlig vellykket kopi. Det var derfor et længe næret ønske, som blev opfyldt i 1961, da Frilandsmuseet takket være hjælp og forståelse fra de færøske myndigheder kunne erhverve og hjemføre et hus fra Múla på Borðoy. Ved samme lejlighed lykkedes det også at erhverve nogle småbygninger, som er karakteristiske for den færøske bygd, og som fortæller om de særlige erhvervsvilkår på de små atlanterhavsøer: en såkaldt *hjallur,* et lille hus med sten- og tremmevægge, hvori man tørrede fisk og fårekød, et *sodnhus,* hvor den hjemmeavlede byg blev tørret over ild og derpå tær-

Fig. 1. Frilandsmuseets hus fra Múla på Borðoy, Færøerne. N. Elswing fot. 1966.

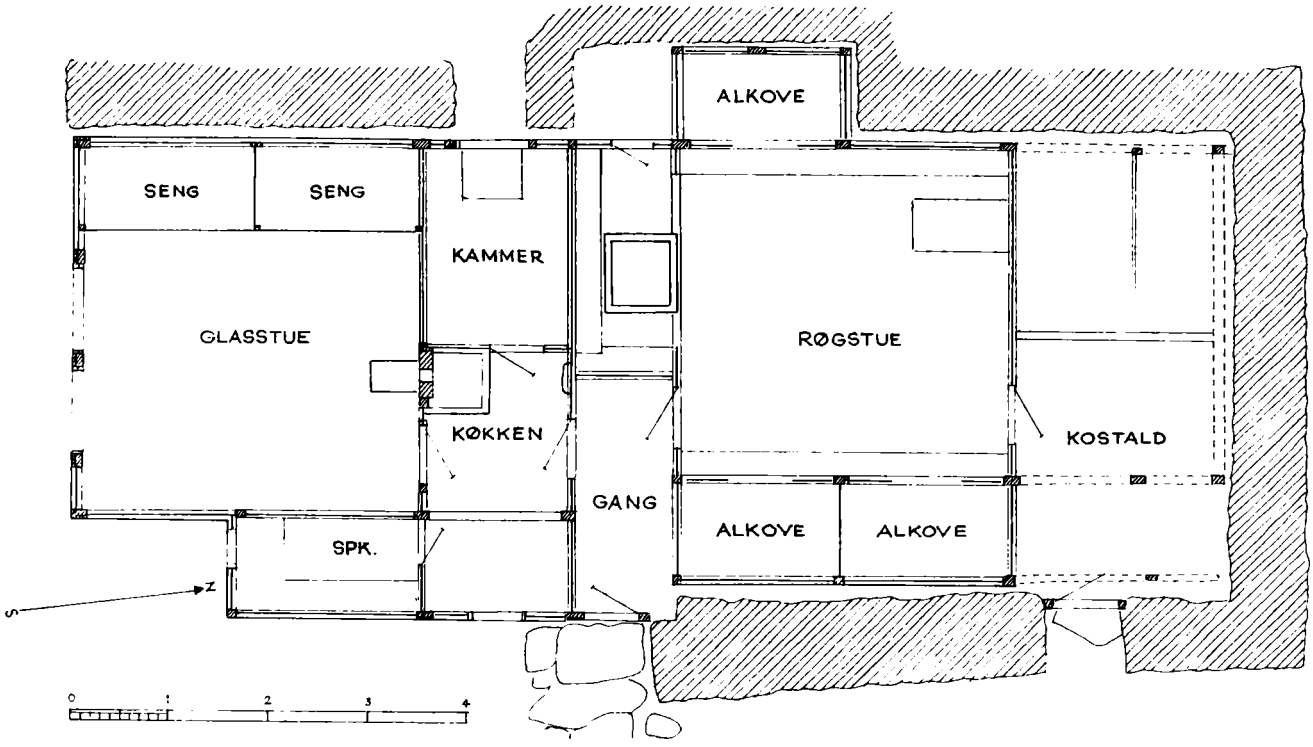

Fig. 2. Grundplan af Frilandsmuseets hus fra Múla på Borðoy.

sket med køller, og endelig en lille skvatmølle, som på Færøerne i relativt sen tid har afløst den primitive håndkværn til formaling af kornet.

Det vigtigste var dog huset fra Múla, der ligesom den gamle kopi rummer beboelse og en lille kostald i den ene ende. Det er nu genopført på en skrænt, hvis hældning og orientering nøje svarer til forholdene på hjemstedet. Huset er bygget halvt ind i skrænten, således at græstørvstaget på den ene side går helt ned til jorden. Den sydlige del af bygningen har trævægge, mens der mod nord er en svær ydermur af sten og jord. Husets indretning fremgår af planen fig. 2. Længst mod nord er en lille kostald, *fjós*, med plads til to køer. Herfra fører en dør ind i røgstuen, *roykstovan*, som er husets vigtigste rum, hvor man både spiste, arbejdede og sov. På den anden side af røgstuen er forstuen med husets hovedindgang; derfra er der dør ind til et lille køkken, og bag det er der et kammer. Husets sydligste del rummer *glasstovan*, den pæne stue, som kan opvarmes ved hjælp af en bilæggerovn med indfyring fra ildstedet i køkkenet. På østsiden af glasstuen er der et udskud, en *kovi*, der fungerer som spisekammer.

Huset er ikke mere end ca. 100 år gammelt. Årstallet for dets opførelse, 1866, er skåret ind i rammen omkring røgstuens lyreåbning. Men man har bygget meget gammeldags i den lille, afsidesliggende bygd, og huset afspejler derfor et ældre stadium, end årstallet lader formode. Hvor godt Múla-huset repræsenterer øernes traditionelle byggeskik, kan man dømme om ved at sammenligne det med den skildring,

Fr. Landt giver af husene i sin Færø-beskrivelse fra 1800: „Til vånings-husene hører en glasstue, så kaldet af sine glasvinduer, som man i ældre tid ej have haft. Denne stue er bygget af bindingsværk, dog af fyr, som både ind- og udvendig er beklædt med gennemskårne fyrrebrædder, hvilke udvendig tjæres – –. Til glasstuens forside er og bygget en såkaldt kova, hvis ene ende tjener til forstue, men den anden del til mælke-, spise- og materialkammer. Glasstuen selv har et eller to fag vinduer i enden af huset; deri står en opredt seng, og hos de velhavende en dragkiste, en bilæggerovn, et bord med bænke ved siderne, undertiden stole, én eller to klædekister; denne glasstue plejer just ikke altid at være til daglig brug. Til den hører endnu et lidet køkken og et eller to små kamre, dernæst står røgstuen ɔ: den almindelige folke- og arbejdsstue, som rigtignok fortjener navn af røgstue, da der som oftest i den er ingen skorsten, men ved en af siderne eller i et hjørne lægges nogle lange stene, som udgøre ildstedet, og trævæggen beskærmes alene mod ilden ved nogle opstillede heller eller flade sten; over røgstuen er der intet loft, men øverst i taget er et firkantet hul, som, da der ingen vindue er, ene giver stuen sin lysning og er tillige et trækhul for den opstigende røg; dog kan dette hul i regnvejr tillukkes med et bræt eller låg, hvorfra der nedhænger en stang, med hvilken låget pålægges eller borttages. Ved siderne er fastnaglede bænke og alkovesenge til folkene. Denne røgstue er udvendig almindeligst på 2 eller 3 sider om-

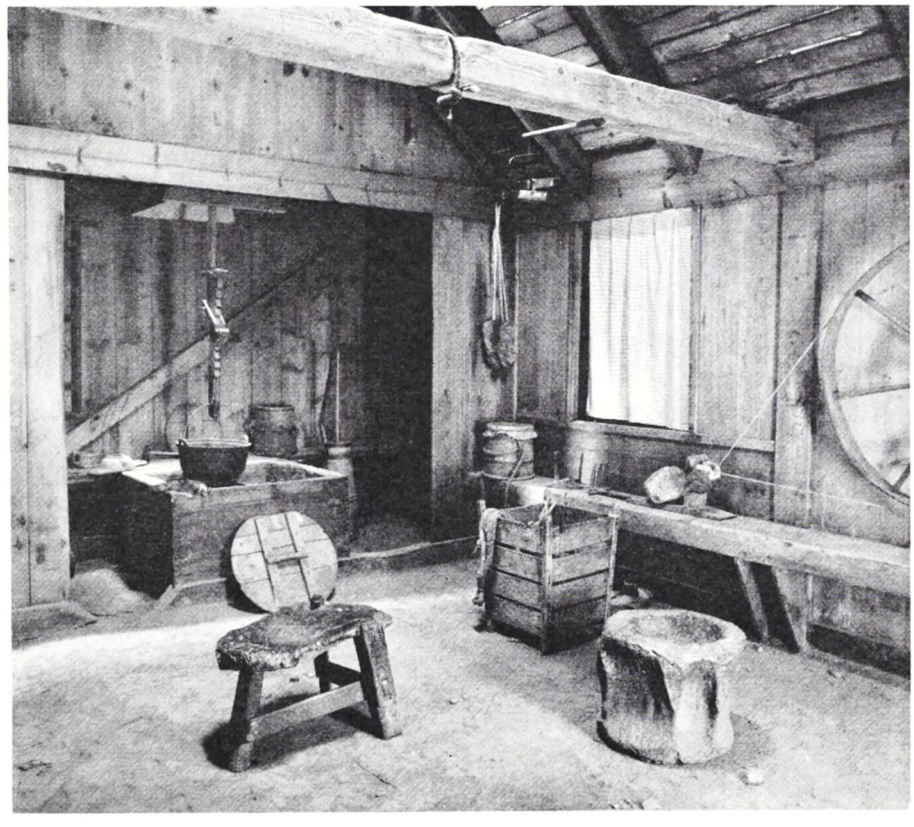

Fig. 3. Røgstuen i huset fra Múla. I baggrunden det åbne ildsted af træ, anbragt i en art niche bag forstuen. Gryden hænger i en indstillelig grydekrog af træ. Til højre en alkoveseng og på bænken foran den ses den ejendommelige færøske skotrok, hvis hjul sidder på en holder på væggen. På muldgulvet står en tremmekasse, leypur, *samt to siddemøbler: en trebenet skammel og en ryghvirvel af hval. Den stang, hvormed lyren kan åbnes og lukkes, er bundet til tværbjælken. Under bjælken hænger tranlampen i en bevægelig arm. N. Elswing fot. 1966.*

Fig. 4. Glasstuen i huset fra Múla. Til venstre stuens faste sengesteder. Foran dem to små kister, som bruges til at opbevare tøj i, men som også tjente som siddepladser. Til højre den lille bilæggerovn, som støttes af en smukt udsavet træfod. N. Elswing fot. 1966.

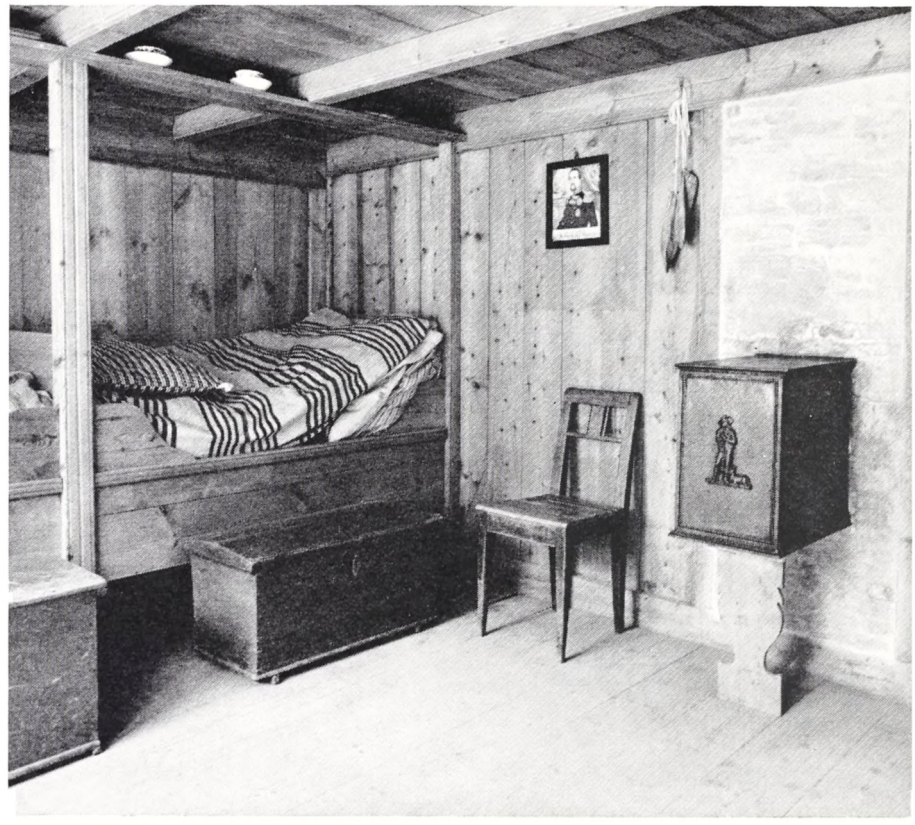

given med en tyk stenmur, som er fyldt midt i med tæt pakket jord, og stenene tættede med tynd mellemlagt græstørv – –."

I alt væsentligt kan Fr. Landts klassiske karakteristik af færøhuset gælde for en dækkende beskrivelse også af huset fra Múla. I detaljer var husene selvfølgelig forskellige, og det er f. eks. ikke alle, der har stald i samme hus som boligen. Men to hovedelementer går igen i dem alle: røgstuen og glasstuen, to rum, som samtidig med, at de udfyldte forskellige funktioner i det færøske husliv, også kan opfattes som to stadier i boligens historie. Det ses allerede udefra: glasstuen har bræddevægge med vinduer i, mens røgstuen mangler lysåbninger i de svære stenvægge og får alt sit lys ned gennem lyren i taget. Det er vinduerne, der har givet navn til glasstuen. De var et iøjnefaldende nyt kulturtræk, som man har fæstnet sig ved. Men den adskiller sig også fra røgstuen på to andre vigtige punkter. Mens røgstuen har åben tagstol, er der vandret bræddeloft i glasstuen, og den bliver da også nu og da i ældre kilder kaldt for loftstue. Med lige så stor ret kunne man have kaldt den ovnstue, et ord, som dog tilsyneladende ikke har været brugt. Det er nemlig bilæggerovnen, som man fyrer i fra et ildsted uden for stuen, der er forudsætningen for, at man kan lægge loft over stuen. Den revolution, som loftet og vinduerne betyder for boligindretningen, slår på landet i Danmark igennem allerede i renæssancetiden eller måske før. Blandt de ting, der følger i dens kølvand, er placeringen af

bord og bænk ved vinduesvæggen, som er et så karakteristisk træk for den danske bondestue.

På Færøerne var brugen af loft og vinduer kendt i hvert fald i 1600-årene, men øjensynlig kun hos de mest velstillede bønder. Endnu i begyndelsen af det følgende århundrede var glasstuerne sjældne, meddeler J. Chr. Svabo i sine indberetninger fra 1781–82, „men siden 20 til 30 år ere de blevne meget almindelige og kostbarere end indbyggerne vel formå, siden de ofte ej vel kunne betale det tømmer, hvis fragt koster kongen så meget". De såkaldte kongsbønder, som var kronens fæstere, sad i reglen med de bedste ejendomme, fordi de ikke som odelsgårdene blev formindsket ved gentagne arvedelinger. Fra 1721 findes en fortegnelse over de såkaldte inventariehuse, som hørte til fæstegodset. Af den fremgår det, at der var glasstuer eller loftstuer på ca. 1/4 af kongsgårdene. Det virkelige antal har dog nok været noget større, for en kongsbonde kunne godt besidde en glasstue, som ikke hørte til inventariehusene. I en hel del tilfælde nævner fortegnelsen særlige køkkener i forbindelse med glasstuerne. Antagelig er ildstedet i disse køkkener, ligesom det er tilfældet i Múla-huset, først og fremmest blevet brugt, når der skulle tændes op i glasstuen, mens den daglige madlavning stadig var henlagt til røgstuens ildsted. Et særligt køkken var dog ikke nogen

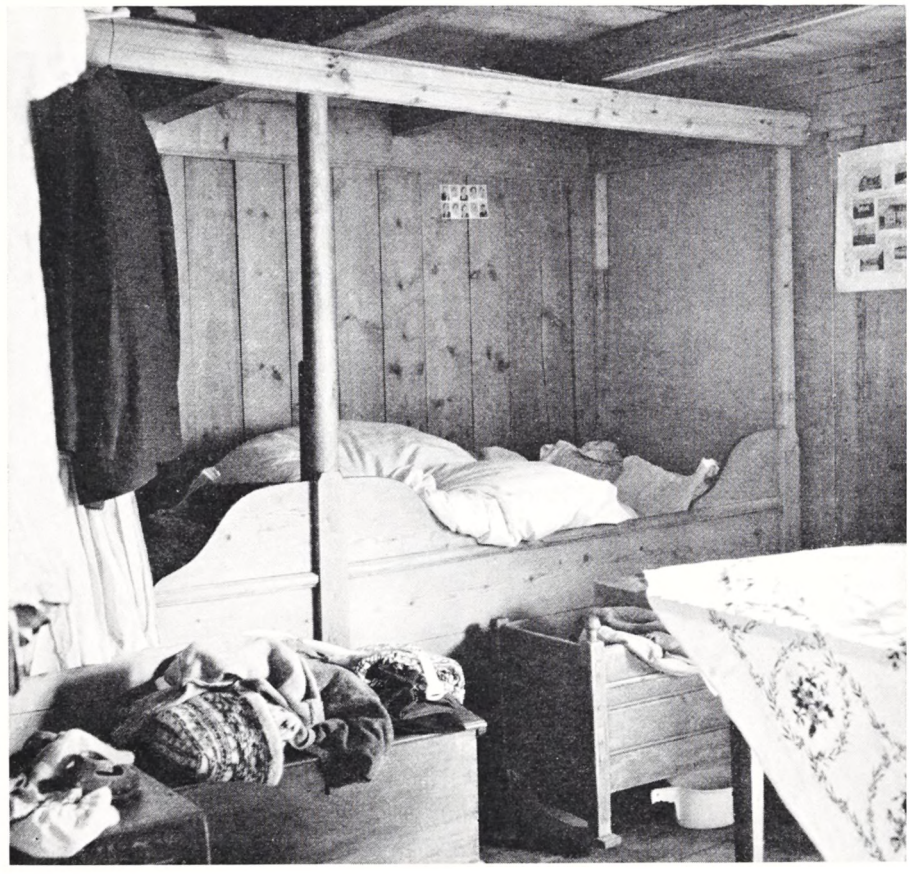

Fig. 5. Glasstue i gården Depil på Borðoy med faste senge af samme type som dem i Múla-huset. Foran sengene står her en lille kiste og en vugge. B. S. fot. 1959.

nødvendig forudsætning for, at man kunne indrette glasstue med bilæggerovn, for ofte ligger glasstuen direkte op til røgstuen, således at indfyringen kan ske fra ildstedet i den.

Glasstuen var den fine stue; der blev gjort betydeligt mere ud af dens indretning og møblering end af røgstuens. Kom der fremmede, blev de budt ind i glasstuen, og der blev dækket op for dem dér. Men samtidig blev det mange steder skik og brug, at husbondfolkene sov i glasstuens senge og børn og tyende i røgstuen, hvorved der blev markeret et vist socialt skel. Røgstuen var dog stadig det egentlige opholdsrum, og her arbejdede hele husstanden i skøn forening, om aftenen ofte i selskab med naboer og venner, mens man underholdt hinanden med fortællinger og kvad. Svabo siger, at røgstuen nu især er bondens og folkenes arbejdsstue, mens de fordum vel var de eneste våningshuse. Røgstuen var så afgjort det vigtigste rum i boligen, men der fandtes dog før glasstuens tid også andre, omend sekundære rum. Der var så at sige altid en forstue og en kove i tilknytning til røgstuen, og af 1721-fortegnelsen ses, at der på mange kongsgårde fandtes særlige sengehuse, som i reglen også var sammenbygget med røgstuen. Når der for andre gårdes vedkommende nævnes sengekamre, dækker det formentlig over samme kategori af rum.

Det er ildstedsforholdene, der har givet røgstuen navn. I almindelighed går man ud fra, at røgstuens ildsted tidligere har været midt i

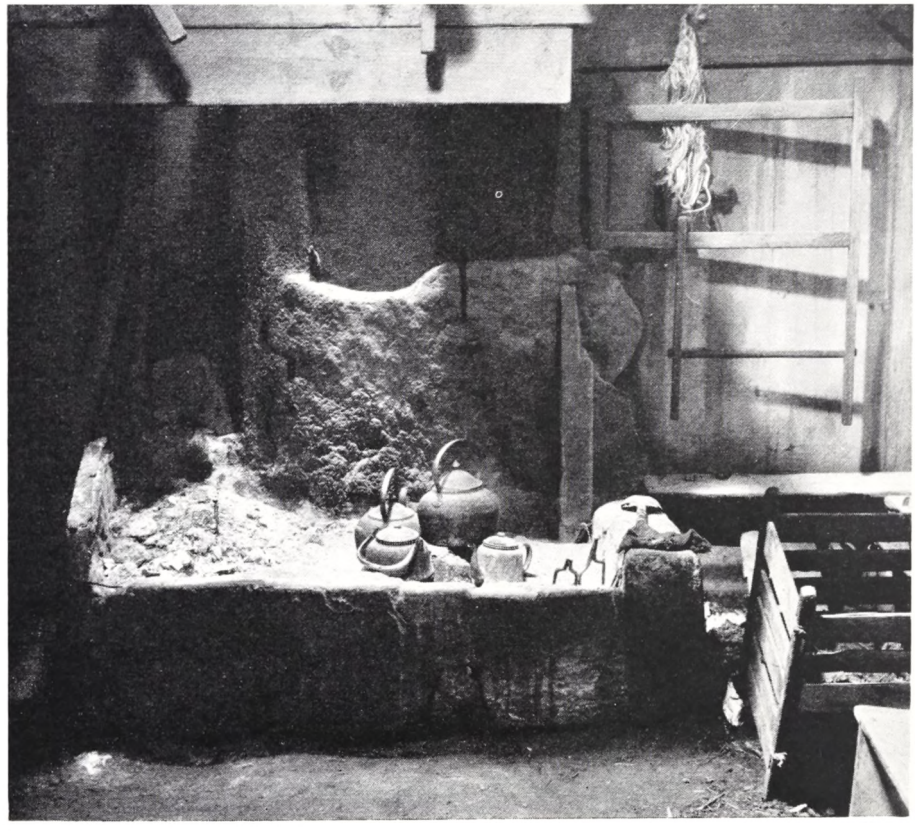

Fig. 6. Det store stensatte ildsted, grúgva, *er nu kun bevaret et sted på Færøerne: i den fredede Dúvugarður i Saksun på Streymoy. Over ildstedet ses røgaftrækket, som her er forsynet med en drejelig bom, hvori grydekrogen er ophængt. Holger Rasmussen fot. 1949.*

Fig. 7. Ildsted, fýrstaður, *i et hus i Húsavík på Sandoy. Ildstedet er af den almindelige type med træramme. I den murede væg bag ildstedet er der indfyringshul til bilæggerovnen. B. S. fot. 1959.*

rummet, således som det kendes fra de såkaldte årestuer i Norge. Sikre oplysninger herom foreligger dog ikke. I hvert fald var det i 1700-årene ifølge Svabo og Landt almindeligt, at ildstedet var indrettet ved stuens tværvæg eller i et hjørne. Det stensatte ildsted, som disse forfattere beskriver, kaldtes grue, på færøsk *grúgva*. Det ses på fig. 6, som viser det vistnok sidste ildsted af den type, som er bevaret på Færøerne. De senere ildsteder bestod i reglen af en træramme eller -kasse, som indvendig var foret med mursten; den kan ved hjælp af ben eller hjørnestolper være hævet op, således at der er et lille rum under ildstedet, som det f. eks. er tilfældet med køkkenildstedet i Múla-huset. Om et sådant ildsted bruger man i reglen ordet *fýrstaður* og ikke *grúgva*.

Som det fremgår af Landts beskrivelse var det endnu omkring 1800 almindeligt, at røgen fra ildstedet trak frit op under taget for derefter at søge ud gennem lyrehullet, som altid findes i taget midt over stuen. I løbet af det følgende århundrede blev det imidlertid almindeligt at udstyre ildstedet med en art skorsten eller røgaftræk af træ, som førte røgen ud gennem taget. Skorstenspiben over taget var gerne ombundet med høbånd. Sådanne røgaftræk er sat op på gavlvæggen og er i reglen synlige fra stuen i deres fulde længde, som det fremgår af fig. 8. Det er imidlertid ikke tilfældet i Frilandsmuseets hus, som på dette punkt ligner de øvrige røgstuer, som findes på Norderøerne. Denne sær-

Fig. 8. Rogaftræk af træ i et hus i Húsavík på Sandoy. Grydekrogen hænger i en bjælke, som er stukket gennem rogaftrækket. B. S. fot. 1959.

lige type, som antagelig er ret sent udviklet, er karakteristisk ved, at forstuen er bygget ind i røgstuen, således at der bag forstuen fremkommer en slags bred niche, hvor ildstedet er anbragt, omgivet af bænke. Den indre gavl, som danner skel mellem røgstuens åbne tagrum og loftet over den øvrige del af beboelsen, er rykket frem i flugt med forstuevæggen, således at røgaftrækket er skjult. Der er lagt bræddeloft omkring røgaftrækket, som imidlertid her ligesom i de andre huse er anbragt frit over ildstedet og ikke forbundet med dette ved hjælp af vanger.

Træskorstenen var en afgørende teknisk forbedring, som imidlertid ikke førte med sig, at røgstuens øvrige indretning blev ændret. Man beholdt den åbne tagstol, og lyren var fortsat den eneste lyskilde i de allerfleste røgstuer, selvom der findes enkelte sene eksempler på røgstuer med vinduer i væggen. „For at tildække lyren efter fornødenhed", skriver Svabo, „haves i almindelighed en liden fjæl på en stang, hvormed man indvendig kan lægge den på og af". En sådan fjæl kaldtes *skíggi* og var ukendt på Suderøerne. Desværre oplyser Svabo ikke, hvad man dér brugte i stedet for, men han fortæller derimod, at man på Norderøerne brugte en mere fuldkommen form, nemlig „en ramme, hvorpå er spændt et tyndt og klart lammeskind". En sådan *skíggi* eller *skjól*, som den også kaldes, tillod lyset at trænge ind, selvom lyren var lukket, og den er forløberen for de senere lyrelukker, hvor skindet blot er blevet erstattet af glas. Stangen til at lukke lyren med holdt man fast ved, så det stadig var muligt at åbne lyrehullet, selvom det ikke mere skete for at lade røgen slippe ud. På spærene til begge sider for lyreåbningen er der fastgjort udsavede fjæle, som danner en dekorativ ramme om lyrepartiet. Heri er også tit husets byggeår og bygherrens initialer indskåret.

Taget over røgstuen bæres ligesom i resten af huset af spær, hvorpå der er lagt brædder, *troður*. På brædderne er først lagt nogle lag birkebark og ovenpå igen græstørv. Spærene står på en rem, som bæres af stolper; forneden forbindes stolperne af en fodrem. Stuens indre vægge består af lodrette fyrrebrædder, som er indfældet i noter i rem og fodrem. Disse panelvægge, som aldrig er malede, opnår ved mange års afvaskning, som får træets struktur til at træde frem, en særegen skønhed. I det hele taget rummer de færøske stuer, hvor både vægge, døre og inventar står i ubehandlet træ, blot let tonet af slid og røg, æstetiske værdier, som navnlig vor generation har forudsætninger for at værdsætte. Da Færøerne helt mangler skov, måtte man skaffe sig træ enten ved at købe det i den kongelige handel eller ved at udsave planker og brædder af det drivtømmer, som blev ført til øerne så langt borte fra som fra de sibiriske floder. Under de omstændigheder måtte træ blive en mangelvare, og det kan derfor ikke undre, at panelvægge tidligere blev betragtet som en luksus. Svabo skriver i 1782: „I almindelighed findes røgstuer med grind ɔ: de have indvendig kun stolper og fodstyk-

ker af tømmer og iøvrigt de bare muldvægge. I de fornemste røgstuer som hos embedsmænd og de fornemste bønder findes panelede eller med brædder beklædte vægge". Hvis dette er rigtigt, skulle panelvæggene først have fået deres store udbredelse i forrige århundrede. Men i så fald må også de indbyggede sengesteder, *koyggjur,* som nu er et fast træk i røgstuerne, være af ret sen dato. De er indrettede i den ene eller i begge sider af røgstuen på den måde, at man har gjort afstanden mellem den ydre stenmur og den indre panelvæg så stor, at der fremkommer et udskud, hvor der er plads til sengesteder og evt. også smårum, hvor man kan gemme ting af vejen. Sengestedernes åbning ind mod røgstuen kan være lukket enten med forskydelige luger eller med bomuldsforhæng, som det f. eks. er tilfældet i Múla-huset. En vis alder må disse alkovesenge dog have, for i 1721 nævnes ofte „køjer eller sengesteder" som fast inventar i røgstuerne.

Bortset fra sengestederne er bænkene det vigtigste nagelfaste inventar. Der findes dels korte bænke omkring ildstedet, dels smalle langbænke i begge sider af stuen. Kandeskabe eller lignende møbler findes i reglen ikke, og bænkene får derfor en dobbelt funktion: de er dels til at sidde på og dels til at sætte ting på, navnlig det husgeråd, som skulle bruges ved ildstedet, men også ting som man arbejdede med i røgstuen. Foruden bænkene kan der være nogle simple, flyttelige siddemøbler, hvoraf der fra gammel tid har været brugt to typer, som begge er repræsenteret i Frilandsmuseets hus. Den ene er en lav trebenet skammel uden rygstød, en såkaldt *krakkur.* Den anden, som kaldes *stabbi,* er simpelthen en ryghvirvel af hval, som uden videre forarbejdning

Fig. 9. Parti fra en røgstue i Gota på Eusturoy. Som i de fleste bevarede røgstuer har et komfur her afløst det gammeldags ildsted. Til venstre for muren bag komfuret ses nogle trappetrin, som benyttes, når man skal op på loftet over glasstuen. B. S. fot. 1959.

bruges som siddeplads. Et bord findes i reglen også i røgstuen, men det er gerne af meget beskeden størrelse. Det kan være et lille bord med krydsfod, men ofte er det et nagelfast foldebord (fig. 10), som er gjort fast til væggen, og som kan klappes op, når det ikke skal bruges. Denne praktiske bordform kan genfindes i gammeldags bondemiljøer flere andre steder i Norden, og den menes at være udformet allerede i middelalderen.

Manglen på større borde i røgstuen hænger sammen med det utvivlsomt meget gamle kulturtræk, at man ikke samles omkring et bord, når måltiderne skal indtages. Husstandens medlemmer spiser siddende på bænke eller krakkar omkring ildstedet, eventuelt med spisetruget anbragt på en af de karakteristiske tremmekasser, *leypar*. Det har imidlertid tidligere, i hvert fald i de større røgstuer, været mere almindeligt, at man havde et regulært langbord ved bænken på tværvæggen modsat ildstedet. Bygningsfortegnelsen fra 1721 nævner „bord og bænke" som et fast inventar i røgstuerne, og når man i en retssag fra 1656 møder udtryk som „højsædet" og „den nedre bordende" får man unægtelig indtryk af en fast udformet bordkultur. Forklaringen må være, at man også i ældre tid til daglig spiste omkring ildstedet, men at man ved særlige lejligheder tog røgstuens langbord i anvendelse. Når disse borde sidenhen forsvandt, hænger det sammen med, at de efter fremkomsten af glasstuer blev overflødige, fordi det nu var i denne stue, man dækkede op ved særlige lejligheder. Om det vigtige udviklingsforløb, som vi får et glimt af i den færøske røgstue, har Sigurd Erixon sagt: Før bordet var ildstedet det forenende bånd ved måltider og drikkelag. Det at sidde sammen ved bordet er en social funktion, som ikke tilhører det primitive liv. Det er egentlig en højtidsbrug, som er skabt for mændenes gildeslag.

Fig. 10. Foldebord i en røgstue i Oyndarfjørður på Eysturoy. Bemærk de brede hvidskurede brædder i væggen bag bordet. Stuen har muldgulv. B. S. fot. 1959.

En række af de træk, som er karakteristiske for den færøske røgstue, kan genfindes i andre nordiske reliktområder og må anses for at være meget gamle. Daniel Bruun kunne derfor med god grund hævde, at det færøske hus „åbenbart i hovedsagen ganske er indrettet således, som den ældste bolig var det sammesteds". I de senere år er der imidlertid foretaget en række arkæologiske undersøgelser på Færøerne af hustomter fra øens tidligste beboede periode, og de viser, at røgstuen trods sine mange gamle træk ikke er direkte nedarvet fra landnamsmændene. De boede nemlig i huse af en type, som også er kendt gennem udgravninger andre steder i Norden, og som herhjemme når en særlig imponerende udformning i Trelleborg-huset. Denne hustype, *salen, ildhuset* eller med et mere litterært ord *hallen,* er et langt hus med i reglen let krummede ydervægge og to rækker indre, tagbærende stolper. Huset har et stort hovedrum, hvorfra der kan være udskilt nogle mindre rum ved gavlene. Midt i det store rum findes en langild og på begge sider af den brede brikse, som kunne tjene både som siddeplads og som sovested. Ildhuset var det eneste beboelsesrum, og det var derfor ram-

Fig. 11. Parti fra en røgstue i Skipanes på Eysturoy. Der bages bygbrød, drýlar, *i gløderne på ildstedet. I forgrunden en trebenet* krakkur. *Johs. Klein fot. 1898.*

men om alle husstandens aktiviteter. Mindet herom lever endnu i sagalitteraturen: „Det var den tids skik, at der var store ildhuse på gårdene, og der plejede man at sidde om aftenen ved langilden; der blev ligeledes spisebordene sat frem for folk, og der sov man også. Om dagen sad kvinderne der ved uldarbejde."

På det tidspunkt, da sagaerne blev nedskrevet, var ildhuset imidlertid ikke længere det eneste beboelseshus. Den norske Gulatingslov nævner som de vigtigste huse på en gård: stue, ildhus og bur, og disse tre rum eller huse er også i århundrederne fremover de vigtigste indhuse på den norske gård. De samme tre hovedelementer nævnes i de middelalderlige love på Island, og her er det muligt gennem de arkæologiske undersøgelser at følge boligudviklingen i store træk. De ældste tomter fra 900-årene domineres endnu helt af langhuset med det store hovedrum. På gården Støng, som blev ødelagt kort efter 1100, er ildhuset stadig det største rum, men for enden af det er tilføjet et noget mindre rum, som har ildsted midt på gulvet, men i stedet for de brede sovebrikse er der smalle siddebænke langs væggene. Dette rum må tolkes som en stue, og da der desuden findes et par bure bygget til bag-

siden af huset, svarer det altså ret nøje til lovenes oplysninger. Typen synes at have været den herskende i 1100- og 1200-årene, og det er den, der er afspejlet i sagalitteraturen.

Ordet stue er et låneord på nordisk område. Det kommer ind i sproget sammen med det nye boligelement, men hvor det kommer fra, og hvad det egentlig indebærer, er meget omdiskuteret. Ad sproglig vej kan man fastslå, at ordet primært må betyde et rum, som varmes op med en ovn (røgovn eller bilæggerovn), men det nye boligelement får en langt større spredning end selve ovnen. I Norge har man ment, at stuen kommer ifølge med den nye byggemåde med vandrette tømmerstokke, som nordmændene kalder lafting og svenskerne knuttimring. Laftingen lader sig bedst anvende til ret små huse, og dette forhold skulle da være en hovedårsag til, at det gamle langhus sprænges. Herimod taler dog, at vi i Danmark, hvor denne byggemåde er ukendt, får nøjagtig den samme deling af boligen i tre hovedelementer: stue, ildhus og bur. Buret kaldes hos os ofte herberg, mens ildhuset i reglen hedder bryggers eller stegers. Navnet ildhus bruges dog om bryggerset i Vendsyssel, og det andet gamle navn, salhus, er bevaret som betegnelse for dette rum på Århusegnen og Samsø.

Den nye stue overtager ildhusets funktioner som dagligt opholdsrum, mens ildhuset fortsætter som det rum, hvor man brygger, bager, slagter og vasker. Sommetider benyttes det desuden som køkken og soverum i sommertiden. Stue og ildhus findes på næsten alle norske gårde, men der er dog enkelte egne, hvor man har klaret sig med ét beboelsesrum. Det var således tilfældet i Setesdalen, før man i 1700-årene begyndte at opføre „nystuer", en parallel til de færøske glasstuer. Også på Færøerne har man stadig stuens og ildhusets funktioner samlet i ét rum: røgstuen. Når man slagtede får, foregik det i røgstuen, og her blev også baljerne sat frem til storvask. Til brygning og bagning var det på grund af korndyrkningens ringe omfang ikke nødvendigt med et særligt rum. Brødene blev simpelthen bagt i gløderne på stuens ildsted (fig. 11).

Den færøske røgstue har således i alt væsentligt haft de samme funktioner, som landnamsmændenes ildhus havde, men i form og indretning bærer den middelalderens stempel. Kulturkontakten var livlig middelalderen igennem mellem Færøerne og det øvrige Norden, først og fremmest Vestnorge. Herfra kom nyhederne på boligindretningens område, og det er da også her, man finder de nærmeste paralleller til den færøske røgstue. Men under de følgende århundreders større isolation holdt færingerne fast ved den éngang skabte boligform. Nyheder som ovn, loft og vinduer nåede sent frem til Færøerne, og de fik ingen indflydelse på røgstuens udformning. De blev kun taget i anvendelse, når man til den gamle stue ønskede at føje en ny og finere: glasstuen. Netop derfor er færøhuset blevet så vigtigt et indslag i Frilandsmuseet. I røgstuen og glasstuen er det muligt under ét tag at følge hovedlinjerne i en tusindårig udvikling på boligindretningens område.

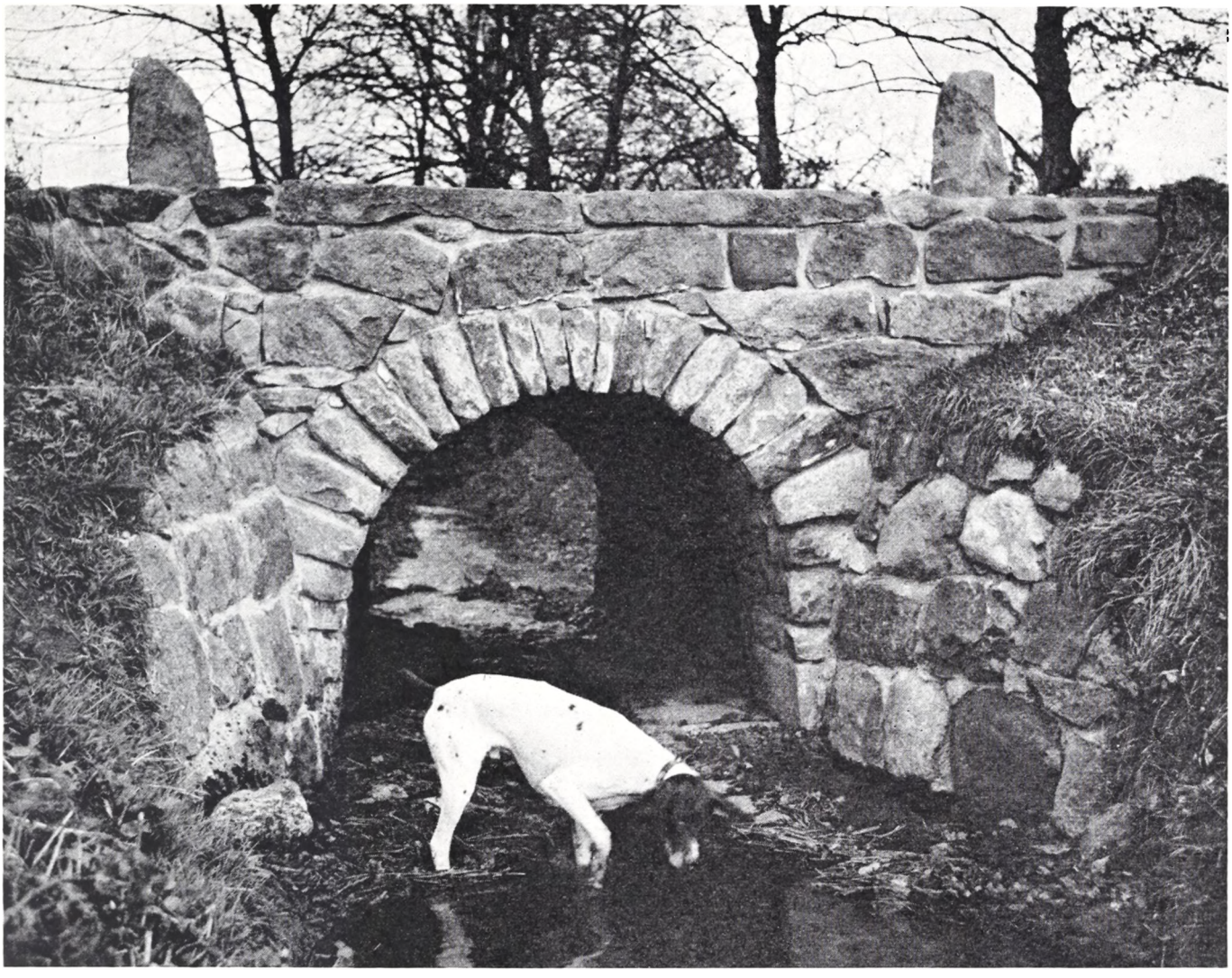

Fig. 1. Gamle Skæremølle bro set fra øst efter restaureringen. Johs. Hertz fot.

Gamle Skæremølle bro

Af JAN STEENBERG

Man er vant til, at fortidens skatte skal drages frem af jordens dyb, hvor de kan have ligget gemt i årtusinder. Men det hænder mærkeligt nok også, at et minde fra en svunden tid har kunnet ligge ubemærket hen for fuldt dagslys, så at sige ved alfarvej. Sådan er det gået med den gamle bro ved den længst forsvundne Skære Vandmølle i Nordsjælland. Engang har den vel været et vigtigt led i en større transitåre, der forlængst har tabt sin betydning og derfor er nedlagt, og broen ligger nu så godt gemt ved en bivej, at ingen synes at have skænket

Fig. 2. Gamle Skæremølle bro set fra øst for restaureringen. Johs. Hertz fot.

den en tanke. Nationalmuseet kendte i det mindste ikke noget til den, da sagen om dens fremtidsskæbne pludselig blev rejst i begyndelsen af 1965. Siden da er broen blevet en levende realitet.

Den ligger i Grønholt sogn tæt nord for vejen, der forbinder Langstrup med Lønholt, ved den ejendom (matr. nr. 19), der har afløst den tidligere vandmøllegård. Dens funktion er nu blot den at føre en lille privat vej over Langstrup å mod Rolandsgårdene i Asminderød sogn.

Først da broen begyndte at falde sammen, fik museet kendskab til dens eksistens. Asminderød-Grønholts kommuneingeniør havde den rette fornemmelse af sagens sammenhæng. Han meddelte museet, at broen var i en miserabel forfatning, og at den utvivlsomt vilde blive fjernet, medmindre Nationalmuseet skønnede, at den var af historisk værdi; hvis dette sidste var tilfældet, udbad man sig en fredningsdeklaration, og kommunen vilde da være interesseret i en redningsaktion. Museet sendte straks arkitekt Johannes Hertz ud, for at han kunde tage broen i øjesyn. Skønt han på dette tidspunkt ikke kunde sige noget som helst om broens alder og herkomst, fandt han den dog værdifuld, og i overensstemmelse med det velvilligt indstillede sogneråd har han senere ledet arbejdet med at undersøge og istandsætte broen.

Langstrup å løber vest-øst, og broen er ført over åen syd-nord på et sted, hvor bredderne ved deres passende højde var velegnede til broslagning.

Broen er muret af kampesten med en rundbuet tøndehvælving, der i sin fulde dybde måler 7 m. På begge sider, mod vest og øst, er åbredden reguleret ved dosseringer, lagt af brede, jævne kampesten, der løber tragtformet sammen mod brohvælvet.

Renden under buen har form som en stenkiste, flankeret af to smalle fortove, dannet af flade heller. Brobuen har en spændvidde af 1,70 m, og højden over vandspejlet er lige så stor. Broen har intet dybtliggende fundament. Inderst ved fortovene ligger på begge sider en svær tømmerstok af eg, og den bærer brobuens nederste skifte af store, hugne kvadre. Om disse smukt tilhugne sten virkelig er gjort til dette beskedne bygværk eller er hentet fra overskudslagre andetsteds, vil der blive lejlighed til at omtale senere. Over kvaderskiftet følger den egentlige brokonstruktion af rå tilhuggen kamp. Tøndehvælvet er sat af kilehugne sten. For at få dem i leje har man først måttet bygge en skabelon af træ – sådan som man også gjorde, da broen skulde sættes i stand igen –, og derover blev kilestenene opstillet en efter en, indtil de var kommet i balance. Der var til en begyndelse intet bindemiddel mellem stenene. Men efter at de alle var bragt på plads i tøndehvælvet, har man hældt tynd kalkmørtel ned over konstruktionen, og denne mørtel er da trængt så langt ind mellem fugerne, som den kunde komme. – Oven på hvælvingen i flugt med hver af buens forsider var muret to vanger til at holde på vejfylden, som var lagt oven på hvælvingen. Der har ikke været noget gelænder, men derimod fire afvisersten, hvoraf de tre endnu stod på deres oprindelige sted, medens den fjerde, ved det sydvestlige hjørne, lå væltet.

Under restaureringsarbejdet fandt man et stykke af en hestesko, anvendt som kile mellem to hvælvingssten. Andre fund er der ikke gjort.

Det var en temmelig medtaget bro, Nationalmuseet tog i øjesyn i februar 1965. Den vestre flanke var molesteret af tung trafik; vejbanen var gået i skred, og den tilsvarende del af brobuen med de foranliggende dosseringer truede med at bryde sammen. Til gengæld syntes den anden broside at være velbevaret; men det viste sig under arbej-

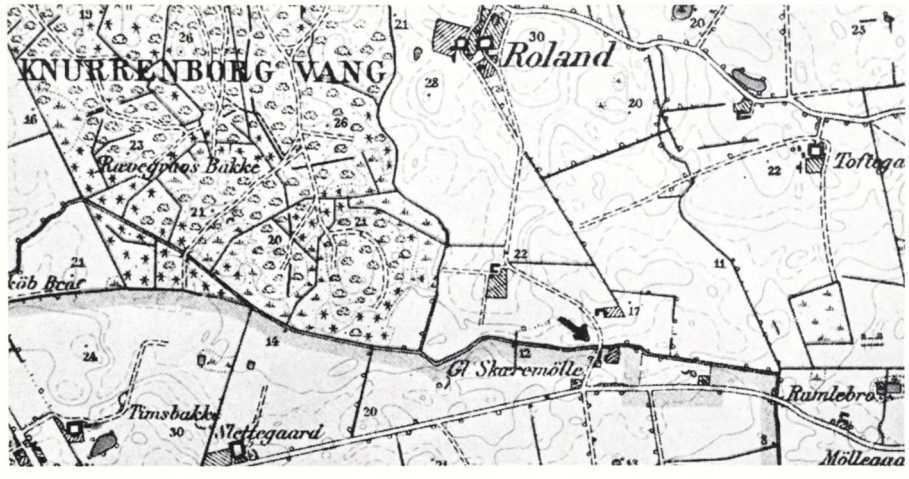

Fig. 3. Udsnit af moderne kort, der viser broens beliggenhed. Stedet er markeret med en pil. Sammenlign med udsnittet af kortet fra o. 1720 fig. 5.

Fig. 4. Gamle Skæremølle bro set fra vest under restaureringen. Den støttende skabelon, hvorover kilestenene blev lagt, er endnu på plads, og stenenes numre kan stadig ses. Johs. Hertz fot.

dets gang, at også den måtte under behandling. Trods alle disse skrøbeligheder var broens oprindelige udseende og konstruktion så tydelig, at en restaurering ikke frembød nogen vanskeligheder overhovedet.

Man gik da i sommeren 1965 i gang med udbedringen. Udgifterne var oprindelig anslået til at beløbe sig til ca. 5000 kr., hvoraf museet tilbød at betale halvdelen, medens kommunen og lodsejerne, hvoraf der var syv ialt, delte den anden halvpart imellem sig. I virkeligheden blev omkostningerne væsentlig større, godt 9500 kr., og merudgiften blev da udredet af Nationalmuseet. Årsagen til den ikke helt ubetydelige overskridelse var den, at man også måtte tage sig af den østre flanke. Her havde træernes rødder grebet så dybt ind, at man var nødt til at nedtage og genopsætte brobuen i en lille meters dybde til denne side.

Ved restaureringsarbejdet, hvortil man anvendte sagkyndig arbejdskraft fra Frilandsmuseet i Lyngby, måtte man først nedrive en større del af broens vestlige flanke. Stenene blev forsigtigt taget ud og nummeret, således at de senere atter kunde anbringes på deres oprindelige sted. Efter nedbrydningen byggede man en skabelon af træ, svarende til den øvrige brobue, hvorefter fremgangsmåden var ganske den samme, som må have været anvendt, da broen første gang blev bygget. Kilestenene blev atter sat på plads i den rette nummerorden, og der blev påny hældt kalkmørtel ned mellem fugerne. Vangerne blev påny rejst over brobuen, og der kørtes atter jord på hele den blotlagte del af brokonstruktionen. Da var det, at man også blev nødt til at kigge på den østre flanke, hvor man gik frem på samme måde. – Da vejbanen i tidens løb var blevet for høj, blev den på kommunens bekostning sænket til det oprindelige niveau. Arbejdet var sluttet hen på efteråret 1965.

Det var imidlertid ikke Nationalmuseets eneste opgave at bringe denne gamle bro i brugbar stand igen. Man måtte tillige prøve at finde frem til dens herkomst. Et naturligt udgangspunkt havde man i møllen, og det gjaldt i første omgang at finde ud af, om der var nogen særlig sammenhæng mellem bro og mølle. Et par studenter i museets 2. afdeling gik i gang med at granske vandmøllens historie og efterspore gammelt kortmateriale. Det viste sig snart, at den ældste kendte Skæremølle var omtalt i Christian V's matrikel, hvor den stod opført under Asminderød sogn; den må således have ligget ved den nordlige bred af Langstrup å, der endnu i dag danner sogneskellet mellem Grønholt og Asminderød. Matriklen fortæller også, at der kun var lidt vand i strømmen, og at mølleren derfor havde fået ret til at bygge en vejrmølle på stedet. Men heller ikke den kunde male noget videre, eftersom den nærliggende skov Knurrenborg Vang betog den alt for megen vind. Mølleriet trivedes således ikke godt, vindmøllen blev flyttet til Lønholt, og vandmøllen forsvandt. Når dette sidste er sket vides ikke. Den var i al fald borte omkring år 1800. Nogle flere holdepunkter kan man finde i de ældste matrikelskort. De viser, at mølledammen oprindelig har ligget vest for broen, og at gårdens stuehus antagelig, da vandmøl-

len blev nedlagt, er flyttet til sit nuværende sted syd for åen, altså i Grønholt sogn.

Hermed er der ikke givet nogen forklaring på broens eksistens. Et bygværk som denne bro, af så bastante dimensioner, var unødvendigt for den lokale trafik til og fra møllen, og man skulde synes, at hele anlægget snarest måtte være i vejen for møllens sluseværk. Men givet var det altså, at både dam, bro og mølle var her samtidig, og at broen som følge deraf havde en funktion, der var møllen uvedkommende.

Da broens retning er syd-nord, vil man uvægerlig forlænge dens flugt ud i landskabet for at finde andre kontaktpunkter. Men hvilke? Mod syd ligger Hørsholm, mod nord Fredensborg og Asminderød. Det er ikke meget sandsynligt, at denne rute er farbar, da Hørsholm-Fredensborgvejen i århundreder har ligget længere vestpå. En lokal tradition vil vide, at broen var et led i forbindelsen mellem Hørsholm og Kronborg. Men heller ikke denne linieføring har nogen virkelig sandsynlighed for sig. Da var det, at en fornyet granskning af det gamle kortmateriale bragte nye og faste holdepunkter. Der var dels de håndtegnede skitser til Videnskabernes Selskabs kort i Geodætisk Institut, dels andet kortmateriale, i Det kgl. Biblioteks billedsamling, f. eks. i Frederik V's atlas. Det fremgik heraf med al ønskelig tydelighed, at broen indgik som led i en vejforbindelse, der havde et overvejende østvestligt forløb. Vejen udgik fra Frederiksborg, hvor den i sit nuværende forløb er identisk med Skansevejen uden for Hillerød. Et stykke længere øst på er dens linieføring afbrudt af en af jagtvejene, der søger fra Store Dyrehave mod Gribskov, men den finder sig selv igen ved Grønholt for atter at blive afbrudt af Hørsholm-Fredensborgchausséen. Herfra og videre østpå er der næppe ret meget tilbage af denne gamle vejføring, men kortene viser altså, at den har søgt hen mod Skæremølle, hvor den bøjede mod nord for ved broen i et spring at sætte over Langstrup å, hvorefter den atter bøjede af mod øst og over Langstrup by fortsatte mod Øresundskysten ved Daglykke Slette.

Hvad denne vej har tjent til, skulde der næppe kunne være tvivl om.

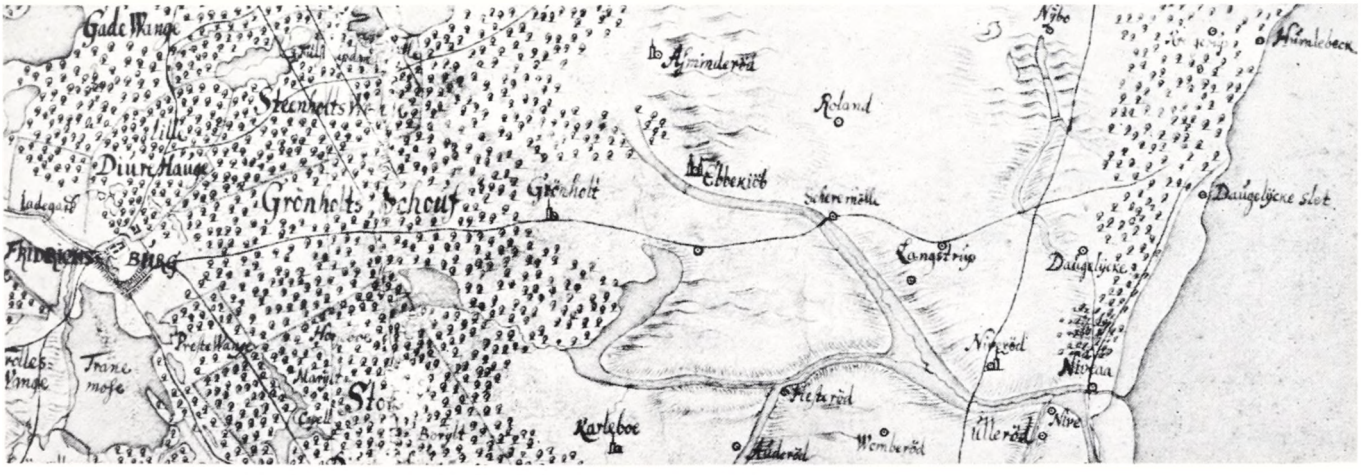

Fig. 5. Udsnit af gammelt kort fra tiden o. 1720 over Nordsjælland. Vejen fra Frederiksborg over Skæremølle til Daglykke Slette er indtegnet. Det Kgl. Biblioteks Billedsamling.

Da Frederiksborg blev bygget, blev materialer som sandsten og tømmer ofte sejlet enten til Sundby Færge ved Roskilde Fjord eller til andre landingspladser ved Øresundskysten. Både Nivå og Sletten nævnes, men Sletten hyppigst. 1573 og 1613 siges det direkte, at byggematerialerne blev halet i land ved Daglykke Slette for derefter på bøndervogne at blive transporteret til byggepladsen ved Frederiksborg. I det førstnævnte år byggede Frederik II om på det ældre slot; men i 1613 var det Christian IV, der opførte sit store nye slot, og det er umiddelbart indlysende, at denne rigelige transport har stillet store krav til vejen forbi Skæremølle. Også langt senere, da Fredensborg Slot blev bygget i 1720'erne, var det ved Sletten, at byggematerialerne blev landsat. Disse oplysninger i forbindelse med de vidnesbyrd, der kan hentes hos de gamle kort, skulde gøre det mere end sandsynligt, at den gamle bro ikke er bygget af hensyn til møllegæsterne, men at den blev lagt her, fordi der var særlig gode betingelser for netop på dette sted at bygge en stærk og høj brobygning over vandløbet. Og solid skulde broen jo være, når den skulde holde til en intens trafik med tungt lastede vogne. Derfor dens solide tøndehvælving og dens store dybde på henved 7 m.

Måske det da var Frederik II, der først byggede bro på dette sted. Han begyndte jo med ret omfattende byggearbejder på Frederiksborg i 1562 og fortsatte som nævnt dermed i 1570'erne. Alligevel er der mere grund til at pege på Christian IV. Hans byggearbejder ved Frederiksborg var langt større end de på hans faders tid, og med den praktiske sans, han lagde for dagen, har han utvivlsomt også tænkt meget på forbindelseslinierne mellem slottet og udskibningsstederne. At han direkte har syslet med planer om brobygninger i Nordsjælland, kan man se deraf, at han 1597 beordrede den store Lappesten ved Kronborg sprængt i stykker, for at stumperne kunde anvendes til en bro i Lille Dyrehave ved Frederiksborg. Det er derfor overvejende sandsynligt, at den gamle Skæremølle bro er bygget i tiden omkring år 1600. De kvaderhugne sten under brohvælvet stammer da utvivlsomt fra Frederiksborgs overskudslagre.

I forlængelse af denne tankegang kan man bygge videre på vejforbindelsen mellem Frederiksborg og Sletten. Sandsynligvis har det været nødvendigt ikke blot at sikre trafikken ved solid brobygning; man har nok også haft opmærksomheden henvendt på selve vejbanen, der i betragtning af det, den skulde holde til, nok har været brolagt. En sådan gammel brolægning skal dels søges under senere tiders vejbelægning på de steder, hvor den oprindelige rute endnu er farbar, og dels inde på marker eller i småskove på alle de andre steder, hvor den oprindelige vejføring er opgivet. Endnu er der ikke kommet oplysninger om slige gamle brolægninger. Men nu da vi har fået den gamle bro tilbage i forynget skikkelse, er der grund til at håbe på, at den tilstødende vej en skønne dag vil åbenbare sin ældgamle stenbro.

Fig. 6. Udsnit af brobuen på Gamle Skæremølle bro set fra vest. Forneden ses de store kvadre, der muligvis er hentet på byggepladsen på Frederiksborg. Johs. Hertz fot.

Fig. 1. De flade sand- og grusbakker omkring den vestjyske gård Grøntoft er atter under plov. Indtil for 30 år siden lå de hen som hede, men for godt 2000 år siden fandtes her en regulær landsby.

To landsbyer fra tidlig jernalder i Vestjylland

Af C. J. BECKER

Gennem fire somre har Nationalmuseet foretaget udgravninger på gården Grøntoft i Nørre Omme sogn, midtvejs mellem Ringkøbing og Holstebro. Selv om undersøgelserne af praktiske grunde kun har varet fra tre til syv uger hvert år, er ialt mere end tre tønder land blevet systematisk afdækket – og igen tildækket. Det lyder lidt voldsomt, da arkæologiske udgravninger herhjemme normalt holder sig inden for langt mindre arealer, selv når der som her er tale om jernalder-bopladser. Det kræver en forklaring.

Gennem den sidste halve snes år har nu afdøde gårdejer Valdemar

Fig. 2. Samtlige spor af huse og indhegninger fra den først fundne landsby er indtegnet på planen. Blandt resterne er det første stadium af landsbyen med dens 13 huse og indhegningen trukket kraftigt op.

Kristensen, Grøntoft, hver vinter fået dybdepløjet en af sine marker, og mere end een gang er der kommet lerkarskår, kværnsten, ja endog urnegrave for dagen. Fundene er blevet opsamlet og indmålt af forpagter Jørgen Engestoft, Grønbjerg, og derefter indberettet til Ringkøbing Museum; hver gang museumsforstander J. Dalgaard-Knudsen skønnede, at der var tale om noget usædvanligt, blev der sendt besked videre til Nationalmuseet. 1954 opmåltes således resterne af en lille gravplads med forlængst sløjfede høje fra tidligste jernalder, og 1959 blev resultatet, at Nationalmuseet afdækkede en næsten samtidig hustomt, der lå på skrånende terræn omkring 150 meter nordøst for gravene.

Året efter var der igen nyt fra fortiden. Den vinter havde dybdeploven vendt brændt ler, skår og sten fra en større boplads, samtidig med at der tegnede sig nogle smalle muldfyldte grøfter i undergrundens lyse sand og grus. Skønt forpagter Engestofts prøvegravninger antydede, at disse grøfter dannede ligesom en skibsformet figur, kneb det vist med at få museerne i København og Århus til at begynde en gravning. Først da det blev klart, at lodsejeren på eget initiativ havde ladet et stykke af marken ligge udyrket siden dybdepløjningen for at stille det til rådighed for en nærmere undersøgelse, blev der tid til en mindre udgravning. De omtalte grøfter viste sig at afgrænse et mindst

60 meter langt og 30 meter bredt område, og her fandtes alle bopladsresterne. Det blev klart, at der engang havde stået huse, og at grøften måtte være spor af en indhegning. Tilmed var der fundet tilstrækkeligt med lerkarskår, som kunne angive tidspunktet til omkring midten af den førromerske jernalder, d.v.s. ca. 3. årh. f. Kr.

Nu viste det sig, at alle egentlige husrester var grundig ødelagt ved pløjningen, så jeg skønnede, at det ikke kunne betale sig at sætte en stor undersøgelse i gang. Heldigvis tog jeg fejl, og en større udgravning kom alligevel i stand den følgende sommer.

Ved oldtidsudgravninger i dag, hvor opgaverne er så mange, ens egen tid forslår så lidt, og hvor det mange steder er vanskeligt at få tilstrækkelig med arbejdskraft, bør arkæologen ikke bare vide, hvornår han skal bruge pensel og graveske, men også hvornår traktor og anden maskinkraft skal sættes ind. Her vil adskillige læsere sikkert indvende, at landbrugets og byggeriets maskiner må regnes blandt arkæologernes bitre fjender. Det er sandt nok, men i stedet for at føre en håbløs kamp mod dem, kunne man ind imellem få dem til at arbejde for sig. F. eks. er de mindre udgaver af jordskrabere, der trækkes efter en traktor, og som kan skrælle jorden af i tynde lag og køre den sammen i en stor bunke, ganske fortrinlige til udgravninger under særlige forhold. Man skal som sagt benytte de mindre typer af skrabere, som „kun" tager 1–1,5 kubikmeter jord hver gang; til gengæld kan man bruge dem ikke blot til at fjerne overjord med, men som et regulært udgravningsredskab – bevares, med lidt varsomhed.

Fig. 3. Her er alle yngre huse markeret på tilsvarende måde som på fig. 2. Det stærkt optrukne hegn angiver andet stadium.

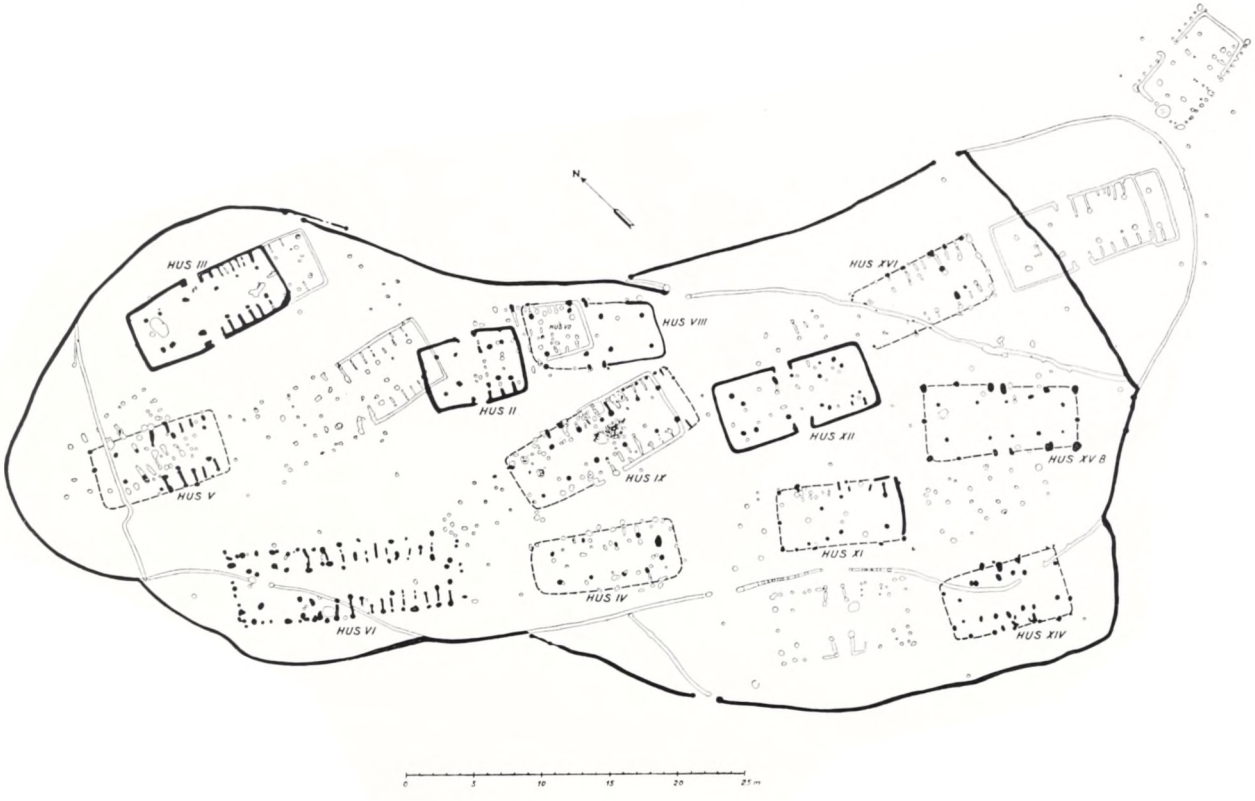

Her på Grøntoft var situationen netop den, at de øverste 30–40 cm allerede var fuldstændig gennemgravet ved både ældre dyrkning og den seneste dybdepløjning. Først i niveau med den urørte undergrund kunne man vente at finde spor af gamle nedgravninger efter husenes vægge og stolper. Derfor anvendte vi maskinkraft. Selv om metoden nok enkelte steder var vel grov, bød den på praktiske og økonomiske fordele; desuden åbnede der sig helt nye muligheder, idet man kunne afdække langt større flader end ved sædvanlige metoder. Da Gudmund Hatt for godt 30 år siden begyndte at bruge trillebøre og planker ved sine jyske udgravninger, rynkede nogle af de ældre kolleger på næsen; men med disse simple hjælpemidler fik han serier af jernalderhuse frem. Med maskinkraft kan vi nu komme et skridt videre og afdække landsbyerne i deres helhed, når vi da er heldige.

Se nu på planerne fig. 2–3 over udgravningen ved Grøntoft. Stik mod alle formodninger viste der sig ikke bare enkelte stolper og huller, men hele husplaner, ligesom den fælles indhegning tegnede sin mørke stribe omkring hele bebyggelsen og ligesom holdt sammen på den. Det var tydeligt, at ikke alle huse var samtidige, ligesom der flere steder sås mere end een linie i hegnet (og herved kom faktisk den tidligere nævnte, skibsformede figur frem). På den anden side var der heller ikke flere stolper og hegn, end at man havde en rimelig chance for at udskille de forskellige bebyggelser.

Når to huse skar hinanden, var det i reglen let at se, hvilket der var ældst. Det samme lod sig gøre, når hegn og huse krydsede hinanden. Fylden i stolpehuller og grøfter hjalp yderligere til. I nogle huse bestod den af næsten ren muld, i andre var den blandet med trækul, brændt ler og lignende kulturrester. Da man i reglen graver et sådant hul større end den stolpe, der skal anbringes her, og derefter fylder noget af den opgravede jord ned omkring stolpen, må den nævnte forskel tydes således, at huller med ren muld stammer fra et af de første huse, der er rejst på stedet, medens den blandede fyld angiver, at et sådant hul er yngre og gravet på et tidspunkt, hvor der allerede har været bebyggelse på pladsen gennem nogen tid.

På den måde er det muligt at få det ældste sæt huse og det ældste hegn skilt ud, medens man med alle yngre elementer ikke kan sige, om de repræsenterer to eller endnu flere stadier. På fig. 2 har vi således et rimeligt billede af, hvordan den første landsby på stedet så ud, medens fig. 3 blot har fremhævet alle yngre huse sammen med et af indhegningens senere stadier. Fælles for begge planer er, at samtlige huller og grøfter er vist.

Der er tale om en regulær landsby; i første omgang har den haft tretten huse, der ligger inden for et 90 meter langt og omkring 30 meter bredt areal. Fem af husene er af en art, som man kender fra talrige andre gravninger på jernalderbopladser. Det er langhuse, 10–15 meter i længden og omkring 5 meter brede. I vestenden findes ildsted

og andre tegn på beboelse, i østenden har man stalden, hvor båseskillerum i mange tilfælde direkte fortæller om antallet af større husdyr. På hver langside har været indgang, altid anbragt i skellet mellem husets to dele. Taget har været båret af to rækker indvendige stolper, der altid er kraftigere end vægstolperne. I flere tilfælde markeres væggen blot af en fundamentgrøft. I virkeligheden burde man kalde sådanne huse for gårde, idet de har rummet en familie samt 10–18 dyr, sikkert kreaturer.

Dernæst har man to eller tre huse, hvor stalden har været betydeligt mindre og kun viser spor af båse til 3–4 større dyr. En tredie gruppe må ligeledes betegnes langhuse, men her er der ingen spor af svære båseskillerum. Hvis der overhovedet har været husdyr her, må det have været får eller lignende. Et af dem er mærkeligt ved at ligge uden for hegnet mod sydvest. Huset hører med sikkerhed til den første landsby, fordi det har haft sin egen gennemgang i det store hegn – lige ud for husets egen dør – og kun 6 meter fra en af de større porte i indhegningen. I hvert fald har man taget hensyn til huset, da man lavede hegnet. Kan det være fårehyrdens hus?

Endelig er der en sidste gruppe, der måske ikke har været brugt til beboelse. Et par huse mod øst havde således påfaldende spinkle tagstolper, men kraftigere vægkonstruktion. Så kan der også mellem grupper af spredte pælehuller skjule sig små og spinkle forrådshuse eller stakhjelme.

Fig. 4. Efter afskrælning af muldlag og omploejet undergrund kunne spor af de gamle nedgravninger stå ganske tydeligt, idet fylden her er jordblandet. Billedet viser østenden af hus XVII, hvor vægge, tagbærende stolper og båseskillerum ses klart. Huset er blevet ombygget og har fået en udvidelse. I baggrunden ses hegnet omkring landsbyen.

Fig. 5. Hustomt nr. XVII efter at vægge og stolpehuller er tømt. Billedet er taget omtrent fra nord og viser beboelsesenden med rest af ildsted i forgrunden. Husets beboelsesende skæres af en yngre indhegning.

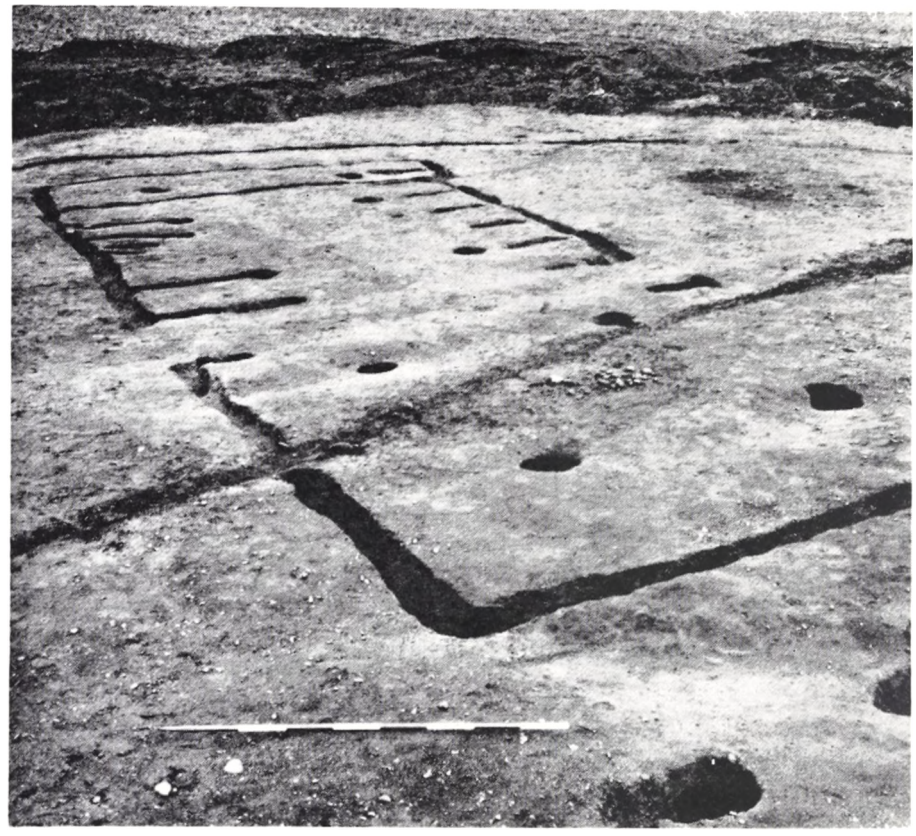

Da de samme grupper findes blandt de senere huse på pladsen, må man regne med faste hustyper. I den første landsby har vi således fem egentlige gårde hver med en besætning på 10–18 kreaturer, to eller tre mindre huse, hvis stald blot har haft 3–4 større husdyr, endvidere to eller tre huse helt uden plads til køer (eller heste) samt tre langhuse, der kan have tjent andre formål, måske som store forrådsbygninger. Den eneste reelle forskel mellem de tre førstnævnte typer består i besætningernes størrelse og art; husene kan således antyde forskellige økonomiske klasser i landsby-samfundet, med andre ord svarende til middelalderens og senere tids gårdmænd, husmænd og jordløse.

Gennem de sidste 40 år har man fra Danmarks ældre jernalder fundet store bopladser med så mange huse, at man tolker dem som landsbyer. Med Grøntoft har vi for første gang fået et øjebliksbillede af en sådan bebyggelse, d.v.s. fået mulighed for at sige, hvor stor den var på eet bestemt tidspunkt. Tilmed antyder den et mere nuanceret billede af samfundet og dets klassedeling, end man hidtil havde indstillet sig på.

Ved optælling af de påviste båseskillerum bliver der plads til ca. 70 større dyr, der i hvert fald en del af året har været på stald. De mindre husdyr ved vi intet om. Og med ti selvstændige huse med hver sin beboelsesdel har vi lov at gå ud fra lige så mange familier. Skønsmæssigt er 6–7 mennesker i hver husstand et lavt tal, når man skal tælle børn og gamle med. Det vil sige, at der mindst har været 60–70 men-

nesker i landsbyen, snarere flere, og skal der yderligere regnes med en særlig trælleklasse – hvad vi intet kender til – bliver antallet endnu større. Men denne vrimmel af dyr og mennesker har sikkert kun udgjort et ganske almindeligt jysk jernaldersamfund på endda temmelig ringe jord.

Landsbyen ved Grøntoft med omgivelser har ligget hen som hede siden ældre jernalder, og i hvert fald til opdyrkningen igen satte ind for en menneskealder siden. Det er tankevækkende, at de flade sand- og grusbakker her kunne give føde til et samfund af en sådan størrelse. Ganske vist må man regne med, at jorden dengang var bedre, idet jorderosion sikkert har ødelagt det gamle muldlag som en direkte følge af datidens intensive dyrkning og utilstrækkelige læ-plantninger.

Det oprindelige navn på bebyggelsen er forlængst glemt, så vi har kaldt den op efter den ene gård, som nu findes på stedet. Ovenfor har været talt om landsbyen, som den kunne rekonstrueres i sin første fase. Udgravningen viste, at mange af husene var nedbrændt og blevet genopført, men i reglen ikke helt på samme plads. Nogle steder var der således spor af de to huse efter hinanden, andre steder må der have været tre.

I forbindelse med ombygningerne af de enkelte gårde og huse har man også ændret indhegningen snart det ene og snart det andet sted. Her var der mulighed for at skelne mellem tre forskellige trin, som er

Fig. 6. Plan af samme hus som fig. 4–5. Det er en af den ældre jernalders sædvanlige gårde med dyr og mennesker levende under samme tag.

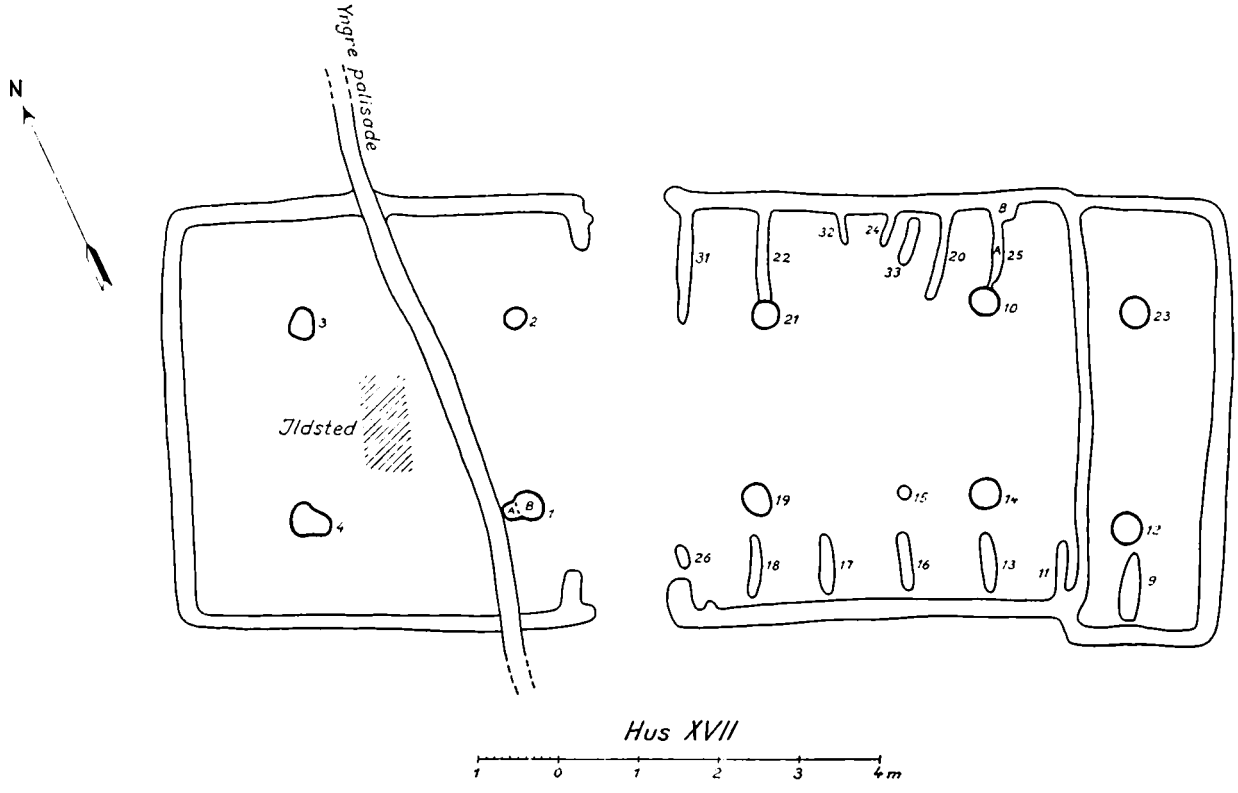

Fig. 7. De tre stadier af indhegningen omkring landsbyen tegnet i samme størrelsesforhold.

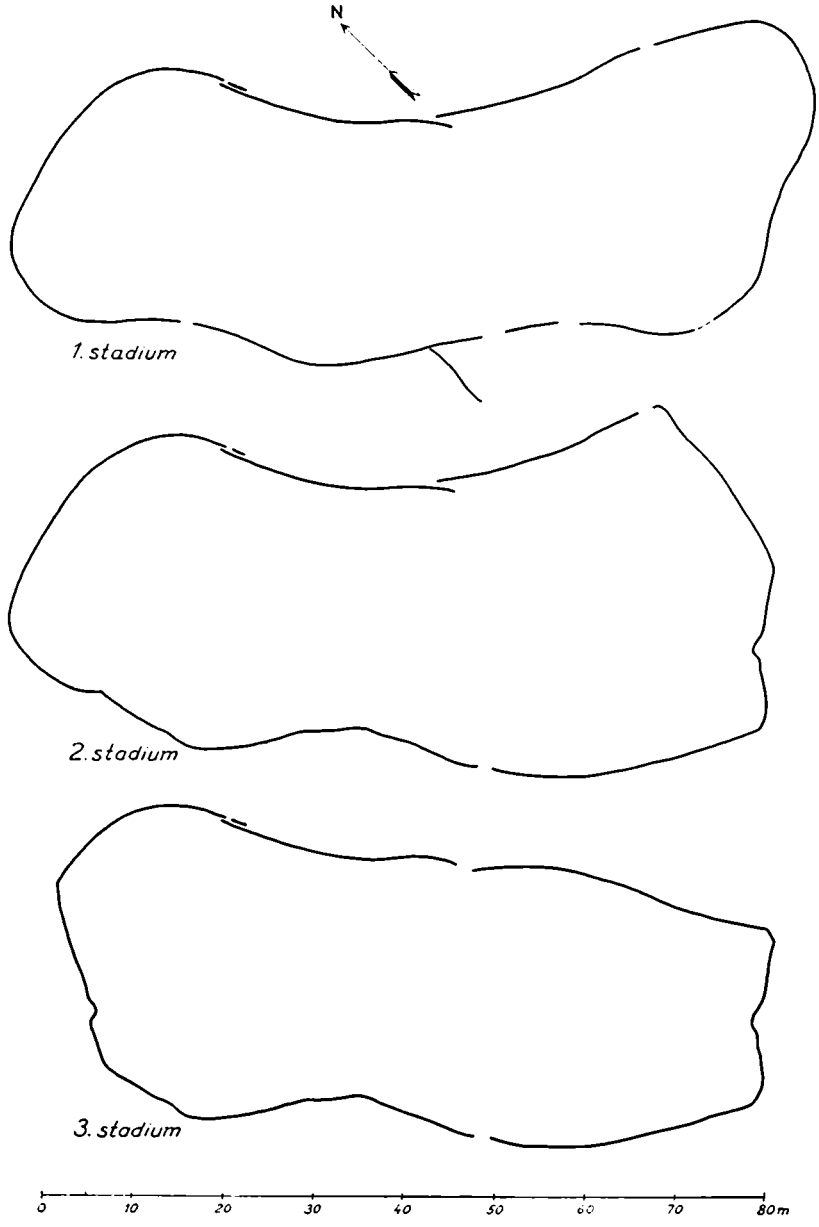

vist på fig. 7. Rækkefølgen skulle være sikker, og man lægger mærke til, at landsbyens areal stort set har været det samme i de to første stadier, men at man derpå mindsker det ved at skære et hus fra i begge ender. Nu måler det indhegnede areal kun 78 meter i længden.

Hele tiden synes hegnet nøje at have fulgt bebyggelsen, d.v.s. at man har lagt det så nær husene som muligt. På de forskellige tegninger ses indgangene tydeligt. I første omgang har der været tre større åbninger, siden hen kun to. Det har været 1,60 til 1,80 meter brede afbrydelser, altid flankeret af særlig svære stolpehuller og med et enkelt større hul

omtrent een meter indenfor, alt sammen som støtte for en kraftig låge eller port (fig. 8). Bredden har været så stor, at man har kunnet køre ind i landsbyen, hvis man ellers kan regne med, at nogle samtidige vognaksler fra forskellige jyske moser angiver bredden på en arbejdsvogn. – Hertil kommer så nogle mindre åbninger som den, der allerede er omtalt som en „privat" gennemgang for beboerne af huset uden for hegnet i den første landsby. I den nordøstre langside ses en anden åbning, hvor to ender af hegnet er lagt så tæt forbi hinanden, at et menneske nok kan knibe sig igennem, men en ko ikke.

Når man spørger om meningen med indhegningen, får disse iagttagelser betydning. Både den nævnte „smutvej" for fodgængere og placeringen af et enkelt hus udenfor taler mod at opfatte det hele som en palisade, altså et forsvarsanlæg. Der er snarere tale om en mere fredelig funktion, d.v.s. at hegnet er lavet af hensyn til de mange kreaturer. F. eks. kunne man her ved sommertid drive kvæget sammen for natten og beskytte det, samtidig med at man værnede markernes afgrøder mod dyrene.

Man må nemlig huske, at den ældre jernalders bondesamfund har været baseret fuldt så meget på planteavl som på husdyrbrug. De små, firkantede markstykker, der hver for sig er indrammet af lave volde (de såkaldte digevoldinger), og som i stort tal er fundet i jyske heder, hører netop til i denne del af oldtiden. Her på Grøntoft begyndte en stor forekomst af sådanne agre lige uden for landsbyen. Nu er de alle forsvundet ved den moderne opdyrkning, men så sent som 1934 kunne Gudmund Hatt opmåle spor efter dem over et næsten 20 ha stort område. Hvor mange agre, landsbyen Grøntoft havde under kultur i f. eks. sit første stadium, får vi dog aldrig at vide.

Efter fund af lerkarskår i grøfter og stolpehuller kan landsbyens alder sættes til omkring 300–200 f. Kr. Der er kun gjort fund fra dette ene tidsafsnit, og skal man vurdere dens levetid, kan det ikke blive til mere end højst to generationer, snarere mindre. Landsbyen kan imidlertid ikke være vokset frem her på pladsen. Indhegningen tyder på, at hele det første stadium er planlagt og opført på een gang. Hvorfra kom da de mange mennesker og alle deres dyr?

Dette spørgsmål har ikke bare lokal interesse. Grøntoft stammer fra samme tid som en række store, jyske bopladser af lignende art. Tilsammen danner de den hidtil ældste serie af jernalderlandsbyer, som man derefter kender i stort tal fra de følgende fem århundreder. Forøvrigt er Grøntoft og samtidige fund et tydeligt dementi af den tidligere så almindelige opfattelse, at denne del af jernalderen skulle være fundfattig, ja til dels folketom. Det er en helt anden sag. Men hvorfor har man så ikke fundet endnu ældre landsbyer, fra de to første århundreder af jernalderen? Var der alligevel sket et brud inden for bebyggelse og kulturhistorie, noget i form af nyindvandring eller noget andet afgørende her ved ca. 300 f. Kr.?

Fig. 8. Nogle steder er indhegningen afbrudt, og svære stolpehuller fortæller, at her har været en port eller låge.

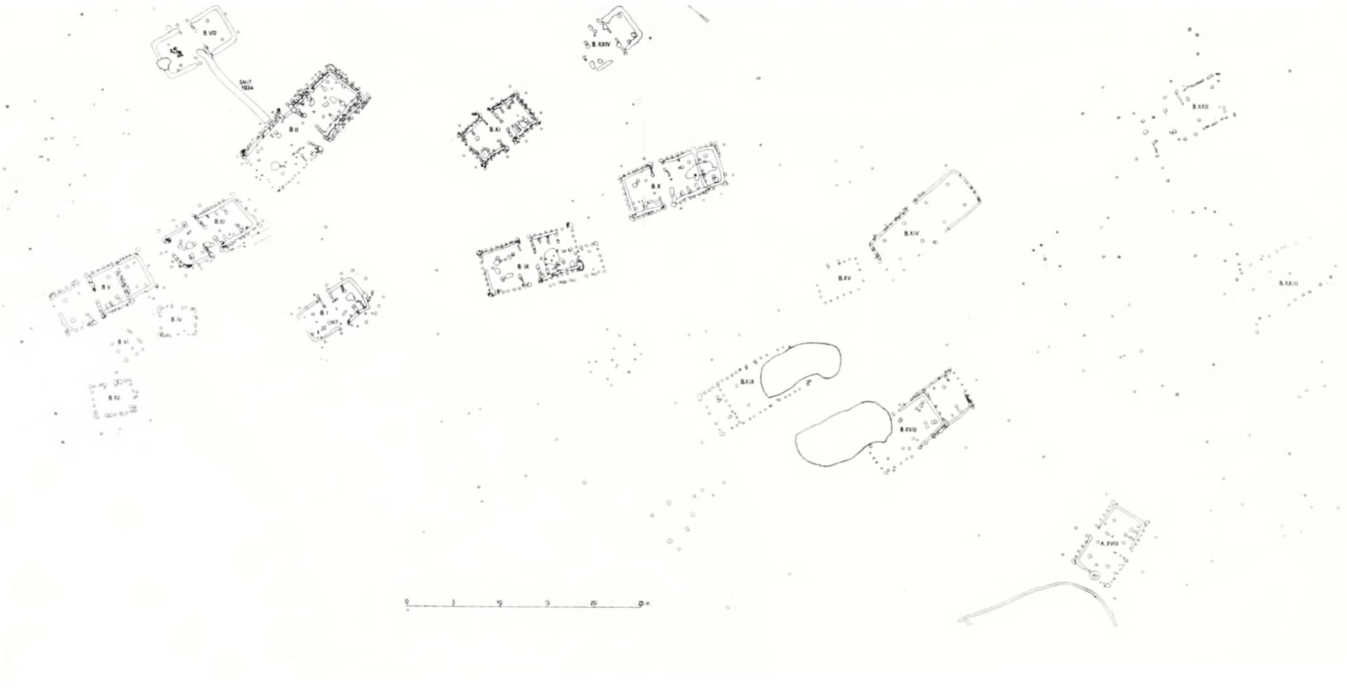

Fig. 9. Plan over samtlige husrester fra „Gammel Grøntoft". Længst mod syd genfindes hus XVIII og en del af den yngre landsbys indhegning.

De fortsatte udgravninger ved Grøntoft gav helt overraskende en slags svar på spørgsmålet. Som allerede nævnt blev der 1959 fundet et lille jernalderhus ca. 100 meter nord for landsbyen; det var en smule ældre, og det var mindre. Lige uden for indhegningen, mod nordøst, lå endnu et hus af omtrent samme dimensioner. Der kunne med andre ord være en ældre bebyggelse nord for landsbyen; og det var der. Efter ialt 12 ugers arbejde i 1964 og 1965 havde vi en ny landsby, „Gammel Grøntoft"; sådan kunne man kalde den for med det samme at sige, at den er netop så meget ældre, at vi med sikkerhed kommer tilbage i tid før den nævnte grænse.

Her gav udgravningsmetoden med fuldstændig afdækning af store flader et virkelig godt resultat. Tyve sikre jernalderhuse viste sig at ligge spredt over et 140 meter langt og ca. 50 meter bredt område. Den karakteristiske indhegning manglede, således at man måtte skrælle hele muldlaget af på et stort stykke – mindst tyve meter – uden for de yderste huse for at være sikker på, at hele den gamle bebyggelse var kommet med. På fig. 9 ses alle de stolpehuller og andre nedgravninger, som endnu tegnede sig i undergrundens grus. Billedet er på sin vis klarere end ved den først fundne landsby, for det er kun sjældent, at ældre og yngre huse skærer ind over hinanden. På den anden side savner man det fælles hegn, og derfor tør man ikke sige, hvor mange huse der har stået på een gang. I hvert fald skal man regne med to forskellige stadier også for denne bebyggelse.

Flere hustyper genfindes fra den første landsby. Der er således seks langhuse med rester af stald i østenden. Men de er gennemgående min-

dre – i reglen omkring 10 meter lange og 3,5 til 4 meter brede – og med en række nye enkeltheder, f. eks. dobbelt væglinie (fig. 10), som igen fortæller om en eller anden forskel i byggemåden. Der er betydeligt færre båseskillerum, ofte kun i staldens ene side.

To gode langhuse midt i hele samlingen har slet ingen båseskillerum; sådanne huse var der også i den anden landsby. På samme måde findes begge steder små langhuse, med eller uden stald. I „Gammel Grøntoft" er der fem af den slags med en længde på mellem 5,5 og 7,5 meter.

Om det så er de helt uregelmæssige langhuse, de såkaldte store forrådshuse, har vi dem her på den nye plads, helt i sydøst. Desuden er der en ny slags huse, nemlig små forrådshuse, der blot måler 2,5 til 4,5 meter i længden, og som savner indre, tagbærende stolper. Der er fire sikre tomter af den art, og måske skal yderligere fire pilles ud blandt de grupper af mere uregelmæssige stolpehuller, der ses hist og her. Flere af langhusene er tydeligt bygget om. Det største af dem viser tre forskellige faser, medens tre af de andre har fået bygget til i staldenden.

Med andre ord har der ialt været 14 regulære huse og mindst 6 (måske 10) forrådshuse af varierende størrelse. Skal man rent skønsmæssigt fordele dem på to forskellige perioder, bliver der alt i alt en lille halv snes til hver. Selv om bebyggelsen således er mindre end den først fundne, er det bebyggede areal betydeligt større, fordi de enkelte huse ligger mere spredt. Man har fortsat lov til at tale om en landsby.

Trods alle forskelle er der vigtige lighedspunkter mellem de to landsbyer. Husene ligger i ligesom parallelle rækker og med den traditionelle

Fig. 10. Et af husene fra „Gammel Grøntoft". Billedet er taget fra øst og viser i baggrunden den yngre landsbys indhegning og husrester.

orientering efter verdenshjørner. De store forrådshuse er placeret længst mod sydøst, medens de rigeste gårde (d.v.s. husene med de fleste dyr) ligger fordelt langs landsbyens nordøstlige side. Man kunne fristes til at tro, at det i virkeligheden var een og samme landsby på forskellige udviklingstrin.

Hvad siger dateringen? Det er ikke helt let, fordi alle husgulve med dertil knyttede fund forlængst er pløjet i stumper og stykker. I flere tilfælde blev dog fundet skår i stolpehuller og væggrøfter, alt sammen fra jernalderens første afsnit, d.v.s. 100–200 år tidligere end de første fund. Er man da bare flyttet fra den ene landsby til den anden? Næppe. Forskellen i lerkarrene er så klar, at der kan ligge et par generationer mellem de to landsbyer. Hvad ligner det også at flytte bare et halvt hundrede meter; større er afstanden mellem dem nemlig ikke.

Problemet er nok mere indviklet, og før vi får gravet inde på naboejendommen mod øst, bør man vente med at sige for meget om dette samfunds historie. Her ligger nemlig et større areal med stolpehuller, ildsteder etc. og venter på os, og der er fundet tilstrækkeligt med skår til at sige, at vi befinder os inden for de samme århundreder af jernalderen; der er altså mulighed for landsby nummer tre i samme serie. For lige at antyde, at problemerne i virkeligheden er ved at løbe fra os, skal det nævnes, at den fjerde samling huse antagelig skjuler sig bare 3–400 meter længere mod øst, og at den allerede omtalte gravplads, som fandtes 1954, hører med ind i billedet.

Man bør i dag nøjes med at sige, at de to landsbyer „Gammel Grøntoft" og „Grøntoft" har givet os de første fuldstændige landsbyplaner, og at der samtidig er afsløret et hidtil ukendt træk ved disse gamle bondesamfund. Man har kun boet kortere tid – een eller et par generationer – på samme sted, hvorefter man er flyttet et stykke vej, har bygget en helt ny landsby og taget de gamle tomter ind til agerjord. Vent nu lidt, hvordan kan man vide det? Jo, jeg har glemt at fortælle, at der længst mod nord på fig. 9 ses en smal, dyb grøft, der går fra yderstolperne af det største hus og bogstavelig talt ind gennem døren i det nordligste i hele landsbyen. Denne grøft kan også dateres, til 1934 e. Kr.; her lagde Gudmund Hatt et snit gennem en digevolding og en terrassekant fra de jernaldermarker, som samtidig blev opmålt. Snittet viser, at der var mark her i tidlig jernalder, før og efter at husene var forladt. Det er således rigtig nok, at de gamle huse er ødelagt ved pløjning, bare ikke af Valdemar Kristensen, men af hans forgængere for mere end 2000 år siden.

Noget tyder på, at denne skik med at flytte rundt og dyrke de gamle bopladser op, kan have været almindelig i tidligste jernalder. Når man hidtil ikke har fundet større samlinger af huse eller landsbyer fra den tid, skyldes det da ganske simpelt, at de skjuler sig under de bevarede eller atter opdyrkede jernaldermarker, men at de kun sjældent røber sig. Så ved vi det.

Fig. 1. Modejunkeren, der spejler sig i et lille håndspejl – de jævne, enkelt klædte håndværkere: tømrer – eller snedker? – med hammer, skrædderen med saks og skomageren med sin læst – disse skikkelser fra et kalkmaleri fra o. 1450 i Vigersted kirke på Sjælland repræsenterer også den sociale spændvidde i Christopher Parsbergs regnskabsbog.

Fra Christopher af Bajerns hof

Af GEORG GALSTER

„Vider, at vi med Guds naade ville holde vort Bryllup første Søndag effter Bartholomei dag næst kommendis her udi Kiøbenhaffn. Thi bede vi kierligen, at i retter eder der effter, saa at i kommer hid til os Søndagen næst for S. Bartholomei dag det seniste, saa at i fare ind med os imod vor Festemø, at i for vor skyld reder eder kostelige ud med kostelige Klæder, Smyckeri oc andre saadanne stycker, oc med eders bespende Karm oc faure Heste oc vel udredge Svenne, oc giøre eder glade med os den tid offver oc være Gud oc os velkomne. In Christo valete. Anno 1445."

Således skrev kong Christopher – den unge bajerske fyrste, der ved Guds nåde og stormændenes valg havde efterfulgt sin afsatte morbroder Erik af Pommern som dansk, norsk og svensk konge – til fru Else

Fig. 2. 1400-tallets herskabsvogne udmærkede sig ved udskæringer, bemalinger og forgyldning; men i princippet var de lige så primitive som almindelige bondevogne – og næsten lige så umagelige. De blev kørt af „vogndrivere", der red på en af kørehestene. Billedet, der er malet o. 1430 og stammer fra Helligåndshospitalet i Lübeck, forestiller den hellige Elisabeths rejse fra Ungarn til Wartburg.

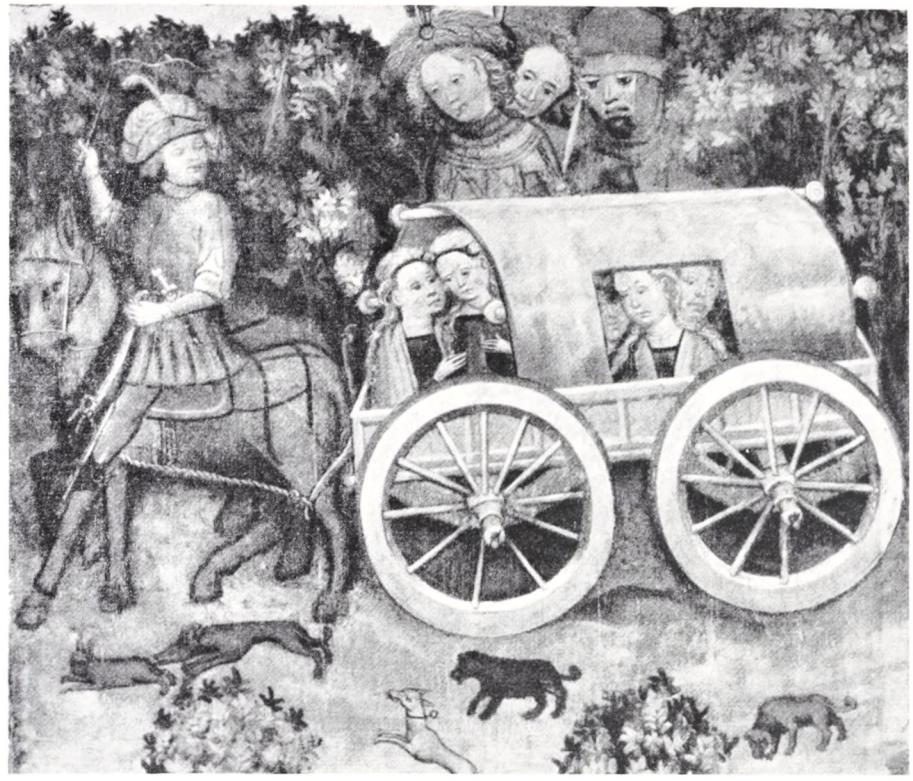

Krognos, hofmesteren herr Otte Nielsen Rosenkrantz' hustru; og således er indbydelserne sikkert sendt til en række adelsmænd og fruer.

Den ventede „festemø", til hvis ære man forberedte en så storslået modtagelse, var den femtenårige Dorothea, datter af Hans Guldmager, markgreve af Brandenborg. Han lovede flot sin datter en medgift på 30 000 gylden; men guldmageriet ruinerede ham, og ikke en hvid kom nogen sinde til udbetaling. Derimod fik den unge dronning bevilget et rigt livgeding – d.v.s. len og godser, hvoraf hun kunne leve standsmæssigt – både i Danmark, Norge og Sverige.

Bruden kom med to forgyldte vogne og et stort følge. Kongen red hende imøde i festligt optog, i spidsen for 24 småsvende på smukke hvide hingste. Vi må tænke os, at også adelens „bespende Karme oc faure Heste" deltog i modtagelsen. I hvert fald fejredes brylluppet i otte samfulde dage, og der var ingen ende på turnering, spil og dans. De danske og svenske adelsmænd, klædt i gyldenstykke og damask, har sikkert gjort deres bedste for ikke at stå tilbage for de mange tyske fyrster. Foruden brudens fader og moder kom hertug Vilhelm af Brunsvig og hans frue, der var Dorotheas faster, landgrev Ludvig af Hessen, hertug Frederik af Bajern, der var kongens farbroder, hertug Johan af Slesien, grev Henrik af Holsten og mange flere samt byrådet fra Lybæk. „Og da brylluppet var endt, da begavede kongen fyrster og fyrstinder, hver efter sin stand, som det sømmede sig den kongelige herlighed."

Indkvarteringen af de mange fornemme bryllupsgæster har været vanskelig, og det vakte stor misstemning blandt de danske og svenske herrer, at de tyske blev begunstiget på alle måder på bekostning af dem selv. Da festen var omme, talte rigens råd et borgerligt ord med kongen, der havde slæbt så mange af sine landsmænd ind i riget og givet dem forleninger; det var imod hans kongeed, og sådant havde været årsag til kong Eriks fordærv. Kong Christopher måtte, så nødigt han end ville, give efter og hjemsende en del af sine landsmænd. Blandt dem, der blev tilbage i hans tjeneste, var den fornemste hans kammermester Christopher Parsberg.

Kammermesterens hverv inden for den middelalderlige statsforvaltning var at føre regnskaber for kongen – især over det, der vedrørte kongens egen husholdning; men man skelnede dog ikke dengang skarpt imellem „private" og „offentlige" regnskaber. Tilfældet har – dels i original, dels i afskrift – bevaret nogle af Christopher Parsbergs hofholdningsregnskaber fra sommerhalvåret 1447, nemlig fra onsdag før påske, 5. april, til St. Matthæi dag, 21. september. Disse regnskaber, der er ført af to danske og en tysk skriver, giver et indblik i tilværelsen ved hoffet. Ikke alene kender vi da lidt til livet på Københavns slot i 1440rne, når det udfoldede sig i fest og højtid. Vi har også – for første gang i Danmark – mulighed for at opleve glimt af hoffets hverdag.

Kongen har boet usædvanlig fast på Københavns slot i det pågældende sommerhalvår, kun fra pinse (20. maj) til St. Vitusdag (15. juni) var han bortrejst, bl. a. til Kalundborg. – I de foregående år havde han stadig ligget på rejser i Danmark og Sverige, ja endog været på valfart til „det hellige blod" i Wilsnack med et følge på 80 heste. Når han nu måtte holde sig hjemme i København, kan det have været af hensyn til rettertinget – d.v.s. den kongelige domstol, der skulle træde sammen i juli, og et møde med hansestæderne i august.

Regnskaberne anfører lønninger og priser i mark, skilling, halvskilling (søsling), witten (hvid) og penning. Der gik 16 skilling på een mark, 2 søslinge eller 3 hvide eller 12 penninge på een skilling. Desuden forekommer der rhinske gylden, der svarer til 22 skilling, samt postulatsgylden og andre ringholdige gylden, der sættes lig 1 mark.

Det spørgsmål, som ofte stilles, om hvad værdi disse mønter havde omregnet i nutids penge, kan i virkeligheden ikke besvares. Datiden havde sølvmøntfod, men da vi 1873 gik over til guldmøntfod og 1931 til papirmønt, er alene af den grund sammenligning umulig. Dertil kommer usikkerhed med mål og vægt, der var forskellig fra en landsdel til en anden. Endelig kan man vanskeligt sammenligne datidens urene korn og smør og magre oldensvin med nutidens forædlede varer. For dog at kunne danne sig et skøn, må man erindre, at datidens skilling, der var den største mønt, der blev slået, ingenlunde var den beskedne toøre, vi endnu mindes. Vi må snarere jævnstille den med den engelske shilling, der ganske anderledes har holdt sin værdi.

Fig. 3 (for oven) og fig. 4 (herunder). Mønter fra Christopher af Bajerns tid. Fig. 3 er en hvid slået i Malmø med omskrifterne „Christopher konge af Danmark" og „Malmø mønt". Fig. 4 er en skilling. På forsiden ses det danske våben – tre leoparder – og omskriften: „Christopher af Guds nåde konge af Danmark". På bagsiden er kongens slægtsvåben med omskriften „Ære være Gud i det høje".

Fig. 5. På ligstenen i St. Knuds kirke i Odense over den fynske adelsmand Gert Bryske – død 1441 – er han og hans hustru Elsebe Hemmingsdatter Kabel afbildet som et ungt ridderligt par – slanke, som gotikkens idealer krævede det, og iført dragter, der svarede til hofdragterne i hertugdømmet Burgund – tidens førende modecenter. Hans rustning er snæret sammen som et korset for at markere hvepsetaljen. På hovedet bærer han bækkenhjelm med visir, på hænderne panserhandsker, på benene jernskinner, der fremhæver de svungne lægge, på fødderne snabelsko. Endelig er han iført en kappe, der er foret med pelsværk. – Se også fig. 6.

Christopher Parsbergs hofholdningsregnskaber omfatter ca. 140 personer, hvilket dog ikke kan være den fulde hofstat. Foruden kongeparret møder vi kongens hofmester Otte Nielsen Rosenkrantz, der havde tolv svende, foruden kammermesteren selv, der blev bistået af tre skrivere. Til kongens nærmeste omgivelser hørte i øvrigt otte og tyve danske og kun tre tyske „hofsinder", – rigsrådets krav om „udrensning" havde altså sat tydelige spor. Tilsvarende havde dronningen en hofmesterinde og nogle jomfruer, måske otte. Til den daglige opvartning var der to kammersvende, en dugesvend – vel taffeldækker – og et antal småsvende – mindst otte og tredive. Dertil kommer imidlertid det store personale, der stod for proviantering og madlavning, nemlig en kældermester med tre svende, en mesterkok med syv kokke, en underkøkkenmester, en køkkenskriver, en bager med to svende, en fisker og en slagter. Fra staldgården hører vi om tre vognsvende og tre staldknægte. Hoffets religiøse liv blev varetaget af to kapellaner, medens folk som falkoneren, hofnarren og de tre trompetere har taget sig af den mere verdslige festivitas. Endelig var der håndværkere, nemlig en barber, en skræder, en skomager, en harniskmager – og til diverse ærinder et bud.

Hvad selve betegnelsen „hofsinde" angår, er det ret uvist, hvad det indebærer, udover at disse mænd i særlig grad var knyttet til kongens person og jævnlig blev sendt ud i betroede hverv. Øverst blandt de danske hofsinder er opført fire riddere. De modtog tilsyneladende ingen årsløn; men de var sikkert vel aflagt gennem forleninger. De øvrige adelsmænds årsløn varierede, så vidt den er opgivet, mellem 10 og 20 mark, hvortil dog kom kost, logi og hofklæder. Om de alle har været af dansk byrd er tvivlsomt; een af dem, der hed Gude Kane, var afgjort norsk. Andre kan efter navnene at dømme også have været svenske eller tyske. Som hofsinder nævnes også tre „gammelsvende", hvad dette nu skal sige.

Københavns slot må have været ret trangt til det store folkehold ved hoffet, hvortil kom lensmand og slotsfoged med deres folk. Det var dog forholdsvis nyt. Efter at lybækkerne under den store hansekrig i 1368 fuldstændig havde nedbrudt den gamle borg, var den genopført af Roskildebispen og kong Erik af Pommern. Som fæstning stod slottet sin prøve, da dronning Philippa i 1428 tilbageslog hansestædernes angreb; men som bolig har det – i det mindste efter vor opfattelse – været mindre behageligt. Urenlighed fra mange „hemmeligheder" og fra køkkenet flød ud i voldgravens stillestående vand, der i varme sommerdage fyldte luften med en ulidelig stank. Ligeså havnen mellem byen og slotsholmen, der måtte modtage al urenlighed fra staden. Intet under, at dødbringende farsot var en hyppig gæst. Just 1446 kom der pest til København. Et af dens ofre var sandsynligvis kongens søster Anna, der var en af dronningens hofdamer. Hun blev begravet i Sorø.

Men var end de hygiejniske forhold frygtelige, var den personlige

renlighed forholdsvis upåklagelig. Der har været badstue på slottet; men man søgte jævnlig, måske ugentlig, til badstuen nede i byen hos baderen Sten Pedersen. Det har antagelig været Strandbadstuen i Badstuestræde, hjørnet af Kompagnistræde. Kongen betalte her en mark for et bad; dronningen gav det dobbelte, medens et bad for en småsvend kun betaltes med 6 skilling eller endog kun 4 hvide. – Midt i juli udbetaltes der et ret stort beløb til Oswald barberer for „salver, rosenvand og andre ting". Oswald, der modtog den høje årsløn af 24 rhinske gylden, har antagelig gjort tjeneste som hofkirurg med åreladning og andet forefaldende.

Tre gange, erfarer vi, har en vaskekone vasket for kongeparret. I begyndelsen af maj, i anden halvdel af maj og midt i juli. Det sidste siges at være vask for fire uger.

Opvarmning af slottet var her i sommerhalvåret næppe af betydning; men selvfølgelig krævede bl. a. madlavningen stadig brændsel, så den 14. maj udbetaltes der 4 mark for brænde (holtz) til „stue" (badstue) og bageovn, ligesom der tidligere var leveret brænde til køkkenet.

Fig. 6. Elsebe Hemmingsdatter Kabel har på ligstenen over hendes husbond ladet sig selv afbilde i nyeste modekjole: lang, fodsid, med højtsiddende stram talje og vide overærmer, der falder løst ned fra albuerne og afslører de lange, stramme underærmer. – Billedet er ridset i den glatte sten og nu stærkt slidt. Det er her udtegnet efter et gnideaftryk udført af Ib Stubbe Teglbjærg.

Et morsomt eksempel på selvforsyning i denne store husholdning er lysestøbningen, der blev foretaget af Steffan Landsknecht. Han er formodentlig identisk med den Steffan Kammersvend, der i august fik penge til „stule" (støbeforme) og garn, hvormed han gjorde lys. Talg må man have haft nok af fra de mange okser og får, der gik til hoffolkenes bespisning. De mere kostbare vokslys hører vi ikke om.

Klæder og skotøj er hyppigt tilbagevendende udgiftsposter i regnskabet, bl. a. fordi det var en væsentlig del af hoffolkenes løn. For at begynde med kongen selv kan det dog lige være på sin plads at understrege, at det kostume, hvori han optræder på det ofte gengivne billede (fig. 7), hører hjemme i fantasien. Malet i Sydtyskland omtrent 75 år efter kongens død, er gengivelsen af liden eller ingen værdi. Til gengæld giver hofregnskaberne helt autentiske oplysninger om Christophers påklædning.

Da kongen i løbet af sommeren skulle modtage flere gesandtskaber fra hansestæderne og højmesteren i Den tyske Ordensstat (Prøjsen), holde retterting og i tilslutning hertil gøre stort gilde for biskopper og riddere, måtte han være iført kongeligt skrud, som var herskeren over tre riger værdigt. Han havde også påtænkt en rejse til Tyskland for at se til sit hertugdømme i Øvre Pfalz, som han havde arvet ved sin faders død i 1443.

Den 18. april fik hofskrædderen Andres 14 mark og 2½ skilling for fo'r, lærred („leinwat"), en slags klæde kaldet „brüh" og uldtøj, som han havde lagt under kongens fløjls mantel og rock, d.v.s. hans kåbe og trøje. Dertil kom siden ti mårskind, som bemeldte kåbe var prydet med. Uskåret fløjl (sammet) og gyldenstykke havde kongen liggende i behold i „tårnet på Københavns hus" – altså slottets store tårn, siden

Fig. 7. Det kendte, men ikke alt for pålidelige billede af Christopher. Ca. 1525. Cabinet des Estampes, Paris.

kendt som „Blåtårn". Løn for selve arbejdet skulle skrædderen ikke have, da han var på fast årsløn.

Det var ikke nok hermed. Vi hører om endnu en kåbe og trøje, som Albrecht Buntmagers svend havde foret med to timmer mårskind og ni timmer gråværk (egernskind). Et timmer er 40 stykker skind.

Foruden kåbe og trøje skulle der også hoser til – bukser og strømper i eet. Til kongens hoser gik der to alen klæde (duchs) og fire alen lærred. Materialer og syløn løb op til 3 mark og 9 skilling.

Dronningens klædning var vel ikke så kostbar, men dog ganske prægtig. Hendes skrædder, Heinrich hed han, fik betaling for klæde, taft (silketøj) og lærred.

I begyndelsen af juni indkøbtes der et større parti grønt klæde, dronningens jomfruer til „hofgewandt". Det har dog ikke slået til, for der måtte siden indkøbes mere. Et sådant stykke klæde har antagelig målt omved 24 alen, og da der medgik 9 alen til een klædning, kan man regne ud, at der må være leveret hofdragter til otte damer. Grønt har øjensynlig været hoffets farve, ligesom rødt og gult blev det for det efterfølgende oldenborgske kongehus. Til disse klædninger medgik ydermere 18 alen silketøj (dafit, taft) og 35 alen lærred (leinwat) samt for 14 skilling garn (zwirn).

Separat fik også hofmesterinden senere en klædning, hvortil der medgik 10 alen sort klæde – altså noget mere end til de andre damers. Hvem hun var, er desværre ikke oplyst. Man kan gætte på den ovennævnte fru Else Krognos, der var ca. 68 år gammel og selvsagt mere fyldig end de unge jomfruer.

I maj forberedte kongen sig på 3½ ugers ridt om i landet – bl. a. til Kalundborg. Der blev anskaffet 11 stykker sort tøj (lacken) til iklædning af kongen selv, hans „jungen" og småsvende. Desuden havde Lutich skomager en stor leverance idet 38 småsvende fik nye sko på een gang. Således ekviperet drog kongen af med sit følge, hvoriblandt også var hofmesteren Otte Nielsen Rosenkrantz. Hverken dronningen eller hofmesterens tolv svende deltog dog i denne rejse.

De øvrige hoffolk af højere og lavere rang figurerer også lejlighedsvis på beklædningskontoen. Claus Nar fik en ny mantel, fiskeren måtte klare sig med en kjortel, og som tilbehør til kapellanen Nicolas Behayms dragt og fodtøj hører vi om snøreremme, lidser og skobånd (Snur-Rymen, Nestel und Schu-Snur).

For datidens mænd hørte våben næsten med til påklædningen. En del af hofsinderne har været væbnet med en armbrøst; det er øjensynlig dem, der til anden tid betegnes som kongens skytter, og som har dannet en slags livgarde. Da Claus Bytzer i påsken ansattes som „gammelsvend" fik han 3 mark til en armbrøst, og i juli blev anskaffet 19 armbrøster. Til at holde hofsinderne forsynede med ammunition til armbrøsterne, ansattes der i september en pilstikker, Jan Geussen.

Videre forekommer en Vilhelm harniskmager, der mente at have

Fig. 8. En synderinde kom og salvede Herrens fødder: legenden identificerede hende med Maria Magdalene, og i dette kalkmaleri fra Ballerup kirke fremstilles hun ydermere som en højfornem dame. Foruden salvekrukken medbringer hun sin andagtsbog – en uundværlig ting for damerne i 1400-tallets overklasse.

ikke mindre end fem års sold til gode, ialt 100 mark, hvoraf han kun havde fået fire! I maj lykkedes det ham at få 10 mark af sin løn; men der var jo stadig lang vej igen. Til gengæld holdt kongen øjensynlig bryllup for ham i september.

Skønt slottets befæstning er regnskabet uvedkommende, opførtes der besynderligt nok en udgift på 1½ mark for 32 spidshamre (pickel), „hvormed man hugger sten til bøsserne." Ved bøsser forstås kanoner, og stenene var de omhyggeligt tildannede kanonkugler.

Derefter kan det være rimeligt at se, hvad disse mange folk ved hoffet har sat til livs, og de har visselig ikke levet på smalkost. Først er der i tiden fra 6. april til 21. september indkøbt ialt 50 okser til priser, der svinger imellem 2⅔ mark og 6 mark og 2 skilling. De dyreste købtes i april, og et par af dem måtte hentes i Roskilde. Det er karakteristisk, at priserne på frisk kød var særligt høje om foråret, for det var kostbart at holde kvæget i god foderstand vinteren igennem. Typisk for datidens madlavning var derfor saltmaden, der i regnskaberne er repræsenteret ved en læst saltet kokød til 27 mark. På en læst gik der tolv tønder. Et par gange indkøbtes der også levende køer til slagtning.

Oftere nævnes den danske Hans Kok som den, der forestod indkø-

Fig. 9. På Christophers store majestætssegl er kongen gengivet „i sin majestæt" bærende magtens insignier. Han er placeret i en gotisk portal og er omgivet af heraldik samt en latinsk inskription, der gengiver hans titler: Christopher af Guds nåde Danmarks, Sveriges og Norges konge, de venders og goters, pfalzgreve af Rhinen og hertug af Bajern." – I eftertidens bevidsthed har han ikke været nogen stor mand; men få andre danske konger har dog hersket over så vidtstrakte landområder som han!

Fig. 10. Alle store herrer og fyrster drev falkejagt, så det må – efter middelalderlig opfattelse – Pontius Pilatus også have gjort. Her står falkoneren bag statholderens stol. Den veldresserede falk har, som den skal, taget plads på hans arm. Kalkmaleri fra o. 1500, Harritslev kirke, Randers amt.

bene, men i øvrigt var en slagter, Henrich Knockenhawer, fra påsken ansat med en fast årsløn på 9 rhinske gylden, efter at to andre var afskediget.

En enkelt gang, i maj måned, omtales salg af kohuder, nemlig fjorten huder, der var vurderet til 11 mark og 6 skilling; men indtægten blev ikke modtaget i klingende mønt. I stedet blev der leveret brænde til køkkenet og hø og havre til okserne. Ved siden af huderne modtog købmanden Erick Anderson ydermere 6 mark og 15 skilling.

I juli og august blev der indkøbt 196 lam. Flæsk blev for det meste indkøbt i form af flækkede svin. 46 „sider" à 12 skilling hørte til den jævnere kost. Fire sider, som skulle steges til kongens eget behov, kostede betydeligt mere – nemlig 22 skilling siden, og dertil kom et helt svin til at stege (bratschwein), også til kongens behov. Det har nok været mere velplejet end de magre oldensvin, man fortærede til daglig; men det kostede sandelig også to hele mark!

Høns og andet fjerkræ kom vel fra slottets avlsgård eller fra bøndernes landgilde i lenet, der hørte under „Københavns hus"; men en enkelt gang – i april – købtes der dog kyllinger og høns til et bryllup, som kongen holdt for en af sine hofsinder. Man fik tre høns for en skilling, og der medgik 192 ved festen.

I øvrigt var høns mad for falkene, der jævnlig skulle have frisk kød for en 3–4 skilling eller mere om måneden. Det påhvilede falkoneren, Fritz Valkenier, at sørge for falkenes forplejning, og jagt med falke, ret en kostbar og fyrstelig sport, har sikkert været dyrket med iver af kongen og hans hof. Det gav også vildtbrad til kongens køkken.

Selv om hoffet havde sin egen fisker eller fiskemester, der vel havde fiskedamme at passe og har forsynet køkkenet med ferskvandsfisk, og selv om kongen må have modtaget store mængder saltet sild fra efterårsfiskerierne i Øresund, indkøbtes der ofte fisk – saltet og fersk. Påskeaften betales der således to mark for fersk fisk; det har vel været fastemad i den stille uge. I juni købtes der tre tønder saltet torsk og en tønde kabliau, og flere gange indkøbtes der sild – også i tønder. En af gangene betegnes den som *god* sild og er beregnet for kongens egen mund. Dejlige, men dyre var også to ferske laks: 12 skilling.

I midten af april gik der bud til Roskilde efter en tønde frisk smør til kongen selv. Det har vel været det, man kaldte „græssmør", der blev kærnet, når køerne om foråret var sluppet ud af stalden, – og noget helt andet end det harske og saltede smør, som bønderne i slotslenet havde svaret i landgilde. I slutningen af juni købtes der atter en tønde frisk smør til kongens køkken og dronningen.

Brød bagtes af Andres Bager (pfister) og hans to svende Heinrich og Dietrich (pacherknechte). Kornet leveredes af slottets bønder, men 1446 havde ikke blot været et uår med pestilens, men også med misvækst. Under sådanne omstændigheder måtte man falde tilbage på de leveringsdygtige hansestæder. I maj købtes en tønde tysk mel, sikkert

hvedemel, hvoraf der skulle bages brød til kongeparret. Senere indkøbtes der yderligere syv tønder à 3 mark; men derudover hentede man også færdige hvedebrød (weisbrodt) – åbenbart ude i byen – ved festlige lejligheder, til helligdage eller til kongeparret selv.

Mere specielle ting, der kunne sætte smag på maden, var eddike og krydderier – „krudt". Eddike brugte man i tøndevis; krydderierne måtte betales med fantastiske priser, da de jo ofte skulle hentes langvejs fra – nogle helt fra Indien, og de måtte passere gennem arabiske og italienske købmænds hænder, inden hanseaterne kunne aflevere dem hos deres kunder her oppe i det høje nord. Da kongen holdt Korfitz Rønnows bryllup med Ellen Gyldenstjerne, indkøbtes der safran, peber, ingefær og andet „krudt" for ikke mindre end 42 mark. Siden indkøbtes bl. a. fire pund safran for 36 mark. Man kunne have fået 46 sider flæsk eller 192 par sko for den samme pris! At safran var det kostbareste krydderi, er dog ikke så mærkeligt, da der medgår ca. 50 000 krokusblomster til kun eet pund.

At heller ikke fastekosten var kedelig, fremgår af, at den københavnske købmand Dankwart Lange fik 24 mark for mandler, figner og rosiner, som han havde leveret til Magnus køkkenskriver. Også ris spiste man ved hoffet.

I august måned kom friske hjemlige frugter på spisesedlen. Allerede 9. august modtog kongens stegers for 4 skilling pærer, og siden fulgte med få dages mellemrum leverancer af pærer, æbler og nødder til kongen selv. – Skønt kalenderen i det 15. århundrede var 9 dage for tidlig i forhold til vor nuværende kalender, er det dog højst besynderligt, at man kunne have spiselige pærer, æbler og nødder allerede i august. – Andre forsyninger af frugt er rimeligvis kommet fra kongens vingård ved det nuværende Vingårdsstræde.

Den megen salte kost måtte skylles ned. Hertil har brønden i slotsgården, „Absalons brønd", ikke kunnet gøre fyldest. *Øl* måtte der til. I slutningen af april indkøbtes der 2 læst malt, i slutningen af juli atter 5½ læst. Alt i alt blev det til 28 800 pund malt for 253 mark og 2 skilling – alligevel dyrere end de fine krydderier. Det meste bryggedes vel på slottet; men i maj fik en ølbrygger, Jep Saxsen, 3 mark for at have brygget øl af en læst malt.

Mere anset var dog det importerede tyske øl, Rostocker Bier. I løbet

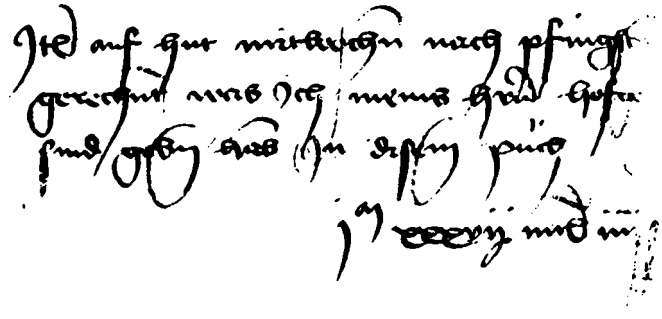

Fig. 11. Faksimile fra regnskabsbogen: Item auf hut mitwochen nach pfingsten gerechnet, was ich meins hern hofgesind geben hab in disem puch 1036½ mr. 4 ß (Ligeledes sammenregnet til i dag onsdag efter pinse – dvs. 31. maj – hvad jeg har givet min herres hoffolk i denne bog 1036½ mark 4 skilling.)

af knap tre måneder forbrugtes der ialt 25 tønder, og under 2. juli oplyser regnskabsføreren, at kongen og dronningen havde „fortæret" seks tønder tysk øl i løbet af fjorten dage. Da en tønde rummer 120 potter, skulle de da have drukket over et halvt hundrede potter om dagen. Sikkert har da nogle af hofsinderne bistået det tørstige kongepar; men det synes, som om der er nogen sandhed i den svenske rimkrønikes påstand om, at kong Christopher havde et kærligt forhold til de våde varer.

Vin er ikke nævnt i regnskaberne; men når rådet i Lybæk til St. Hansdag sendte kongen en gave, og rådets tjener i drikkepenge fik det store beløb af 5 mark, kan man jo gætte på, at det har været nogle fade rhinskvin.

Skønt man ikke i Christopher af Bajerns regeringstid nåede at afholde flere festligheder af samme størrelsesorden som brylluppet, var der dog, som det allerede er fremgået, ikke sjældent fest på slottet. Ved herr Korfitz' bryllup medgik bl. a. fire okser. Søndag den 7. maj gav kongen middag for biskopper, riddere og svende, og atter søndag den 2. juli „das grosse Mahl" for biskopper og riddere. Ved denne fest optrådte stadsmusikanterne, pibere og lutslagere. De fik 12 mark. Både bispen af Roskilde og ærkebiskoppen af Lund medbragte egne pibere, der fik betaling, og siden – i august – optrådte der polske sangere. Når man dertil føjer kongens højt lønnede trompetere Andreas, Hans og Jacob, der gjorde tjeneste til daglig, har vi udtømt vor ældste viden om musiklivet i København.

Det øjensynlig lykkelige samliv mellem det unge kongepar blev brat afbrudt kort efter, at kammermesteren havde afsluttet sine regnskaber. I januar 1448 skulle der holdes møde med de svenske rigsråder i Jønköping. På rejsen hertil måtte kongen stoppe op i Helsingborg. En ondartet byld voldte ham en blodforgiftning og gjorde dermed en ende på hans liv og alle de forhåbninger, der var knyttet til hans kongegerning. Det var natten til Helligtrekongers dag. Han var den eneste nordiske unionskonge, der døde som konge i alle tre riger, og til Danmarks og trillingerigernes ulykke brast den snor, Margrethe havde lagt af strenge tre.

Dog – kannikerne i Roskilde, i hvis domkirke Christopher havde valgt sit „lejrsted", kunne trøste sig med at modtage 1000 rhinske gylden, hvorfor de efter kongens bestemmelse skulle fejre ugentlige messer og vigilier for hans sjæl til evig tid. Desuden skulle de, som den døende konge skrev i sit testamente, have „wor bæstæ kobæ aff gyldene samyt." Mon ikke det var den kåbe af fløjl, gyldenstykke og mårskind, Andres Skræder forgangent år havde syet til ham, da han forberedte sommerens festligheder på Københavns slot? Nu skulle den vel i omsyet skikkelse tjene kannikkerne som korkåbe, når de læste messerne for hans sjæl. Men en dag var den slidt op; en dag ophørte man med at læse messer; en dag havde man endog glemt, hvor hans grav var.

Fig. 12. Efter Christophers død ægtede den endnu purunge dronning Dorothea hans efterfølger Christiern I, som hun også overlevede. Nu hviler hun ved hans side i Hellig Tre Kongers kapel i Roskilde. Oppe i hvælvingerne finder man blandt mere alvorlige figurer også en nar, der siddende i en blomsterkalk trakterer både fløjte og tromme – eller måske snarere en slags tamburin – på én gang. Hans gøglerier her i kongeslægtens gravkapel er som en påmindelse om den lystige underholdning på Københavns slot i sommeren 1447.

Fig. 1. Interiør fra skibskonserveringshallen i Brede. Med mellemrum tages et bestemt træstykke op af konserveringskarret og måles. Herved er man i stand til fortløbende at kontrollere processens virkninger.

To store trækonserveringsopgaver

Af B. BRORSON CHRISTENSEN

Det er ikke hyppigt, Nationalmuseets konserveringsvirksomhed påkalder sig, hvad man benævner offentlig opmærksomhed. Det stilfærdige arbejde med at sikre museumsgenstandenes eksistens fremover foregår i reglen mere eller mindre bag kulisserne. Selv blandt mennesker, der nærer en levende interesse for andre sider af museets virke, findes mange, som kun lejlighedsvis kaster et blik i retning af dette „hjørne af arbejdsmarken".

Imidlertid er der indenfor det sidste femår dukket to indbyrdes beslægtede konserveringsopgaver op, som gennem deres omfang og store vigtighed har vakt opmærksomhed langt udover museumsfolks og andre aktivt interesseredes rækker. Det er konserveringen af de fem vikingetids skibe, der i 1962 udgravedes i Roskilde Fjord og den sørgeligt nødvendige omkonservering af Hjortspringfundet.

Disse to store hverv, som konserveringsanstaltens afdeling for jordfund har måttet optage så noget nær samtidigt, udmærker sig ikke blot ved meget betydeligt omfang, men – ejendommeligt nok – tillige ved hver på sin måde at frembyde ganske særlige vanskeligheder også foruden dem, der uundgåeligt følger opgaver af usædvanlig størrelse.

Nedenfor skal i al korthed og uden at det vil være muligt at gå i detailler søges beskrevet, hvorledes disse to opgaver bliver grebet an, hvilke de særlige problemer er, og hvad der gøres for at løse dem.

Indledningsvis bør måske erindres om, at det, der i denne forbindelse kaldes trækonservering, ikke har noget at gøre med daglig tales „trækonservering", som er forholdsregler mod forrådnelse af frisk træ. Her bliver talen om de drastiske forholdsregler, der er nødvendige for at hindre den kollaps, det ødelæggende henfald, som almindeligvis indtræffer ved tørring af træ, der har henligget i længere tid under grundvandsspejlet (eller i dynd på sø- eller havbund), hvor det udsættes for specielle forrådnelsesprocesser, som omdanner det gennemgribende i kemisk og fysisk henseende uden at ændre dets udseende i væsentlig grad.

De metoder, som i tidens løb har været forsøgt til bevarelse af sådant træ i dets oprindelige form og udseende er talrige; de der har været bare nogenlunde vellykkede er derimod meget få. Pladsen tillader ikke en gennemgang af dette emne, her skal blot siges, at de hidtil bedste metoder er baseret på to forskellige principper, der måske populært kan formuleres således: Ved det ene ræsonnerer man, „vandets borttørring er farlig, følgelig ombytter vi det med en anden vædske, hvis fordampning ikke medfører samme kalamiteter."

Ved det andet er ræsonnementet, „vandets borttørring er farlig, følgelig ombytter vi det med et andet, helst fast stof, som ikke fordamper, og som kan forblive i træet."

De metoder, som udnytter det første princip, er interessante, men skal ikke nøjere omtales her, da det ved omfattende opgaver som de her omhandlede næsten udelukkende er metoderne af den sidste gruppe, der kan bringes i anvendelse, blandt andet af økonomiske årsager.

– – –

Vikingetids-skibene fra Roskilde Fjord. Forud for udgravningen af dette fund havde vi på konserveringsanstalten gennem flere år foretaget overvejelser og eksperimenter for ikke at komme til at stå ufor-

beredte, når de usædvanlige mængder af træ begyndte at strømme ind. Indledende frømandsundersøgelser havde både givet antydninger om opgavens omfang og bragt prøver af træet, der viste typer og dimensioner på, hvad der kunne ventes. Gennem fire år var en ny, fra Sverige hidrørende metode, den såkaldte glykol-metode, blevet gennemprøvet og havde givet meget tilfredsstillende resultater. Da denne metode endvidere er relativt billig og blandt alle nye metoder synes bedst egnet til indpasning i en sådan næsten fabriksmæssig arbejdsrytme, som selvsagt ville være nødvendig, om ikke konserveringsanstalten skulle „drukne i opgaven", var det den, der blev valgt. Det er tilfredsstillende at kunne notere, at dersom vi nu, hvor vi står midt i opgaven, skulle vælge igen, måtte valget blive det samme. Hvad går denne metode da ud på?

„Polyætylenglykol 4000", i daglig tale polyglykol eller blot glykol, er det stof, som indføres i vandets sted. Det er nærmest at beskrive som en syntetisk voks, der er opløselig i vand og blandbar med vand i alle forhold. Det går ikke an at udføre ombytningen af vand og voks blot ved at nedlægge det møre træ, som skal behandles, i den smeltede polyglykol og så vente; derved får man ubehagelige skrumpninger af træet. Man må gå ganske gradvis frem, hvilket kan gøres på flere måder. Den fremgangsmåde, man her i landet foretrækker, er følgende:

Træet lægges i sin helt våde tilstand i en ca. 10 % opløsning af polyglykol. Vædsken varmes op til 60° C og forbliver ved denne temperatur under resten af processen, der består i en langsom og gradvis forøgelse af glykol-koncentrationen. Man lader vandet dampe af med nøje kontrolleret hastighed og tilføjer langs afsted et tilsvarende rumfang glykol.

Dette bør foregå så langsomt, at glykolen får tid til at diffundere

Fig. 2. Liggende under vand på bunden af en transportabel branddam afventer de svære stykker tømmer fra Skuldelevskibene den dag, da de skal overføres til glykol-badet. Skønt disse stykker ser velbevarede ud og faktisk også er velbevarede, stiller de meget store krav til den anvendte konserveringsteknik.

Fig. 3. Konserveringskar for vikingeskibene. Et 8 m langt kar af fortinnet kobber, elektrisk opvarmet, udstyret med cirkulationspumpe, særlige anordninger til regulering af afdampning m. v.

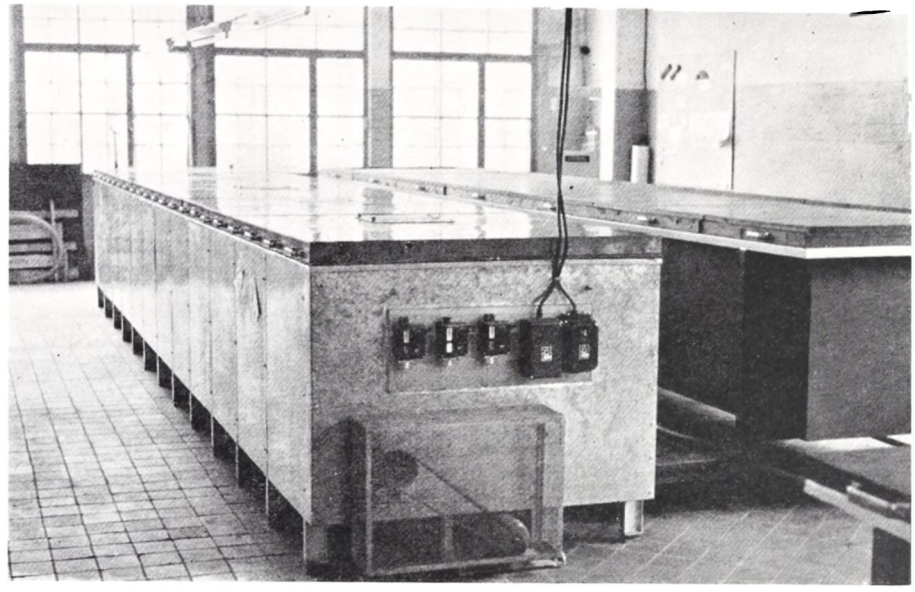

ind i træet i sådanne mængder, at koncentrationen indeni træet og udenfor ikke når at blive meget forskellig på noget tidspunkt. Ved den ønskede koncentration (et sted mellem 100 % og 60 %) tages træet op og er efter aftørring og nedkøling parat til efterbehandling.

Det praktiske arbejde ved vikingeskibenes konservering udføres i en tidligere fabrikshal på Brede fabrikker nær Kgs. Lyngby. Denne hal er på 750 m² og er efter udstyrelse med specialinstallationer velegnet til formålet. Da udgravningen var sluttet, blev hele fundet bragt til dette sted indesluttet i henved 2200 luft- og vandtætte polyætylenposer og foreløbig sikret ved anbringelse i 3–4 „transportable branddamme" udlånte af civilforsvaret. Arbejdsgangen er nu følgende:

Først undergår de enkelte stykker en omhyggelig, meget nænsom afvaskning påfulgt af undersøgelse, opmåling og tegning, som indgår i det vigtige nummererings- og registreringssystem, der indledede under udgravningen, og som danner det grundlag, hvorpå skibenes rekonstruktion og endelige genopstilling skal hvile. Dette arbejde må opfattes som uafhængigt af og sideløbende med konserveringsprocessen som sådan og er i hænderne på museets særlige skibsbygningseksperter og en registrator.

I umiddelbar fortsættelse af opmålings- og registreringsarbejdet sker endelig nummerering og pakning til konservering. Hver af de nævnte 2200 poser indeholdt en enhed, et „udgravningsnummer", som dog oftest foreligger i et antal brudstykker fra nogle få op til 500! Heraf følger naturligvis et større sekundært nummereringsarbejde. Pakningen til konservering udføres som en surring af træstykkerne med glasgaze til særlige flager og er nødvendiggjort allerede ved træets store blødhed som gør, at stykkerne ville beskadige hinanden ved stabling. Desuden er pakningen en forudsætning for rationel nedstuvning i konserverings-

karrene, idet der må sørges for passende mellemrum til cirkulation af vædsken.

Der foreligger to egentlige konserveringskar til skibenes behandling. Begge er af forskellige årsager (hensyn til korrosion, varmeledningsevne m. m.) udført i fortinnet kobber. Det ene rummer 2 m^3, det andet 7 m^3, hvilket sidste vil sige nogenlunde, hvad et skib fylder, pakket og stablet på formålstjenlig vis. Imidlertid fylder man ikke et skib i ad gangen, eftersom de enkelte dele af et sådant ingenlunde kræver lige lang imprægneringstid. Hensyn til stykkernes form og størrelse samt ikke mindst træsort og bevaringstilstand spiller en afgørende rolle, og man søger til hver karfyldning at samle stykker, som stiller nogenlunde samme krav til imprægneringstid. Forsøg på beregning af den udkrævede tid efter formler for diffusionshastighed fører ikke til resultater, der er praktisk brugelige; alt for mange fejlkilder og uberegnelige biomstændigheder spiller ind. Erfaring opnået over en lang årrække er den rettesnor, man benytter.

Hvor lang er da denne imprægneringstid?

Ved de karfyldninger, der indtil nu er behandlet, har den varieret fra 5 måneder indtil godt 2 år. Gennem denne tid gennemløber badet som ovenfor nævnt en langsom koncentrationsforøgelse, begyndende ved en glykolopløsning på 10 %, endende ved 90–100 %, altså omtrent ren glykol. Under hele forløbet vedligeholdes en temperatur på 60° C og kontinuerlig vædskecirkulation holdes i gang af en pumpe. Koncentrationsforøgelsen, der som nævnt finder sted ved en reguleret fordampning af vandet og tilføjelse af en tilsvarende glykolmængde,

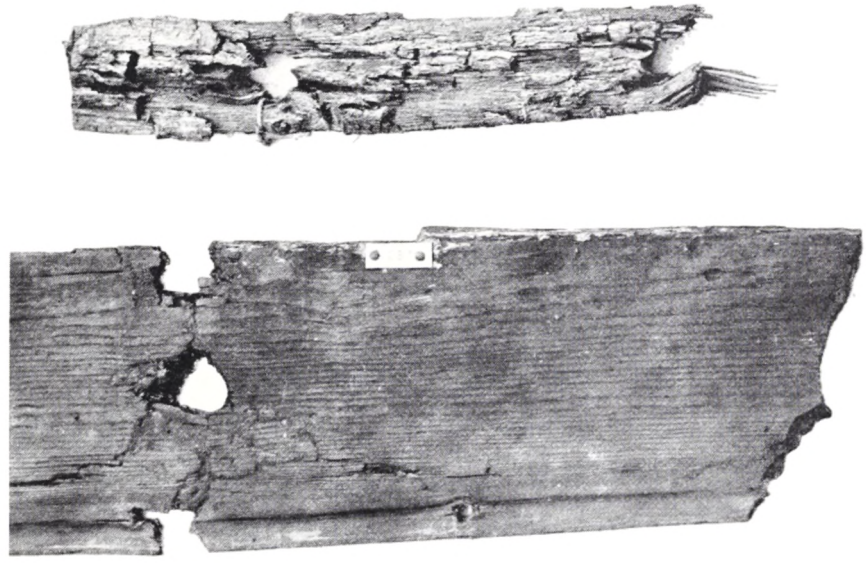

Fig. 4. To træstykker fra Skuldelevfundet. Det øverste er overladt til at tørre af sig selv. Det nederste er konserveret efter den i artiklen beskrevne metode og har bevaret form, størrelse og udseende så at sige uændret. Det øverste er skrumpet til omtrent halvdelen af den oprindelige bredde, er revnet og smuldret til ukendelighed.

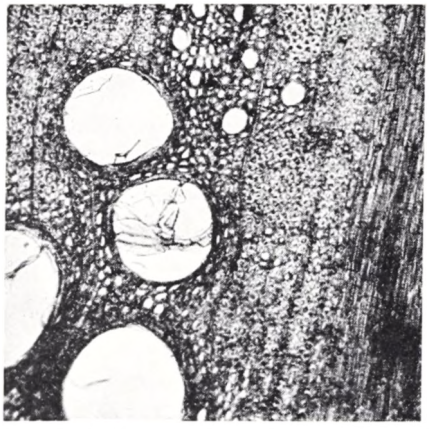

Fig. 5. Frisk egetræ. Tværsnit fotograferet og forstørret ca. 80 gange.

bør blive langsommere under processens fremadskriden, idet vædsken bliver mere og mere tyktflydende og træg, efterhånden som vandmængden deri aftager. Man må huske på, at det der tilsigtes er, at også vandet inde i træet skal ombyttes med glykol. – Anvendelsen af højere temperaturer ville nok gøre vædsken mere tyndtflydende, men er skadelig for både træet og glykolen.

Ved behandlingen af den første fyldning i det store konserveringskar viste sig nogle ubehagelige fænomener, idet der indtrådte en skrumpning af visse stykker, navnlig af egetræet (som udgør omtrent to tredjedele af alt tømmeret). Det var ikke nogen voldsom skrumpning, intet for eks. imod hvad man ville have fået uden konservering, men nok til at det ville have været højst generende ved skibenes opstilling. Følgelig blev indledt en række forsøg og undersøgelser for at få klarlagt, hvilke særlige forhold hos det pågældende træ, der forårsagede vanskelighederne. Disse forsøg, som indledtes i december 1963 og i øvrigt ikke er afsluttede endnu, er udførte på museets konserveringsanstalt på nær et par uorganiske analyser, som udførtes af museumsinspektør frk. Mouritsen på Mineralogisk Museum.

Disse forsøgsrækker har givet værdifulde bidrag til forståelse af træets tilstand hos dette fund og i almindelighed. F. eks. kan nævnes konstateringen af, at egetræet i det indre faktisk er for frisk! Det vil sige, at den kemiske nedbrydning kun er trængt delvis igennem, således at vævet i sit indre stadig har den i dette tilfælde meget ubehagelige tæthed og mangel på porøsitet, som er karakteristisk for eg. – Endvidere at en anden årsag til dårlig gennemtrængelighed må søges i det faktum, at cellevævet mange steder er blokeret af humusstof, et nedbrydningsprodukt af lignin, der normalt føres bort af vandet, men som her er bundet til træet på grund af særegne kemiske forhold på stedet.

Fig. 6. Eksempel på egetræ fra Skuldelev-fundet. Den mørke farve hidrører fra udfældet humusstof og forskellige jernsulfider, der blokerer vævet – navnlig i den radiært løbende marvstråle til højre – og vanskeliggør imprægneringen. – Tværsnittet forstørret ca. 80 gange.

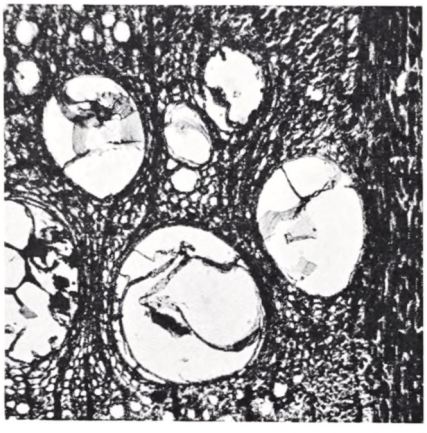

Medens dette skrives, er situationen den, at konserveringen af skibene er i god gænge. Af forsøgene er udledt en kemisk forbehandlingsmetode, som synes at gøre de særlig vanskelige stykker mere porøse og tilgængelige for imprægneringen. Flere karfyldninger er færdigbehandlede med upåklageligt resultat og afventer nu en sidste etape, som er afvaskning af overflødig glykol, sammenkitning af brudstykker til større enheder og behandling af overfladen med en beskyttende, men usynlig fernis. For bordplankernes vedkommende må herimellem indskydes en vanskelig proces, nemlig varmepresning til oprindelig form. Forsøg har godtgjort muligheden af dette; men det er noget, som ellers må vente, til der er en museumsbygning færdig til at modtage skibene. For øvrigt hører dette ikke til den egentlige konservering, men under rekonstruktion og genopstilling, der er en anden historie, som ikke kan skrives endnu.

Hvor lang tid vil det vare, før skibene kan være færdig-opstillede, spørger mange. Det er umuligt at svare andet herpå, end at der vil gå nogle år endnu. Arbejdet skrider godt og roligt fremad; forsøg på

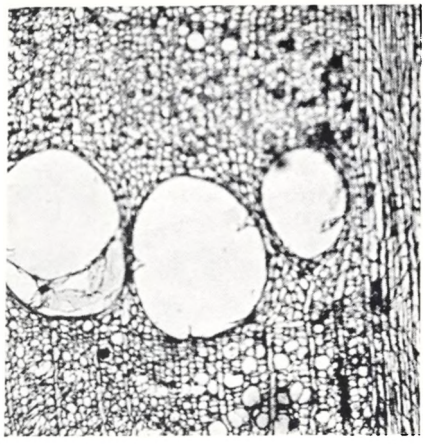

Fig. 7. En del af samme prøve som fig. 6 gengivet i samme målestok. Her er de blokerende stoffer fjernet ad kemisk vej som beskrevet i teksten. Ved sammenligning med fig. 5. ses tillige, hvor nedbrudt vævet er, hvor meget stof, der er forsvundet.

en forcering vil næppe have andet til følge end udsigt til forringelse af det endelige resultat.

– – –

Hjortspringfundet. Blandt de store mosefund fra ældre jernalder indtager Hjortspringfundet vel nok den vigtigste plads på grund af fundets centrale del, båden, der er et fuldstændigt unikum. Så meget mere sørgeligt er det, at netop dette fund skal give så store konserveringsmæssige kvaler, at der må siges at være opstået ligefrem fare for dets fortsatte eksistens.

Ser vi på andre, tidligere konserverede træsager fra mosefundene, er de i en tydeligt meget bedre, langt stabilere tilstand. Hvad er nu årsagen til dette?

Det er i 1861, vi første gang hører om „alunmetoden", den konserveringsmetode for mosetræ, der skulle blive næsten enerådende gennem henved 80 år. Kort fortalt er princippet sådan: Alun-kaliumaluminiumsulfat – er meget letopløseligt i varmt vand, derimod tungt opløseligt i koldt. Træet, som skal behandles, lægges i den vanddrukne tilstand, hvori det kommer fra fundstedet, i en varm koncentreret alunopløsning, hvor det forbliver (ved ca. 90°) en tidlang, varigheden afhængig af træets tykkelse og andre omstændigheder. Herunder ombyttes vand og alun mere eller mindre fuldstændigt. Når træet tages op, størkner alunet ved nedkoling, krystallerne opfylder cellevævet, så det ikke kan trække sig sammen ved udtørring. Principielt svarer dette alt-

Fig. 8. Dette har været et stykke af en asketræs-spydstage fra Hjortspring-fundet. Henfaldet, forårsaget ved en mislykket konservering og mangelen på klimakontrol, er her fuldstændigt. Hvis ingen omkonservering blev foretaget, ville hele fundet ende sådan.

så til glykolimprægneringen, der blev beskrevet ovenfor: vandet, hvis borttørring er farlig, erstattes med et andet, ikke flygtigt stof, som forbliver i dets sted. Alunet er med sine hårde krystaller et mindre egnet stof end polyglykolen, alligevel ser vi trægenstandene fra den tidlige alunkonservering bevaret tålelig godt. Visse ulemper var imidlertid tydelige, og da man så i begyndelsen af 1920rne stod over for den store opgave at behandle Hjortspringfundet med dets tusinder af stykker træ, søgte man at råde bod på en del af den hævdvundne metodes mangler ved at føje en ikke ubetydelig mængde glycerin til alunbadet. Herved fik man afhjulpet nogle umiddelbart optrædende ulemper, men i højeste grad på bekostning af fundets stabilitet fremover:

Nationalmuseet har ikke noget klimaanlæg i udstillingsrum og magasiner; det skiftende vejrligs luner får uhindret lov til at drive deres spil i rummene. Glycerinen, der er stærkt hygroskopisk, får herved mulighed for at optage vand i fugtigt vejr, afgive det i tørt. Resultatet er, at alunet får lejlighed til at omkrystallisere med resultater, som i deres grelleste form ses af vedføjede illustrationer. Gennem en årrække har man forsøgt at afhjælpe de værste skader med forskellige vokser, fernisser og lakker, der skulle forsegle stykkerne; efterhånden er det imidlertid blevet så galt, at det må anses for tvingende nødvendigt at gribe ind og omkonservere alle trædele i det store fund. Indgående undersøgelser har vist, at man ikke kan føle sig sikker, så længe glycerinen og alunet befinder sig i træet; de må bort.

Efter at man har fået økonomiske midler til omkonserveringen, er de pågældende lokaler blevet lukket for publikum, og målinger, der er foretaget i rummene, har vist, hvilken ligefrem parodisk situation, vi har befundet os i: Alt træet i Hjortspringfundet har i årevis ligesom søgt at virke som luftkonditioneringsanlæg, optaget vandoverskud i fugtige perioder, afgivet det i tørre. Intet under, at det har været ved at gå helt galt!

En række stikprøver udtagne af træet er blevet behandlet med selektive opløsningsmidler for at udtrække de enkelte komponenter i træet én for én. Herigennem er opnået et overblik over træets nuværende sammensætning og tilstand, ligesom konsistens og tilstand af den tiloversblevne rest, altså „træet" selv, gav fingerpeg om, hvad man kunne forvente i retning af sammenhold og modstandskraft under omkonserveringsprocessens forløb.

Undersøgelsen af 5 træstykker gav som resultat, at træet på det tidspunkt, da omkonserveringsarbejdet indledtes (i koldt, tørt vintervejr) havde følgende sammensætning:

vand	27–31 pct.
olier og lakker	2–14 pct.
glycerin	6–11 pct.
alun	39–52 pct.
„træ"	8–11 pct.

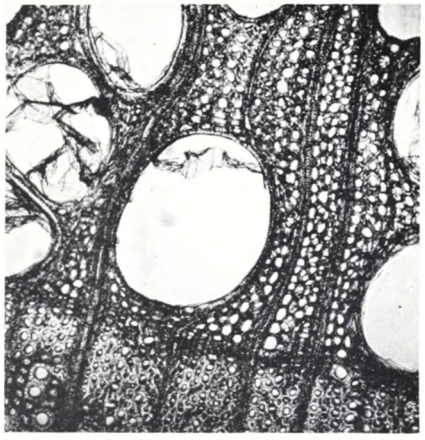

Fig. 9. Frisk asketræ. Tværsnit forstørret ca. 80 gange.

Ved „træ" forstås den rest, som blev tilbage, da alle fremmedstofferne var fjernet, og det vil i praksis sige, stort set, lignin, idet træets anden hovedbestanddel, cellulosen, samt andre mere let nedbrydelige stoffer er forsvundne i mosetræ af de typer, som findes i Hjortspringfundet. Dette „træ" har i nogle tilfælde nogenlunde bibeholdt oprindelig cellestruktur og et vist prekært sammenhold. I andre tilfælde står vi med et brunt pulver; træet er totalt sprængt og faldet hen.

Ved forsøg er blevet udarbejdet en metodik, hvorved det skulle være muligt at fjerne alle de gamle imprægneringsstoffer og erstatte dem med nye, mere stabile i samtlige træstykker undtagen nogle få af de allermest medtagne – de få, der allerede er faldet fuldstændig hen inden arbejdets begyndelse. Desværre er det ikke til at vente sig noget strålende resultat af denne omkonservering; det bedste vi tør regne med er at standse henfaldet omtrent på det stadium, hvor arbejdet begyndtes. Enkelte stykker vil nok finde tilbage til oprindelig form, dersom denne allerede har lidt en del; men smådetailler, som er gået tabt, kan ikke bringes tilbage.

Arbejdsgangen, som den nu er indledet, er som følger:

1. Der foretages en skarp udtørring, hvorved størsteparten af vandet fjernes. Herunder er det, man i visse tilfælde kan få en tilbagevenden til oprindelig form.
2. En midlertidig konsolidering foretages med „opløselig nylon", der uden at nedsætte porøsiteten kendeligt stabiliserer tingene under de følgende processer.
3. Lak, olie, voks og lign. fjernes ved udvaskning i et acetone-bad.
4. Glycerin og alun udvaskes ved gentagne bade i varmt, destilleret vand.
5. Nyimprægnering finder sted. Denne vil, i alt fald for løsfundenes vedkommende blive en imprægnering med polyætylenglykol efter lignende fremgangsmåde som ovenfor beskrevet, idet det dog med det uhyre porøse træ fra Hjortspringfundet går ulige lettere og mere ubesværet samt langt hurtigere. For bådens vedkommende vil der rimeligvis blive tale om samme metode, med mindre det skulle lykkes at finde et middel, der uden at indføre nye ulemper eller vanskeligheder kunne efterlade træet med større styrke, hvad der nok kunne være ønskeligt af hensyn til genopstillingen.
6. Fjernelse og afvaskning af overflødigt imprægneringsmiddel, overfladebehandling med en tæt, men næsten usynlig syntetisk lak.
7. Restaureringsarbejder, dels af løsfundene, dels af skibet, hvis genopstilling kan blive en kompliceret opgave. Denne sidste del af omkonserveringen er endnu ikke endeligt planlagt.

Fig. 10. Asketræ fra Hjortspring-fundet. Tværsnit forstørret ca. 80 gange. Man ser, hvor nedbrudt og iturevet vævet er. Dette er et af de allerbedst bevarede stykker. De mere medtagne har ikke nogen sammenhængende vævsstruktur længere.

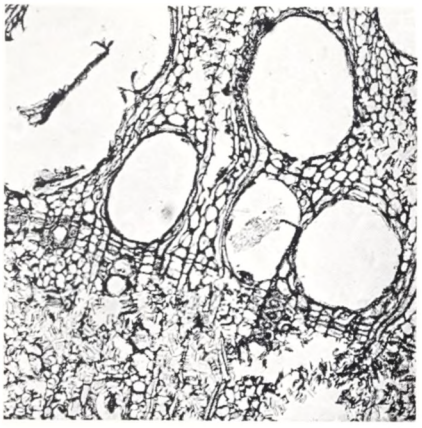

Det siger sig selv, at der ved denne opgave, som ved skibene fra Roskilde Fjord, ved hjælp af et veludbygget registrerings- og numme-

reringssystem må sørges for at rutinemæssig behandling af flere tusinde stykker ad gangen kan foretages uden fare for konfusion. Den her beskrevne arbejdsgang efterlader træet i langt mere stabil stand end tidligere; alligevel vil det ikke være tilrådeligt for fremtiden at udsætte fundet for klimatiske svingninger, sådan som det har været det. Dette vil sige, at etableringen af et luftkonditioneringsanlæg, hvor fundet udstilles, må være nødvendig, hvis man vil sikre sig, at der ikke igen skal kunne blive vanskeligheder.

Konserveringsopgaver som de her omtalte kræver, både i arbejdstimer og i udgifter, en indsats, der – selvom Nationalmuseets Konserveringsanstalt er blandt de største i sin art – langt overstiger dens normale kapacitet. Til begge opgaver har museet søgt og fået betydelig økonomisk støtte udefra, dels fra Staten, dels fra privat side. De betydelige beløb, der er stillet til rådighed, går dels til indkøb af de store nødvendige mængder kemikalier, dels til anskaffelse og opbygning af specialinventar og endelig – ikke mindst – til aflønning af ekstra mandskab, der er en absolut forudsætning, dersom slige opgaver skal kunne løses uden at alt andet arbejde går i stå imens. Til oplysning for en og anden interesseret læser kan tjene, at stadig beskæftiget ved de to opgaver er omkring 10 personer, nemlig ca. 6 ved vikingeskibene, 4 ved Hjortspringfundet.

Sammenligner vi med en opgave som konserveringen af linjeskibet „Wasa", der jo er i gang i Stockholm, ser vi, at vægtmæssigt betragtet er det her omhandlede for ingenting at regne. Vægten af træet fordeler sig omtrent således: Wasa, skib + løsfund er vel ca. 1500 tons, Vikingeskibene i alt henved 15 tons, Hjortspringfundet, skib + løsfund omkring 3 tons. Imidlertid er denne betragtning ikke afgørende: antallet af enkeltstykker der skal behandles individuelt spiller fuldt så meget ind, og her er tallene fra vikingeskibene og Hjortspring meget store: vikingeskibene for eksempel 45 000–50 000, varierende i størrelse fra 20 m til 1 cm.

Når man betænker, at alle disse stykker skal individuelt bedømmes, vaskes, indpakkes og efter endt imprægnering udpakkes, afrenses, bedømmes igen, lakeres og endelig samles til større enheder, så får man – måske – et begreb om disse opgavers omfang.

Fig. 11. Træ fra Hjortspring-fundet. Det begyndende forfald er tydeligt, men dog ikke videre fremskredent, end at en redning er mulig.

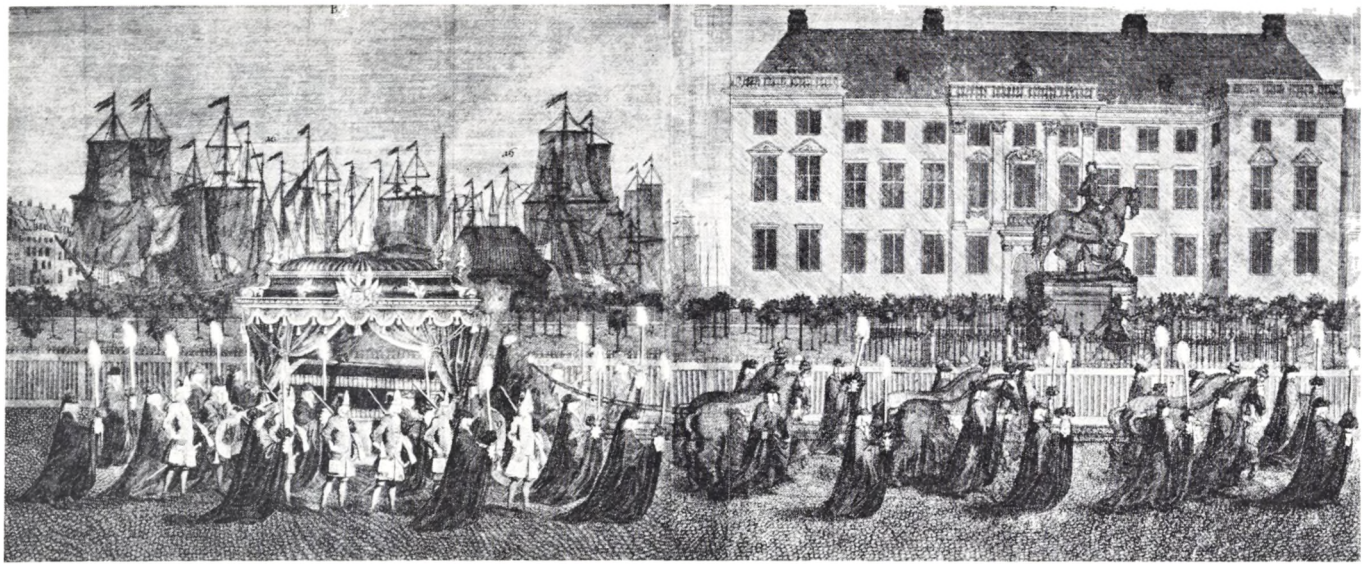

De sorte ekvipager

Af ERIK KJERSGAARD

„Jeg husker fra mine drengeår – og langt op i tiden – den bedagede ligvogn –: sort som belagt med sod, når den dukkede ud fra porten i det gamle frønnede bræddeskur, der den gang lå, hvor begge Strandstræderne mødes, og hvor Garnisons Kirkes præstegård nu er. Langsomt rullede den patetiske vogn hen ad St. Annæ Plads. Forspandets hængehovede heste var dækket helt ned til hovene af de sorte skaberakker, der var kantede med pomponer og uldne klunker. På den høje monumentale buk sad som på en sokkel den gravitetiske kusk i muldsort kørekappe og med den trekantede hat på tværs. Og portiéren om vognens tronhimmel var bordet med frynser og kvaster af det pure sølv.“ Således fortæller officerssønnen Otto Rung i sin erindringsbog „Fra min Klunketid“ om ligvognene fra Garnisons Kirke, og han fortsætter: „Denne pompøse stil var sikkert nok født i den gamle snørklede barok, men tidspræget var firsernes og halvfemsernes meget moderate herskabsstil. Det var en førsteklasses begravelse i det gamle kongelige København! Og sørgerækken af kareter var tit hælvten af Bredgade lang. Men meget oftere end nu i dag var der militær eskorte bagved kisten, med døvede trommer og geværet i arm og med kanoner rumlende over gadens brosten.“

Også en anden gammel københavner – grosserer F. Zachariae, der skildrede sin barndoms by i det topografiske værk „Før og Nu“, havde et stærkt indtryk af ligvognene fra Garnisons: „Vi finder anledning til

Fig. 1. I hofpræsten Masius' på tryk udgivne ligpræken over den unge, i 1703 afdøde feltmarschallløjtnant grev Christian Gyldenløve, findes en række store plancher, som skildrer ligfærdens faser. I dette udsnit ser man ligtoget på vej over Kongens Nytorv. Til venstre ligger Nyhavn, til højre Charlottenborg. – Det kgl. Bibliotek.

Fig. 2. Under kørsel gennem Paris blev kong Henrik IV af Frankrig i 1610 overfaldet og myrdet. Begivenheden er her gengivet efter et samtidigt stik. Den afbildede vogntype er den også her i landet anvendte såkaldte fruervogn. Gardinerne, der ellers skal hænge løst ned, er her rullet op. Slægtskabet med de senere ligvogne fremgår klart ved en sammenligning med billedet på modstående side. – Deutsches Museum, München.

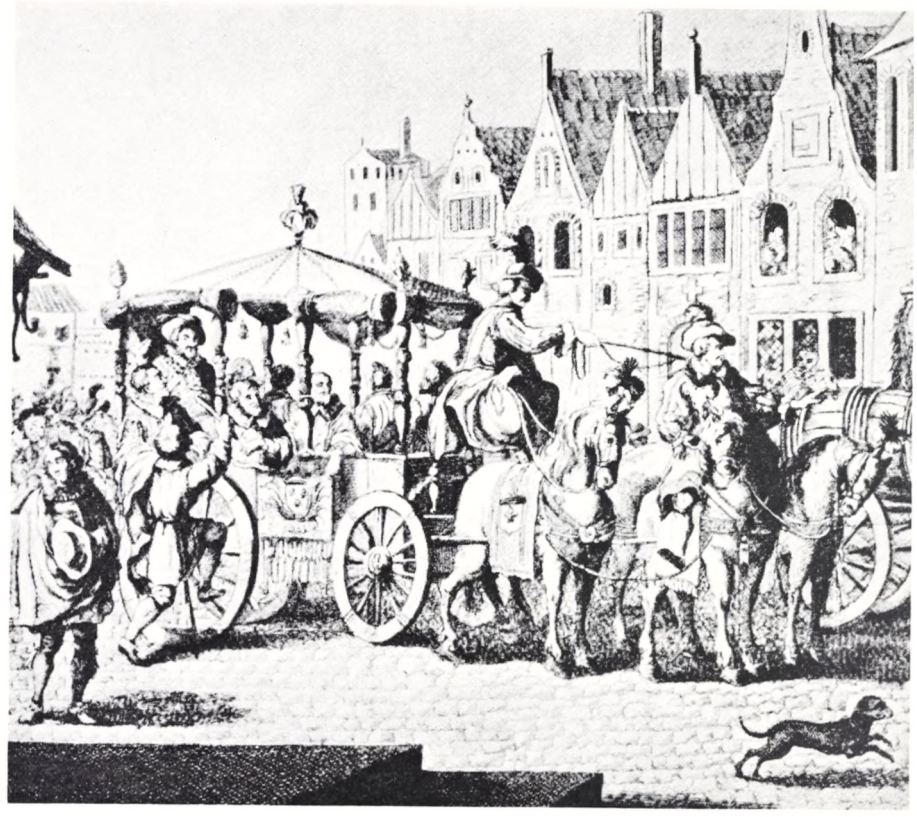

... at mindes ligvognskusk Frederiksen, som i et par menneskealdre tronede på den høje buk, som var anbragt på disse ligvogne ... Han var „marchalsk" med hvidt hår og hvidt skæg og rød næse. Han var absolut en seværdighed ...".

Det er kun få år siden, de sidste hestetrukne ligvogne sås i Københavns gader, og mange vil endnu erindre disse fornemme ekvipager, der i modsætning til nutidens mere beskedne rustvogne næsten lammede trafikken ved deres blotte tilstedeværelse. Alene deres arkaiske udseende og lave hastighed fremtvang nogle minutters andagt. Skønt de sidst brugte ligvogne med den søjlebårne himmel nærmest var klassicistiske, havde Otto Rung, som vi skal få at se, ganske ret, når han karakteriserede „denne pompøse stil" som barok.

Den skik at føre en afdød til kirken eller til graven i en sortdraperet vogn var dog noget ældre end barokken. I middelalderen var det almindeligt at *bære* de døde, og denne form har kunnet holde sig op til den nyere tid, hvor afstandene var små. Givetvis har man tidligt brugt vogne til transport af afdøde, når den gik over lange strækninger; men tanken om ligefrem at indlægge kørselen som et led i ceremonierne omkring begravelsen synes ret ny. Første gang, vi sporer fænomenet i Danmark, er i marts måned 1566, da Sidsel Bille – enke efter Niels Parsbjerg – blev begravet i København. Adelsmanden Kristoffer Gøje refererer begivenheden med megen anerkendelse: „Og blev salig Sidsel

Niels Parsbjergs lig begravet her i byen i dag og fik en herlig begravelse, og gik der fire heste for vognen, som liget stod i, og var de alle fire brune, og var hestene klædt med sort engelsk (klæde) hardt ad ned til jorden, og gik der peblinge, som bar atten par store lys for liget, foruden de andre peblinge, der gik foran dem."

At pragten ved Sidsel Billes ligfærd ikke var noget enestående, fremgår af den ti år yngre „kalundborgske reces", hvor regeringen tog adelen i skole og bandlyste al unødig luksus: „Sammeledes forfare vi og, at når nogen deres lige føres fra deres gårde til deres sognekirker, overhænges de heste, der fører liget, med sort engelsk klæde, og efterdi alt jo til intet andet end forgængelig overflødighed kunne være nyttigt ... da skal det og herefter være aldeles afskaffet ...".

Hestene var altså iført sorte skaberakker; men hvorledes ekvipagen i øvrigt så ud, må man slutte sig til. Dette er næppe vanskeligt. Rimeligvis er den egentlige ligvogn nemlig opstået som en variant af renæssancens „fruervogn" – d.v.s. en enkel, kasselignende vogn overdækket med en baldakin, der blev båret af fire eller otte søjler (fig. 2). Fruervognene havde løst omhæng, som hurtigt lod sig udskifte, og de har derfor også kunnet indrettes til begravelser, når de blev „draget" med sort klæde.

Specialbyggede ligvogne fik man vistnok først i anden halvdel af

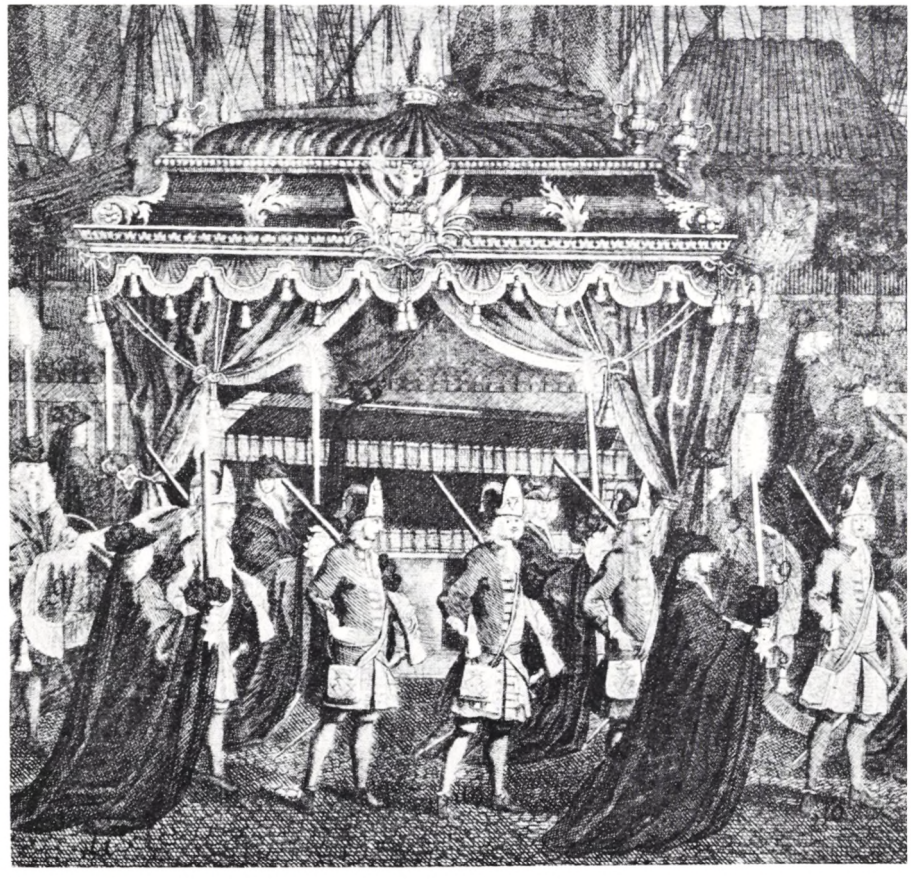

Fig. 3. Detalje af kobberstikket forestillende Christian Gyldenløves ligfærd. Vognen har adskillige træk fælles både med den overfor afbildede fruervogn og den ældste bevarede danske ligvogn (fig. 9). Det gælder således anbringelsen af dekorationer på den hvælvede himmel.

Fig. 4. Detalje af kobberstikket forestillende Gyldenløves ligfærd. Af de afbildede genstande er intet i behold fra 1700-tallet; men et tilsvarende udstyr har været i brug flere steder helt ned mod vor tid. Det gælder således de skjolde, der er fæstnet til de tændte lys. Som gave fra vognmand Thomsen i Aabenraa modtog Nationalmuseet for få år siden ikke blot en ligvogn, men også sorte skaberakker, pomponer til at skrue fast i hestenes hovedlag, en sort kuskekappe og en trekantet hat med sørgeflor – alt sammen svarende til billedet.

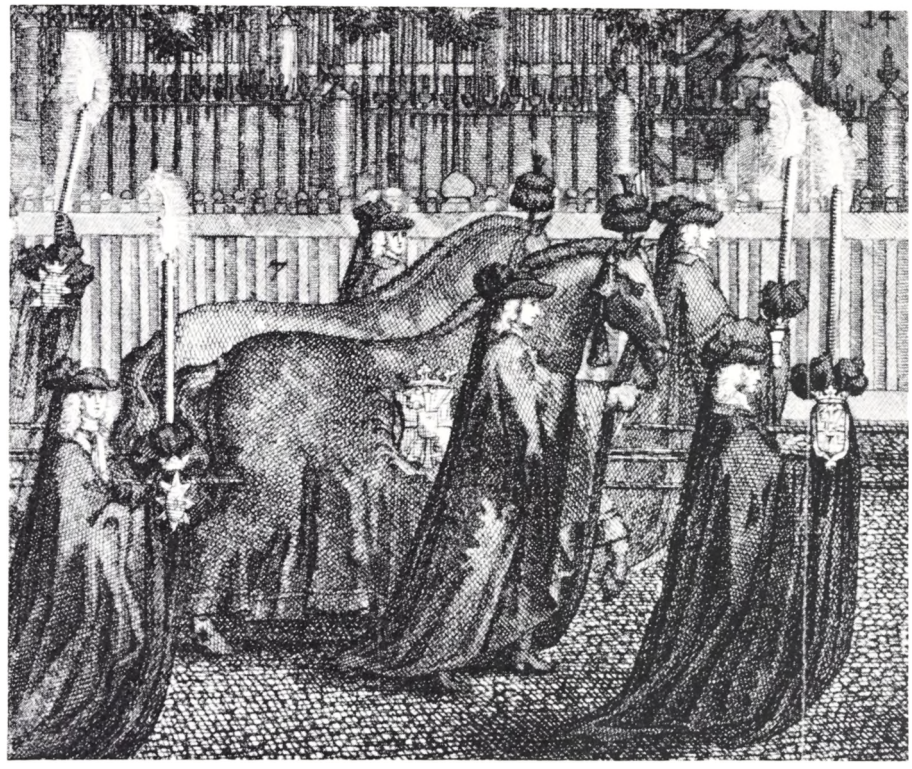

1600-årene – altså netop i barokken. I 1682 udstedte Christian V en forordning om begravelser i København, der blev normgivende langt ned i tiden. Her forudsattes det, at ligbæring stadig var det almindeligste; men – tilføjede man med tanke på fremtiden – „hvis nogen kunne tilsinds vorde, ligene til kirken at lade age, da skal det stå enhver kirkes værger frit for ... at lade forfærdige bekvemme ligvogne ..., hvilke med baj (d.v.s. tæt uldent klæde) må være betrukket, og med behørig hestetøj til seks heste, og så betrukket, samt sorte hatte og kjorteler og to kuske ..." Forbudet mod skaberakker er altså opgivet. I stedet fordeler man den „forgængelige overflødighed" og udlodder den i større og mindre portioner bestemt af rang og stand.

Det er en vogn af den type, der må have foresvævet Christian V, man ser på billedet af den unge feltmarschalløjtnant grev Christian Gyldenløves ligfærd i 1703 (Fig 1, 3 og 4). Kongens Nytorv er svøbt i nattemørke. Forbi „Hesten" – statuen af grevens fader Christian V – bevæger ligtoget sig langsomt afsted. Kisten står på en vogn forspændt med seks heste, der alle er iført lange sorte skaberakker. De føres ved hovedtøjet af mænd i ensartede sorte kapper. Også det øvrige følge, der bærer brændende lys, er iklædt kapper. Kun soldaternes røde uniformer skaber lidt afveksling omkring vognen.

Sådanne natlige begravelser blev af udlændinge opfattet som noget specielt københavnsk. Det vides bl. a., at den fra den svenske belejring kendte stadshauptmand Frederik Thuresen og Griffenfeldts unge hustru blev bisat under så dramatiske omstændigheder, og endnu i be-

gyndelsen af det følgende århundrede ansøgte rangspersoner om tilladelse til at arrangere begravelser om aftenen. Mørket var naturens bidrag til iscenesættelsen. Selve himmelen skulle bære sorg, når den høje, sorte ekvipage majestætisk vraltede over brolægningen trukket af heste, hvis skaberakker duvede i takt – ledsaget af et kappeklædt følge med fakler eller lygter i hænderne. Når facaderne langs ligtogets rute ydermere blev oplyst af det ulmende skær fra illuminerede vinduer, var virkningen af denne Sankt Hansorme-procession fuldkommen. Sandelig – *det* var barok!

For at opnå en storslået begravelse måtte man selvfølgelig tilhøre de højere samfundsklasser, og på dette område var rangforordningens fader Christian V meget nøjeregnende. Når vognene blev indrettet med henblik på seks heste, som man ser på billedet af Gyldenløves ligfærd, var dette alene af hensyn til „geheime-råder, grever, friherrer, riddere og ober-charger." Til gengæld måtte der beregnes en udgift af tolv rigsdaler. „De næstfølgende i rangen må bruge fire heste, og når kirken hestene forskaffer derfor betale otte rigsdaler ... Alle andre må alene bruge to heste og derfor betale ... fem rigsdaler." – Feltmarschalløjtnant Christian Gyldenløves begravelse var altså absolut „førsteklasses" – både efter Christian Vs og Otto Rungs målestok.

Fig. 5. De overdådige billedskærerarbejder på Garnisons Kirkes ligvogn fra 1727 taler i et kraftigt sprog om forgængelighed og sorg: men de dystre symboler indrammes af muntert slyngede rocailler, og fra vognhimmelens top skyder viltre, sølvforgyldte – man fristes til at sige: festlige – opsatser i vejret. Barokkens højtid og selvhøjtidelighed undermineres af rokokoens lidt frivole savoir vivre.

Opfordringen til at bygge ligvogne blev fulgt. Det kan næppe skyldes rent praktiske forhold, for transporten var ikke vanskeligere nu, end den altid havde været. De to eneste udenbys kirkegårde – Holmens' og Garnisons' – var anlagt med henblik på flådens og hærens menige mandskab og ikke af hensyn til folk, der kunne betale fem, otte eller tolv rigsdaler for en ligvogn. Når der var brug for dem, er grunden formentlig, at de velhavende befolkningslag i det hele taget blev kørende. „Nu kan man ikke gå ... en gade igennem, uden at man skal age," siger Jeronimus i „Maskerade". Køretøjer hørte sig til, og moden dikterede, at også den sidste rejse skulle foregå på hjul.

I begyndelsen af 1700-årene var der flere ligvogne i København; men de tilhørte ikke – som forudset i Christian Vs forordning – kirkerne. Ejeren var en bedemand – Hans Hansen, der udlejede sine vogne og kørte *for* kirkerne. Hans Hansen gik imidlertid konkurs, og af hans økonomiske sammenbrud opstod en højst ejendommelig situation, en veritabel „ligvognsfejde".

En af kreditorerne – en kancelliråd – fik af boet udlagt ligvognene til dækning af sine krav, og indtil han var i stand til at afhænde dem, stod de hos en tapetmager Peter Magnus Funck i Gothersgade. Som en midlertidig foranstaltning ordnede tapetmageren udlejningen af vognene, indtil kancelliråden solgte dem til kirkeværgerne ved Holmens Kirke.

Hvis værgerne har troet, at udlejning af ligvogne skulle blive en problemfri forretning for kirken, blev de skuffet. Tapetmager Funck ville nødigt acceptere tingenes tilstand. Han havde nemlig i sin korte

funktionstid fået „lyst til at profitere af sådanne vognes holdelse, så at man havde stor fortræd af samme mand, når man ... skulle have vognene ud til et eller andet lig, thi ligklæder og gardinerne af fløjl havde han fået til sig fra én, som Hans Hansen havde udsat dem hos, og man var ikke capabel at få dem enten for penge eller gode ord." Ja, han gik videre endnu og lod „gøre en ny vogn, den han med mange spotske ord sagde, han ville leje ud og skulle vel finde råd dertil."

Funck *måtte* have en aftale med i det mindste én kirke for at kunne bruge sin vogn, og konkurrencen var hård. Også en skrædder, der hed Johan Andresen, havde nemlig ladet vogne bygge og havde „anvendt store bekostninger til disse vognes indrettelse." Han opnåede hos Københavns bystyre eneret på at køre for Helligånds', St. Nikolaj og Vor Frelsers kirker i hele tyve år mod at svare to slet-daler af hver kørsel til de respektive kirker. Det var i maj 1710 – midt under den Store nordiske Krig.

Ved Holmens Kirke må man have været foruroliget over Johan Andresens foretagsomhed. I hvert fald skyndte man sig hos regeringen at opnå eneret på kørsel for „hof-, samt land- og sø-etaten" – altså alle personer, der henhørte under hof, hær og flåde. Dette privilegium løb dog kun i fem år, og allerede samme dag indgik Johan Andresen endnu en tyve-års aftale – nemlig med menigheden ved Reformert Kirke. En uge senere udvidede han sit virkefelt til St. Petri Kirke. Herefter var kun Vor Frue og Trinitatis tilbage. De blev erobret af Holmens Kirke i slutningen af august.

Fig. 6. En af de fire kvindelige hermer, der draperet i overdådige klædebon bærer himmelen på ligvognen fra 1727 – mere en repræsentant for kødet end for støvet.

Medens Holmens Kirke og Johan Andresen delte byen imellem sig, fik også Garnisons Kirke en ligvogn. Hvordan det egentlig gik til, herskede der delte meninger om. Kirkens høje foresatte, Københavns kommandant Charles Damas de Cormaillon hævdede siden, at man bare havde benyttet sig af sin ganske selvfølgelige ret til at anskaffe en vogn. Værgerne ved Holmens Kirke var af en anden opfattelse. Den vogn tilhørte aldeles ikke Garnisons Kirke, påstod de. Det var i virkeligheden deres gamle avindsmand tapetmager Funck, der gjorde alvor af sine trusler og smuglede sin egen vogn ud på det allerede hårdt belastede marked – så at sige under falsk flag. Og vognene fra Holmens Kirke havde eneret også på hærens begravelser i fem år. Der måtte sættes en stopper for denne piratvirksomhed! – Sagen blev meldt til politiet.

En dag i juni, da vognen fra Garnisons' kom fra en begravelse, blev den – i allerbogstaveligste forstand – arresteret midt på gaden og som en gemen forbryder trukket til arresthuset – „som om der ikke havde været noget andet sted i byen," fnøs generalløjtnant Cormaillon. Der gik ydermere rygter om, at vognen led under vanrøgt i arresten og snart ville blive „ødelagt og gå til grunde."

Kommandanten skrev til kongen og forlangte vognen frigivet, idet han samtidigt ønskede Garnisons Kirkes ret til at bruge sin vogn stad-

Fig. 7. Garnisons Kirke og Sankt Annæ plads – akvarel af C. W. Eckersberg fra 1806. Bagest ses Kvæsthusbroen – bag kirken udmundingen af Store og Lille Strandstræde. Her – men skjult af kirken – lå det i teksten omtalte ligvognshus. Man bemærker, at kirken dengang havde en anselig, træbevokset kirkegård. – Den Kongelige Kobberstiksamling.

fæstet. Han udmalede de fordele, regeringen havde af arrangementet idet alle kirkens reparationsudgifter ellers skulle betales af kongens kasse, men nu kunne de delvis dækkes af indtægterne ved ligvognskørsel.

Værgerne ved Holmens Kirke svarede, at de vanskeligt kunne tro, at en mand som Københavns kommandant ville dække over et lyssky foretagende som tapetmager Funcks ligvognskørsel, der tilmed stred mod kongens eget påbud. Desuden havde Garnisons Kirke ikke større udgifter til reparationer end Holmens', som også måtte hente penge hos regeringen. Efter således på en fiks måde at have sat et spørgsmålstegn ved kommandantens hæderlighed og svækket en appel til regeringens økonomiske sans, der i et krigsår som 1710 var lysvågen, tilstod man gerne, at man „af hjertet" ønskede Garnisons Kirke alt godt – undtagen netop ligvognskørsel de første fem år.

Desværre for Holmens Kirke var det ikke lykkedes politiet at bevise, at ligvognen – som påstået – tilhørte tapetmager Funck. Da et par betjente opsøgte ham, nægtede han at give møde på politikammeret. Var det en ligvogn, det drejede sig om? *Hans* ligvogn? Det kendte han ikke noget til. Den vogn, man skændtes om, var ham bekendt bygget på foranledning af kirkens egne folk.

Det korte af det lange var, at Holmens Kirke tabte. Straks efter nytår blev det kundgjort, „at Garnisons Kirke må bruge sin indrettede ligvogn til de lig, som dér til kirken bliver begravede." Det blev ikke det sidste ord i den sag, for konflikten mellem de to kirker fortsatte med spredte fægtninger gennem et par menneskealdre; men Garnisons Kirke bevarede sine rettigheder ubeskåret.

Næste gang, vi træffer vognen, er i januar 1720. Da stod den i kirkens „materialhus" – sortmalet med sit sorte overtræk af baj, sine sorte gardiner samt kjortel og kappe – begge af sort baj – til kusken. Bortset fra at gardinerne ved en bestemt lejlighed blev stjålet, synes Garnisons Kirkes første ligvogn at have haft en fredelig tilværelse efter den omtumlede debut. Farcen var forbi; som rekvisit udførte den nu en agtværdig hovedrolle i vel tilrettelagte sørgespil.

I 1720rne blev kirken underkastet en omfattende istandsættelse. Den fik orgel, nyt alter m. v., og da kirkeværgerne i 1727 synede inventaret, endte de ude i materialkammeret, hvor de ydermere forefandt „en *ny* ligvogn". Både himmel og søjler var udført i „billedhuggerarbejde" – sortmalet og forsølvet. Indvendig var fadingen betrukket med sort baj og prydet med et hvidt atlaskes kors. Omhænget bestod af otte gardiner fæstnet til stænger. Også bukken var betrukket med sort. Til vognen hørte kuskekappe og -frakke samt sørgeflor foruden et par nye og et par gamle skaberakker til hestene.

Fig. 8. Topfiguren fra ligvognen fra 1727 – en grædende putto. Figuren er løs og lige til at løfte af – en praktisk foranstaltning, idet vognen herved kunne blive det meste af en halv meter lavere, når der var behov for det. Den ene af vognene ved Holmens Kirke var så høj, at hele himmelen skulle skrues af, når man passerede Østerport.

Der herskede mystik om den måde, hvorpå Garnisons Kirke fik sin første vogn. Var det tapetmager Funcks eller var det kirkens egen? Der hersker også nogen mystik omkring den vogn, som i 1727 kaldes „ny". Den figurerer nemlig ikke i kirkens regnskaber, skønt disse ellers vrimler med oplysninger om alter, tårnur, stolestader m. v. Hvem der har bygget den, og hvorledes den kom til kirken kan næppe oplyses; men den har sin særlige interesse derved, at den eksisterer endnu, og at den – næst efter de helt enestående Dejgbjerg-vogne fra jernalderen – må være det ældste bevarede køretøj i Danmark.

Tillige med en anden, men tydeligvis yngre vogn, blev den mere end éthundrede og halvtredsårige ligvogn fra Garnisons Kirke i 1883 skænket til det daværende Folkemuseum, nu Nationalmuseets tredje afdeling, af Københavns Begravelsesvæsen. Pladsmangel hindrede museet i at hente dem gennem mange år. Fra 1907 var de dog udstillet på Frilandsmuseet – først i en primitiv udstillingsbygning, siden i en hal ved den nuværende hovedindgang. Nye pladsproblemer har imidlertid atter forvist dem til magasinerne. Deres bortgemte tilværelse er formentlig grunden til, at de ikke hidtil har været gjort til genstand for nærmere undersøgelser. Man har ladet sig nøje med at drage slutninger alene på grundlag af vognenes udseende. Den ældste synes med sine overdådige dekorationer at stå på overgangen mellem barok og rokoko; men et årstal skåret indvendig i himmelen – 1767 – angiver en påfaldende sen datering, som man hidtil har bøjet sig for (fig. 9). Den

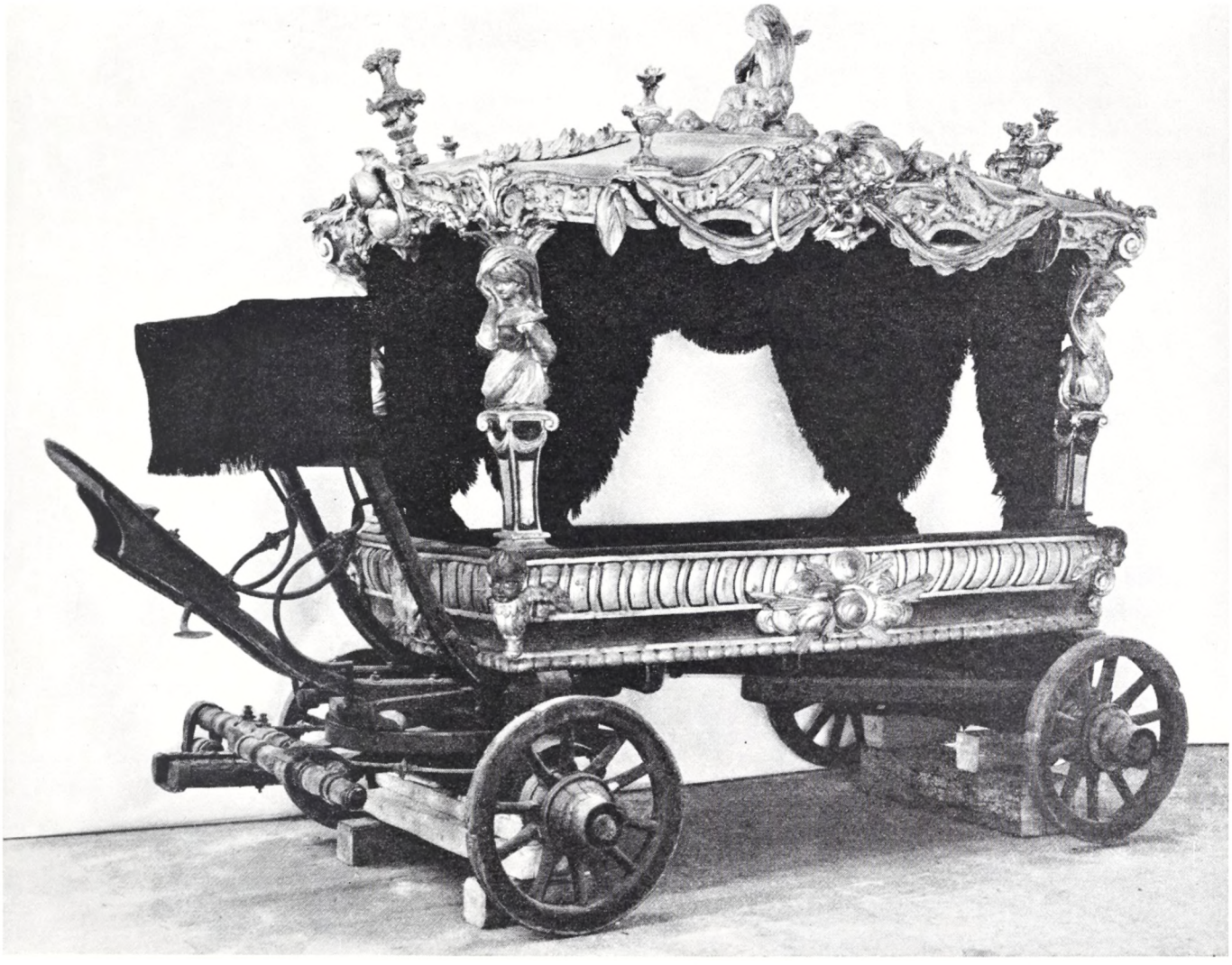

Fig. 9. Garnisons Kirkes ligvogn fra 1727. Vognen er desværre nu noget brøstfældig og har måttet klodses op, medens den venter på en tiltrængt istandsættelse. Gardinerne er ikke de oprindelige. Disse var ophængt på løse stænger; de nuværende er sømmet fast. Vognen har ikke den ringeste affjedring og må have skrumplet kolossalt på sine små, jernbeslåede hjul.

yngste, der med sine fire statuariske hjørnefigurer har en vis lighed med Wiedewelts Frihedsstøtte, har man dateret til ca. 1790 – altså samtidigt med Frihedsstøtten (fig. 14).

Alligevel kan der ikke herske tvivl om, at den ældste af de to vogne i hvert fald er fyrre år ældre end antaget, og selv om dens oprindelse er ukendt, er dens historie og dens miljø i øvrigt ganske vel belyst. Den ualmindelig høje buk er fremtvunget af kravet om, at kusken skulle have fuldt udblik over et seksspand; men han fik sjældent – om nogensinde – brug for det. Ganske vist var prisen for ligvognskørsel i 1720rne 12 rigsdaler – den takst, der af Christian V blev ansat for medlemmer af de højeste rangklasser; men denne betaling faldt hver gang, vognen var i brug – også når det gjaldt borgerlige officerer, land-kadetter og dermed ligestillede. Den forhøjede takst er formentlig et resultat af prisstigningerne under den Store nordiske Krig. Dog – ligvognskørsel var stadig et privilegium. Ved de ca. 100 begravelser,

Fig. 10. Udsnit af ingeniør-kaptajn Christian Geddes kort over København fra ca. 1760 visende Garnisons Kirke – her også kaldt Den Herre Zebaoths Kirke – og omliggende gader. Til højre ligger Sankt Annæ Plads, for oven Norgesgade – den nuværende Bredgade, for neden Store Strandstræde. Det sidste hus til højre i Store Strandstræde er formentlig „materialskuret", hvor ligvognen stod. Sammenlign med fotografiet af ligvognshuset fig. 15.

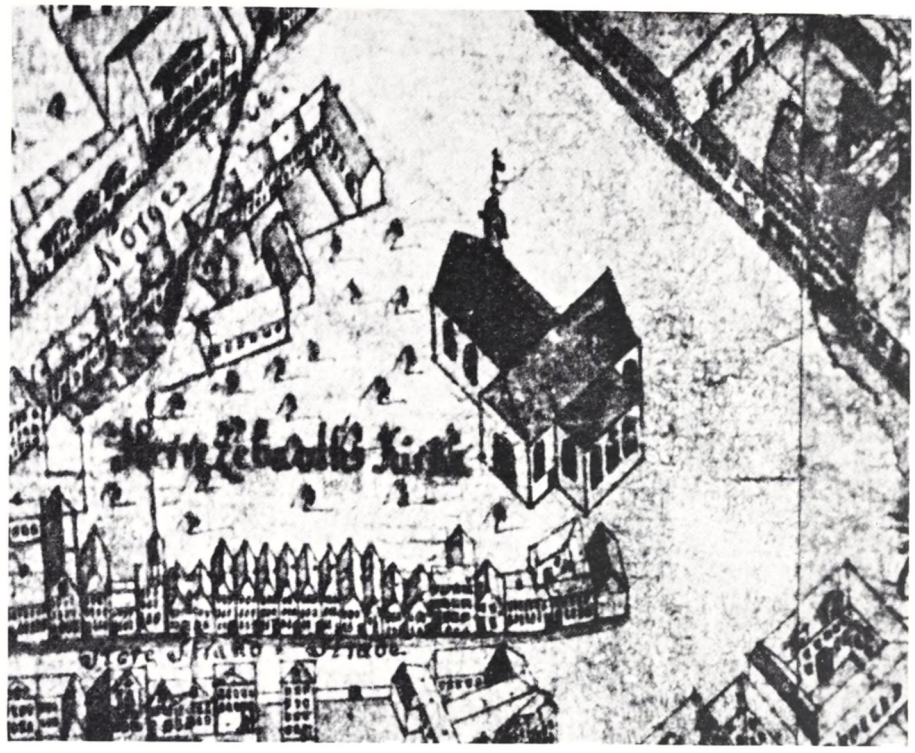

Garnisons Kirke havde om året på denne tid, var vognen kun i brug ved en tiendedel – og bemærkelsesværdigt ofte i forbindelse med begravelser inde i kirken. De der blev jordfæstet under åben himmel, havde ikke råd til sådan luksus som at blive kørt – en slags aristokrati for dem, der ellers ikke var aristokrater. Der var to nye skaberakker til hestene, og det rakte til.

Materialkammeret, der omtales som vognens hjemsted, var sikkert et selvstændigt hus ved hjørnet af Store og Lille Strandstræde – samme sted som det senere ligvognshus, hvorom Otto Rung fortæller. Det ses på ingeniør-kaptajn Christian Geddes kort over København fra o. 1760 (fig. 10). I de nyanlagte kvarterer, der skulle blive kendt som Frederiksstaden, henlå området længe som en slags Klondyke, og den nærmeste nabo i Store Strandstræde følte sig stærkt generet af alt det affald – vistnok også latrin, som folk i nattens løb skaffede sig af med på den øde plads. Fugtighed herfra sivede ind i huset og jog lejerne væk. Man besluttede da at brolægge området og benytte det som alarmplads – d.v.s. en plads, hvor soldater kunne træde an. En alarmplads var „især på dette sted ... fornøden, når høje officerers ligbegængelse kunne forefalde."

I tidens løb blev vognen fra Garnisons' flere gange opmalet og repareret; men først efter fyrre års tjeneste blev den underkastet en hovedistandsættelse. Hele undervognen – d.v.s. hjul, aksler og træktøj – blev fornyet af hjulmageren Ole Andersen Busk og forsynet med et væld af nye beslag. Sandsynligvis er det hans undervogn, der bærer

fadingen endnu. Ole Andersen Busk reparerede også fadingen, og det er formentlig ham, der skar årstallet 1767 i himmelen – det tal, der fejlagtigt er opfattet som vognens bygningsår. Det stilmæssige præg ændrede han næppe. Hvad det dekorative angik, nøjedes man med at lade en gørtler og en blikkenslager udføre „zirather". En sadelmager og en maler fuldførte arbejdet. Herefter skulle ligvognen være så god som ny.

Men kun få år senere – i 1772 – forlød det, at vognen havde en „slet anseelse." Disse ord faldt på et møde, hvor kirkens ledelse tog stilling til en gennemgribende istandsættelse af bygningen. Det kan næppe forstås anderledes, end at man nu fandt en vogn af sen-barok karakter fuldstændig forældet.

Efter at have synet vognen vedtog man, at en ny skulle bygges, og denne vogn blev i sin ny-klassicistiske udformning så avanceret, at man siden har bedømt den til at være fra o. 1790. Men den blev udført i sommeren 1773, og alle håndværkerregninger – fra karetmager, smed, sadelmager m. fl. er bevaret. Også denne vogn tilhører nu Nationalmuseet.

Det mest markante bidrag – nemlig hele udsmykningen – blev leveret af „kongelig billedhugger" Christian Frederik Stanley, og da udsmykningen næppe kan være skabt uafhængigt af vognen som helhed, må man antage, at Stanley i hvert fald har været medbestemmende ved dennes opbygning. Medens billedskærerarbejder og konstruktive led på en udpræget barok måde er smeltet helt sammen i den ældre vogn, er den yngre vogn typisk klassicistisk derved, at fadingen med sine lige og let svajede linier, sine stumpe og rette vinkler og sine glatte flader

Fig. 11. Topfiguren til Garnisons Kirkes ligvogn fra 1773 udført af billedhuggeren, senere professor ved Kunstakademiet, C. F. Stanley. Ifølge hans eget udsagn forestillende „krigernes genius" med „krigsarmaturer".

Fig. 12. „Religionen" – en af de fire symbolske kvindeskikkelser. C. F. Stanley udførte til ligvognen fra 1773.

Fig. 13. „Håbet" – udført af C. F. Stanley til ligvognen fra 1773.

danner en simpel arkitektonisk baggrund for fritstående skulpturer og enkle dekorationer – en baggrund af en art, som netop en kunstner med klassicistiske idealer ville foretrække.

C. F. Stanley tilhørte den unge generation af billedhuggere – bl. a. omfattende Wiedewelt, der svor til ny-klassicismen. Han havde tilbragt nogle studieår i Italien og var på dette tidspunkt beskæftiget med at udføre et gravmæle over Frederik V's første dronning Louise til Roskilde Domkirke. Samtidig havde han dog kunnet afse tid til at skære dekorationerne til den prædikestol, der i 1772 blev opsat i Garnisons Kirke. At han allerede året efter blev anmodet om også at skære dekorationer til ligvognen tyder på, at arbejdet har vakt tilfredshed.

I sin detaljerede regning opremser Stanley de enkelte led i udsmykningen stykke for stykke. De to sfinxer, der bærer bukken, er således hans værk. De er skåret af solidt egetræ – leveret af karetmageren, fordi de skulle indgå i vognens konstruktion. Alt andet kunne udføres i det mere fojelige lindetræ. Sfinxerne er – i modsætning til f. eks. de milde, fuldbarmede sfinxer, man kender fra rokokoarkitekten Thuras Eremitageslot – strenge og aldeles kønsløse. På hver af vognens sider er en bladguirlande, elegant svajet – meget spinkel, men livet op af en roset. På bagsmækken er anbragt et kranium.

Vognens fire hjørnestolper er udformet som „fasces" – d.v.s. knipper af stokke, der af de romerske liktorer blev båret som værdighedstegn foran høje embedsmænd. Egentlig bør der i fasces være indstukket en økse: men her har man mildnet det strenge magtsymbol ved i stedet at lade C. F. Stanley omvinde stokke-knipperne med bladguirlander. Størst interesse knytter sig dog til de fire figurer, der markerer vognens hjørner. De fire kvindeskikkelser er iført klassiske – d. v. s. græske – gevandter (fig. 12 og 13). Ifølge Stanleys egen udlægning repræsenterer de „religionen, tålmodet, bestandigheden og håbet." – For øvrigt var det netop en skulptur forestillende „religionen", Stanley på denne tid udførte til sarkofagen i Roskilde.

På himmelens top anbragtes endelig „krigernes genius" – en siddende vinget barneskikkelse – omgivet af „krigsarmaturer". Påfaldende er de fire græske hjelme af den type, der skulle blive normgivende for hestgarden og dragonerne. Herefterdags skulle de københavnske officerer begraves, som var de faldet ved Thermopylæ.

Foruden C. F. Stanley, der modtog 300 rigsdaler, krævede flere håndværkere høje honorarer, og kirkeværgerne måtte erkende, at denne kapitalanbringelse ville være længe om at forrente sig. Ganske vist havde man allerede nogle år forinden opnået, at ikke alene tjenstgørende militære, men også afdanket personale, måtte lade sig begrave fra Garnisons Kirke; men nu – i 1774 – hjemførte man den endelige sejr. Ifølge kongelig afgørelse måtte vognen „til alle og enhver, som det forlanger, bortlejes for at henføre lig til de af stadens kirker, som ikke selv er forsynede med ligvogne."

Fig. 14. Garnisons Kirkes ligvogn fra 1773 er af en betydeligt lettere konstruktion end den ældre, men – ligesom denne – fuldstændig stiv, d. v. s. uden affjedring. Hjulene er fæstnet til akslerne ved „lundstikker" – en slags pløkke, der er stukket ned igennem akselenderne. Dette var en ældgammel konstruktionsform, der snart efter forsvandt inden for finere karetmageri.

Kun i otte år nød Garnisons Kirke selv de fulde frugter af denne triumf, der endelig havde bragt den på højde med Holmens Kirke, for allerede i 1782 besluttede man at stille kirkens ligvognsprivilegium til rådighed for Københavns bedemænd. De overtog begge ligvogne – det vil altså sige, at også den ældre vogn trods sin „slette anseelse" stadig var i brug – samt ligvognshuset bag kirken, og af alt dette betalte bedemændene en årlig forpagtningsafgift på 200 rigsdaler.

Bedemændene, der oprindelig arrangerede alle slags højtideligheder for familier i byen og blev sendt rundt for at *bede* gæster – heraf navnet, havde i løbet af 1700-årene udviklet sig til en sluttet kreds på kun fem personer, der i fællesskab kom til at eje hovedparten af det udstyr, man anvendte ved begravelser – således også vogne. Når det drejede sig om bisættelser på et lidt højere plan end det allerjævneste, havde de i realiteten monopol. Ikke mindst anlæggelsen af Assistens kirkegård på Nørrebro fremmede brugen af ligvogne, og helt fortidige virkede nu optogene af lavsmedlemmer, der stadig bar deres døde kammerater til graven. Lavene anmodede da også om tilladelse til at an-

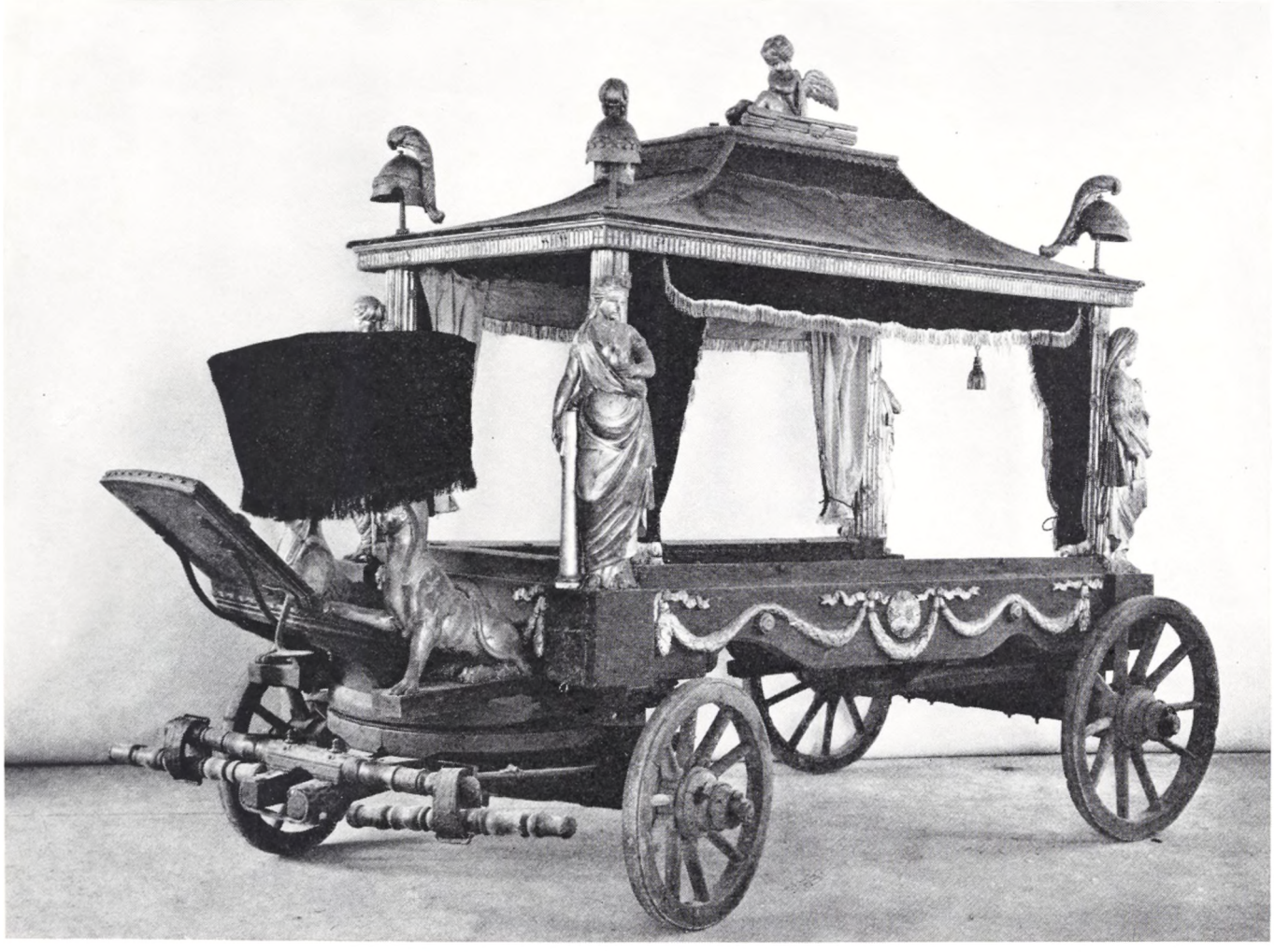

skaffe en ligvogn, men det blev afslået. Både den hårdhændede monopolisering og en berettiget mistanke om optrækkeri gav næring til en udbredt modvilje mod bedemændene. I anden halvdel af 1700–tallet havde ikke alene bedemændene selv, men også ligbærerne så gode indtægter, at de kunne slutte sig til begravelsesfølget i hyrevogne – et forhold, der skal have affødt det forsorne kommandoråb: „Kør frem med kareterne! Ligvognen er betalt."

Trods bitter kritik holdt bedemændenes privilegier enevælden ud og lidt til. Først i 1860 oprettede man Københavns kommunale Begravelsesvæsen, der overtog ligvognshuset ved Garnisons Kirke og de dér opstaldede vogne – bl. a. de to, hvis oprindelse sikkert allerede dengang havde fortabt sig i glemsel. Med deres høje alder syntes de at ville trodse den forkrænkelighed, de selv repræsenterede – tyngede af symboler i forgyldt og forsølvet træ som barokkens ligprædikener med bibelord: „Nu mennesket går til sin evige bolig, og sørgetoget går gennem gaden, førend sølvsnoren brister, og guldskålen brydes itu, og krukken slås i stykker ved kilden, og det søndrede hjul falder ned i brønden, og støvet vender tilbage til jorden som før og ånden til Gud, som gav den.

Endeløs tomhed, sagde prædikeren, alt er tomhed!"

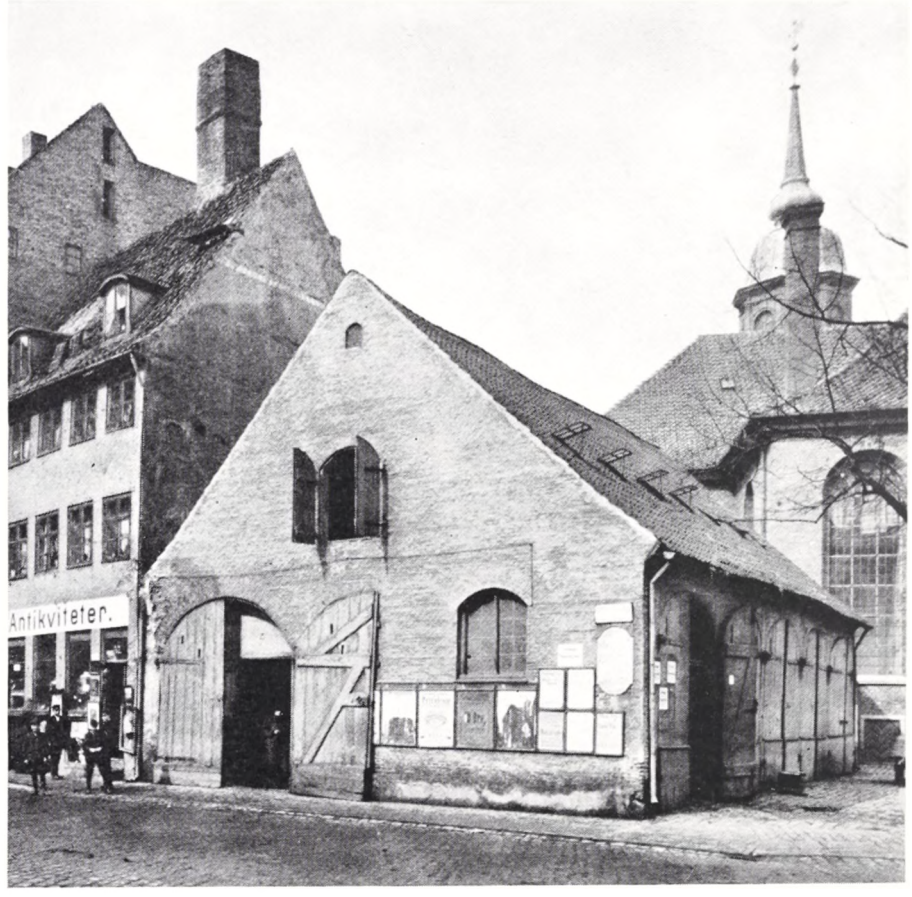

Fig. 15. Ligvognshuset bag Garnisons Kirke – af Otto Rung benævnt „det gamle frønnede bræddeskur" – blev nedrevet kort efter århundredskiftet og gav plads for en præstegård. Huset lå samme sted som det oprindelige materialskur, men var næppe identisk hermed – se fig. 10. Det synes opført i begyndelsen af 1800-årene af bedemændene, som da havde overtaget ikke bare ligvognene fra Garnisons Kirke, men alle ligvogne i byen.

Fig. 1. Udsigt over Hulailandalen med Tepe Guran i midten. Ved foden af højen en række sorte nomadetelte. Juni 1963.

En af verdens ældste landsbyer

Af PEDER MORTENSEN OG KENT V. FLANNERY

Mellem Mesopotamiens flodland og den iranske højslette ligger midt i Zagrosbjergene det landskab, som kaldes Luristan: en række højtliggende sletter og dalstrøg, afgrænset af forvitrede kalkstensklipper, der rejser sig isolerende omkring hver enkelt dal. Her bor lurerne, et fattigt folk hvis liv er baseret på husdyrhold og dyrkning af korn. Om sommeren lejrer de sig i sortbrune telte, omgivet af store gede- og fåreflokke. Om efteråret, når regnen kommer, trækker de sig tilbage til landsbyens lerhuse, som i den varme tid har ligget øde hen.

En luftig dag i begyndelsen af april 1963 kom fem danske arkæologer anført af museumsinspektør Jørgen Meldgård ned gennem Luristan fra Shahabad, den nærmeste nordlige by. Skyerne hang lavt over bjergene, og regnbygerne strøg tæt henover jorden, hvis grønne græs glitrede som sølv omkring forårets første valmuer. Den lille ekspedition var udsendt af Nationalmuseet og var bekostet af *Carlsbergfondet* og ingeniørfirmaet

Fig. 2. Kort over de ældste landsbyer i Zagrosbjergene og på den mesopotamiske slette. – 8.–6. årtusind f. Kr.

Kampsax, som dengang var ifærd med at anlægge den første vej sydpå gennem bjergene.

Ekspeditionen havde to vigtige opgaver. Man ville gerne undersøge, hvilke bopladsanlæg og gravtyper, der var knyttet sammen med det hesteudstyr og de våben, smykker og kultgenstande, som siden slutningen af 1920erne under betegnelsen Luristanbronzer har været skattet og eftertragtet af museer og kunstsamlere overalt i verden. Luristanbronzerne er dekoreret i en rigt varieret, fantasifuld og kompliceret dyrestil, hvis baggrund har været dårligt kendt, fordi de fleste af bronzerne kom fra gravpladser, der plyndredes af de lokale nomader, som også helt beherskede handelen med bronzerne. Nationalmuseets arbejde med dette problem er siden blevet fortsat af museumsinspektør Henrik Thrane (se *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1965, s. 141–42). Ekspeditionens anden hovedopgave, som i det følgende skal omtales nærmere, var at supplere vor viden om landbrugets oprindelse og ældste udvikling i Den nære Orient.

Det har længe været klart, at den afgørende ændring i menneskets levevis, som indebar, at jægere og samlere brød ud af den traditionelle, hundredtusindårige afhængighed af naturomgivelserne og i stedet gennem tæmning og forædling af dyr og planter blev fødeproducerende, må have fundet sted i områder, hvor de pågældende dyr og planter var til

stede i vild tilstand, og hvor de klimatiske forhold var sådan, at de ville begunstige en domesticeringsproces. De seneste års undersøgelser har vist, at de første faser af denne udvikling fandt sted i Den nære Orient, hvor der allerede i 7. årtusind f. Kr. fandtes et netværk af landsbyer, især koncentreret på den anatolske højslette, i Taurus- og Zagrosbjergenes regnfulde dalstrøg og langs floder og vandløb i Libanons og Palæstinas højder. I løbet af de følgende årtusinder skete dels en spredning af landbrugsideerne, bl. a. til Europa, dels en hastigt accellererende udvikling frem imod de civiliserede kultursamfund, der i slutningen af 4. årtusind f. Kr. var vel etableret i Ægyptens og det sydlige Mesopotamiens flodlandskaber.

Under en recognoscering i Luristan i 1962 havde Jørgen Meldgård uden for landsbyen Guran fundet en stor oval høj, der rejste sig 8 meter over den omgivende Hulailanslette i ca. 100 meters længde (fig. 1). De plyndringshuller, der sås i højens overflade, viste at der foruden de Luristanbronze-grave, som havde fristet moderne gravrøvere, var flintredskaber og keramik, som vidnede om en beboelse på stedet allerede i 7. årtusind f. Kr. Tepe Guran, som højen kaldes, blev derfor hovedmålet for 1963-ekspeditionens undersøgelser.

Høje som Tepe Guran er opstået ved at mennesker i lang tid har boet på samme sted. Når man vedvarende bygger sine huse på ruinerne af gamle boliger, kommer bopladsen eller landsbyen til sidst til at hvile

Fig. 3. Det kvadratiske udgravningsfelt i midten af højen. Stenrækkerne på bunden af udgravningen er murfundamenter fra midten af 7. årtusind f. Kr.

Fig. 4. Plan, som viser, at jorden foroven til venstre er farvet af organisk materiale fra en træhytte, hvis mørke konturer endnu kan spores. Første halvdel af 7. årtusind f. Kr.

på en høj med mange lag af ældre husfundamenter og sammenstyrtede mure blandet med dagliglivets redskaber og affald.

Med særligt henblik på den ældste bebyggelse besluttede vi at udgrave et firkantet felt på højens midte fra top til bund og at forbinde feltet med en grøft ud mod højens side (fig. 3). Jorden fra midten kunne således bæres ud gennem grøften, som under hele udgravningen holdtes en smule dybere end hovedfeltet. Desuden kunne vi i grøftens sider orientere os om lagfølgen i hovedfeltet, så at lagene her kunne udgraves med størst mulig nøjagtighed. På denne måde kunne man konstatere, at højen bestod af resterne af 18 landsbyer, den ene anlagt oven på den anden. Kulstof 14 – dateringer og sammenligninger med andre pladser antyder, at landsbyerne rundt regnet spænder over en periode på 1000 år, fra ca. 6800 f. Kr. til omkring 5800 f. Kr. Lervægshusene i de yngre lag var ikke vanskelige at få øje på under udgravningen, men efterhånden som vi arbejdede os ned i højen – og bagud i tiden – blev husresterne sværere at erkende, og de nederste 1½ meter bestod kun af grus og ler adskilt af meget tynde mørke lag, undertiden indeholdende trækul. En omhyggelig afdækning af disse lag viste, at jorden var farvet af organisk materiale, stammende fra træhytter, hvis mørke konturer endnu kunne skelnes. Fig. 4 viser foroven et par små rum af en sådan

hytte med lige eller let krummede vægge. Et lyst, pulveragtigt lag fandtes på gulvet, som måske oprindeligt har været dækket af en flettet måtte eller lignende. Det er i øvrigt karakteristisk for de ældste Guranbopladsers hytter, at de lå spredt, adskilt af åbne pladser, hvor der et par gange fandtes spor af ildsteder.

Omkring 6500 f. Kr. træffer vi de første lerhuse, samtidig med at hytterne bliver sjældnere, og i de øvre og yngre Guranlandsbyer er lerstenshuse enerådende. Væggene i disse huse er bygget af uregelmæssige, aflange og ubrændte lersten, og de er ofte beklasket med ler, der er blandet med hakkelse for at væggen under tørringen kan være porøs. Både vægge og gulve er i reglen pudset med kalk og har undertiden været bemalet med rød farve. Det er karakteristisk for lervægshusene, at de – i modsætning til hytterne – er tæt sammenbygget, og at murene er meget tykke, undertiden med nicher til lerborde og -bænke. Planen fig. 5 viser nogle rum i en af de yngre Guranlandsbyer fra omkring 5900 f. Kr. På gulvet i rummet nederst til venstre ligger nogle store kværnsten, og de tre kuplede ovne, der åbner sig ud mod rummene, har ligeledes tilknytning til agerbrug (fig. 6). Lignende ovne kendes fra andre tidlige landsbyer. De indeholder ofte forkullet korn, et træk som antyder, at de har været brugt til ristning af korn. Ved ophedning dræbtes kornets spireevne, så at det bedre kunne opbevares og overleve den fugtige vinter, og avnerne blev sprødere og lettere at skille fra kærnerne.

De lag, som repræsenterede de yngste landsbyer på Tepe Guran, var desværre ofte forstyrret af gravanlæg og affaldsgruber, gravet ned fra højens overflade næsten 5000 år senere, på overgangen mellem bronze- og jernalder, omkring 1000 f. Kr. Derfor var husresterne fra disse sidste landsbyer meget fragmentariske, et trist tilfælde, siden det netop var her vi fandt de fineste arkitektoniske detailler. Bl. a. var der i disse huse en

Fig. 5. Lerstensarkitektur fra begyndelsen af 6. årtusind f. Kr. Rummene er ganske små, omgivet af tykke mure.

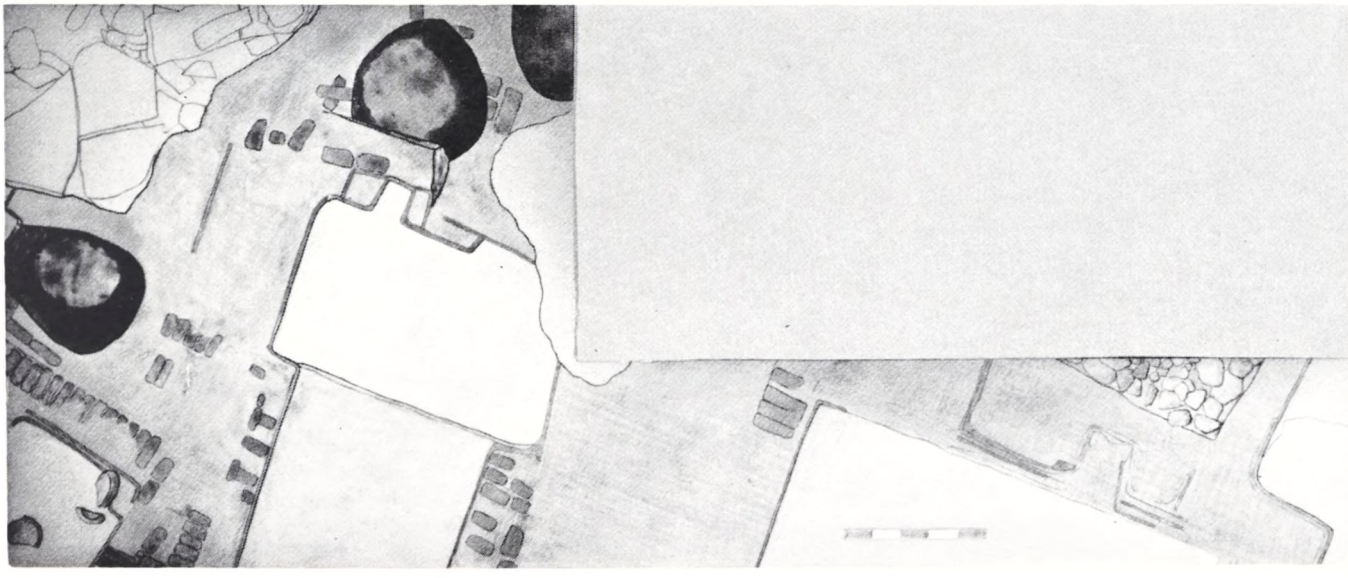

Fig. 6. Kornristningsovn under udgravning. Begyndelsen af 6. årtusind f. Kr.

Fig. 7. Gulv i terrazzoteknik med små stykker af hvid kalkspat lagt i ler. Omkring 6000 f. Kr.

særlig gulvkonstruktion, en slags terrazzoteknik med små stykker af hvid kalkspat lagt i ler, der var farvet antageelig med rød okker (fig. 7). Gulve af denne art sluttede sig i reglen til vægge, der var pudset med kalk og derefter malet med rød farve og poleret. Det var ikke mærkeligt, at vore arbejdere, da de afdækkede disse raffinerede gulve og vægge, blev grebet af en sær beundring for de lerhuse, som for 8000 år siden gik forud for deres egen vinterlandsby.

Som det er almindeligt i de ældste landsbyer, var de døde gravlagt i husene under gulve og mure, måske for på denne måde at sikre kontakten med forfædrene. For at afbøde den stank, som denne gravskik i de hede sommermåneder kunne bevirke, var ligene genbegravet, således at knoglerne først blev gravlagt i landsbyen, efter at det meste af kroppens kød var borte. Det viser bl. a. fig. 8, hvor skeletrester fra fire individer er dynget sammen og begravet på samme tid. Oftere blev ligene dog gravlagt enkeltvis i stærkt sammenbøjet stilling med knæene trukket op mod ansigtet. Undtagelsesvis fandtes hos den døde et par flintspidser, en gennemboret tand eller en perle, men i reglen var der intet gravgods.

Livet i Guranlandsbyerne var baseret på kvægavl, jagt og agerbrug, sandsynligvis suppleret med indsamling af vilde planter og frugter. Fra andre fundpladser ved man, at *geden* i denne del af verden er det ældste husdyr. Lidt før 7000 f. Kr. kendes den fra Ali Kosh og i begyndelsen af 7. årtusind fra Jarmo. *Fåret* viser sig – bortset fra en usikker forekomst i Zawi Chemi Shanidar, dateret til 9. årtusind – omkring 6000 f. Kr. i Ali Kosh og i den yngre del af Jarmo, hvorfra også *tamsvinet* og *hunden* kendes. *Tamoksen* forekommer først på den mesopotamiske slette, f. eks. i Tepe Sabz og Hassuna, henimod midten af 6. årtusind f. Kr. (se kortet fig. 2).

En gennemgang af de ca. 15.000 knogler, vi fandt i Tepe Guran, viser, at geden her var eneste husdyr. At den var tæmmet, ses bl. a. af knoglebygningen; f. eks. ændres hornstejlen på de tamme geder i løbet af 7. årtusind f. Kr. I begyndelsen bliver hornene fladere, senere bliver de også let snoede. Dog er det naturligvis sådan med de ældste tamgeder, at tæmningsprocessen først langsomt røber sig gennem ændringer i knoglebygningen. Studiet af gedeknoglerne afslører også andre sider af livet. Skæremærker efter flintknive viser, hvordan dyrene blev parteret, og at de fleste slagtedyr var unge hanner, eet-to år gamle. Hunnerne, derimod, blev oftest sparet, fordi de brugtes som malke- og avlsdyr.

Det er ikke overraskende, at jagten endnu i 7. årtusind spillede en langt større rolle end den begyndende kvægavl. De dyr, hvis knogler oftest er repræsenteret i affaldslagene fra de ældste hytter på Guran, er gazeller. De har levet i bopladsens umiddelbare nærhed. Det samme gælder harer og ræve, samt forskellige svømme- og vadefugle: gæs, hejrer og traner, der om vinteren findes på disse breddegrader. Fore-

Fig. 8. Grube med fire skeletter, genbegravet efter at det meste af kroppens kød var bortrådnet. Omkring 6800 f. Kr.

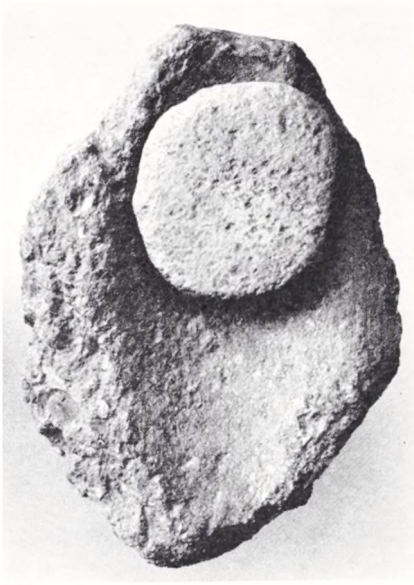

Fig. 9. Skubbekværn med løber. Ca 1:6.

komsten af disse vinterfugle betyder sikkert, at Guran i begyndelsen af 7. årtusind var vintertilholdssted for en lille gruppe af gedehyrder, der supplerede kosten med vildt, som fandtes ikke langt fra bopladsen.

I midten af 7. årtusind intensiveredes jagten. Vinterfuglene forsvandt, men i stedet optrådte forskellige andre dyr, som røber, at jægerne nu nåede længere bort, op i de omgivende bjerge. Hyppigst optræder, foruden gazelle, knogler af vildsvin, hjort, okse, vildfår, ræv og ulv. Fra den nærliggende flod forsynedes landsbyen med fisk, krabber og vandskildpadder, og hundreder af skaller viser, at landsneglen *helix salomonica* er blevet indsamlet på bjergskråningerne og spist (se side 96).

Det er næppe helt tilfældigt, at den ændring i jagten, som kan konstateres i midten af 7. årtusind f. Kr., falder sammen med forekomsten af de første lerstenshuse. Den synes nemlig tillige at repræsentere en overgang fra halv-nomadisme til fast bosættelse på stedet. Vi må antage, at træhytterne var vintertilholdssted for gedehyrder, der om sommeren drog op i højereliggende dalstrøg for at finde græsning til hjorden. En sådan sommerboplads har vi muligvis i Tepe Sarab, som ligger på Kermanshahsletten, 400 meter højere end Hulailansletten, ca. 100 km nord for Guran. Den rigdom og variation, som kendetegner de yngre Guranlandsbyers vilde fauna, viser, at lerhusene derimod var helårs-

Fig. 10. Sten til rivning af farve, miniaturemorter og -støder. Naturlig størrelse.

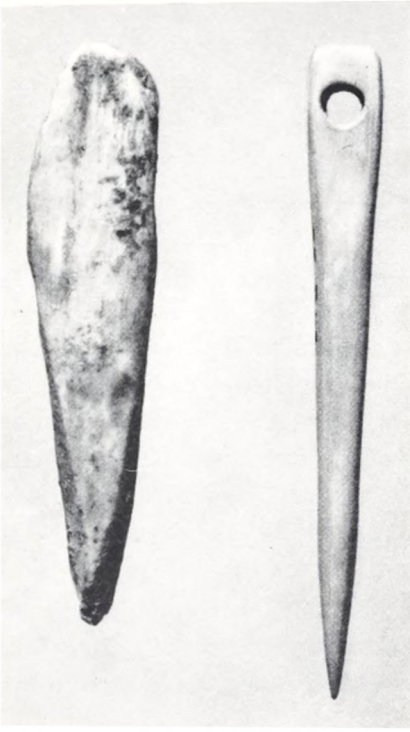

Fig. 11. Benprene. Naturlig størrelse.

boliger – selvom det nok er troligt, at hyrdedrenge om sommeren har ført gederne op på køligere, friske græsgange.

Som man kunne vente, fandt vi intet spor af agerbrug i de nederste lag på Guran. Først senere dukker indirekte vidnesbyrd om kornavl og indsamling af planter op: store mortere og stødere af sten, skubbekværne (fig. 9), flintstykker der som skærper har dannet æggen i kornsegl af træ eller ben, og de ovenfor omtalte ovne, hvori man sikkert har ristet kornet (fig. 6). Uheldigvis fandt vi kun sparsomme rester af planterne selv: i en af ovnene lå en lille dynge forkullet korn, ifølge dr. Hans Helbæk toradet byg med aks af uregelmæssig længde.

Kugler af sten har muligvis været anvendt til knusning af kalk i forbindelse med husbyggeri. Polérsten, paletter og miniature-mortere (fig. 10) blev brugt bl. a. under tilberedningen af den røde farve til bemaling af f. eks. vægge og lerkar. Nåle, prene og spatler blev lavet af ben (fig. 11), økser blev prikhugget og slebet af sten, og af flint huggede man bor, skrabere, knive og mange andre skarpe eller spidse småredskaber (fig. 12).

Undertiden brugte man også hertil obsidian (fig. 13), en sort, vulkansk glasart, skarpere og nemmere at forarbejde end den dårlige lokale flint. Obsidian er dog sjælden i Luristan. Råmaterialet måtte importeres fra fjerne vulkanske områder ved Van søen og ved Kayseri i Anatolien, mere end 1000 km mod nordvest.

Når der allerede i 7. årtusind f. Kr. eksisterede så langtrækkende forbindelser, som obsidianhandelen er vidnesbyrd om, kan det måske undre, at kendskabet til agerbrug og kvægavl, og til de andre ideer, som er knyttet til de ældste landsbysamfund i Den nære Orient, bredte sig så relativt langsomt. Det skyldes næppe – som man ofte har troet – manglende forbindelse mellem isolerede kulturgrupper i afsides dalstrøg, og næppe heller en sendrægtig ideformidling, men snarere en manglende evne til at optage og mulighed for at omplante ideer og opfindelser til områder med en anden økologisk baggrund end de landskaber, hvor ideerne først udvikledes.

Fig. 12–13. Småredskaber, dannet af flint- og obsidianflækker. Naturlig størrelse.

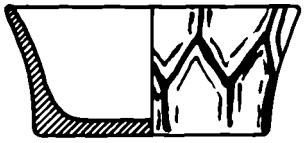

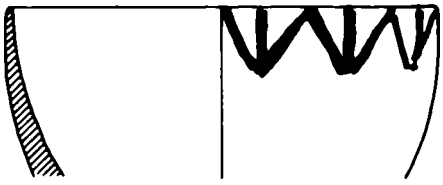

Ca. 6600 f. K

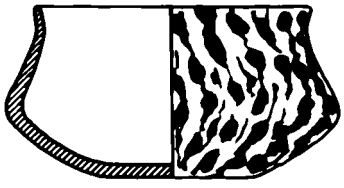

Ca. 6400 f. K

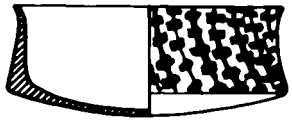

Ca. 6300 f. K

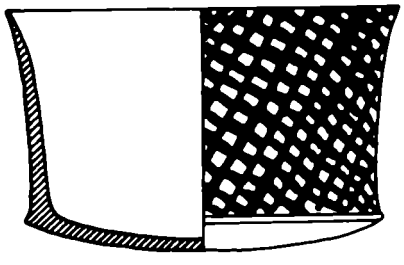

Ca. 6200 f. K

Fig. 14. Skitserekonstruktioner af keramik bemalet med rød farve. Ca. 1:4.

Vi må antage, at træ har været brugt til skåle og æsker; men desværre er ingen træsager bevaret. Derimod finder vi de samme former i sten: skåle af hvid kalksten og af marmor med rosenrøde årer forekommer hyppigt (fig. 17). Marmor, ben og perlemor anvendtes desuden til knapper, perler, hængesmykker og amuletter, og af ler fremstilledes små figurer af dyr og kvinder (fig. 15–16), antagelig, ligesom et fallosbillede af sten, knyttet til frugtbarhedskulten.

Lerkar fandtes ikke i de ældste bopladslag. Kendskabet til keramik nåede Guran omkring 6700 f. Kr. I begyndelsen brugte man samme teknik som til lerfigurerne: de første kar fremstilledes af næsten rent ler og blev dårligt brændt. Men snart kom den fuldt udviklede pottemagerkunst til stedet, leret blev nu magret med strå, overfladen poleret, og karrene godt brændt. De skår, som fandtes i den nedre del af Guran, er i øjeblikket nogle af de ældste potteskår, der overhovedet kendes. Men der er ikke tvivl om, at opfindelsen er udviklet andetsteds og har nået Guran, først ved en ideformidling, der har startet de primitive forsøg baseret på figurinteknikken, siden som en mere konkret viden om lerkarfremstilling, der i løbet af 7. årtusind resulterede i udviklingen af en række lokale keramiske grupper, hvoriblandt nogle af høj kunstnerisk og teknisk kvalitet (fig. 14).

Fra spredte fund i huler og på åbne bopladser i Den nære Orient ved vi antydningsvis, hvordan mennesket levede *før* domesticeringen af planter og dyr. Det ser ud til, at man i nærheden af bopladsen har samlet snegle, skildpadder, krabber, ferskvandsmuslinger og lignende, samt frugter af vilde planter. Samfundets jægere har derimod fulgt de større dyr: får, geder, okser, svin, vildæsler, gazeller og hjorte. De har udviklet specielle fangstmetoder afpasset de arter de søgte, og alt efter årstiden har de bevæget sig fra lavland til højland, gennem forskellige økologiske zoner, et adfærdsmønster vi genfinder hos mange af vore dages hyrdefolk.

Vi må regne med, at jægeren i tiden, der gik forud for den egentlige fødeproduktion, fra ca. 40.000–10.000 f. Kr. udarbejdede et mønster for udnyttelse af de naturlige ressourcer. De fleste vigtige planter groede i mere end een zone, og månederne i hvilke de var tilgængelige varierede en smule med landskabets højde over havet – en vigtig faktor set fra et økologisk synspunkt. Den jæger eller samler, som vidste, hvilke planter og dyr han hver sæson kunne finde i et område, og hvor de var – på bakkesider, skrænter, klipper eller i floddale, – hvilke arter, der bedst kunne jages eller samles, og hvilke der bedst kunne opbevares – havde mulighed for at skaffe sig en rigt varieret kost.

Vi kan endnu ikke i tilstrækkelig grad dokumentere denne livsform forud for de ældste landsbysamfund. Derimod har Hans Helbæk ved

Fig. 15–16. Fragmenter af små lerfigurer: bjørnehoved og underdel af siddende kvinde. Ca. 3:2.

undersøgelser af materialet fra Ali Kosh i det sydvestlige Iran vist, at der henimod 7000 f. Kr. i dette lavland, hvor der ikke voksede hvede eller byg, foregik en intensiv indsamling af lokale planter – vild lucerne, bælgfrugter, kapers o. lign. Nogle af disse planter gror både i lavlandet og i bjergene. Man havde således mulighed for i marts at samle een afgrøde på den assyriske steppe, derefter i april eller maj at høste i 600 meters højde, og i juni og juli i 1500 meters højde. I disse forskellige zoner, fra 600–1500 meters højde, voksede desuden andre planter af vigtighed for samleren eller den primitive agerbruger, f. eks. hør, linse, vikke, ært, vild hvede og byg. I lavlandet mod vest var der dadler, i de højere bakkedrag fandtes agern, mandler og pistacier, og i bjergene mod nord druer, æbler og pærer.

Den forhistoriske samler har vidst, at græsser, hvis frø i bjergområderne faldt i juli, spirede i februar og kunne indsamles – eller høstes –

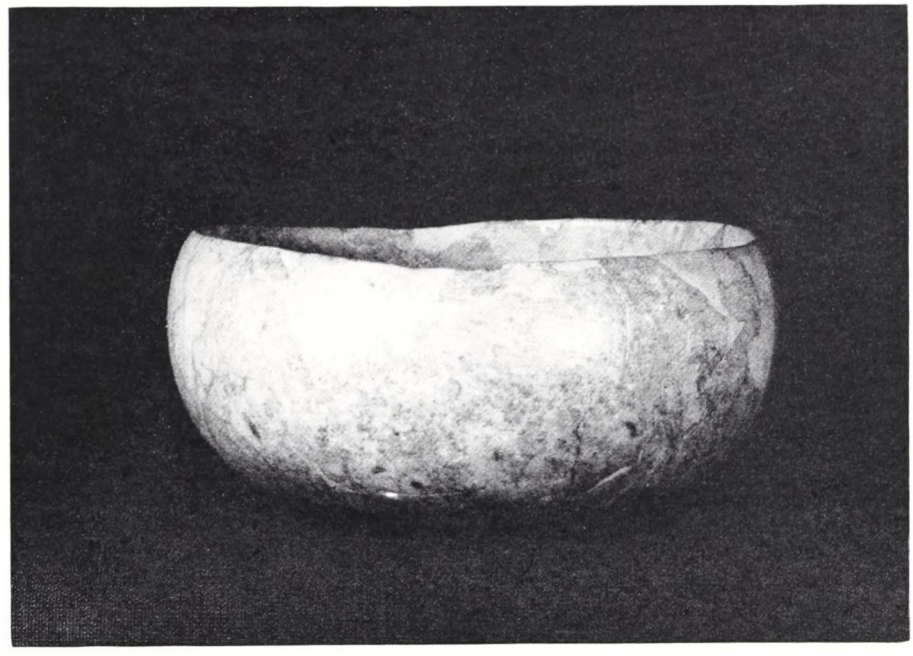

Fig. 17. Skål af poleret marmor med røde årer. Ca. 1:2.

hvis han kom i maj. Det er på denne baggrund sandsynligt, at den første *såning* af frø snarest skal betragtes som en overførsel af en vild plante fra dens oprindelige grosted til et lettere tilgængeligt område, f. eks. til den oprodede jord rundtom bopladsen. Af agerbrugets spredning i Den nære Orient ses det klart, at kornsorterne voksede lige nemt ved vinterlejren i 180 meters højde og uden for sommerlejren i 900 meters højde, den zone hvor planterne egentlig hørte hjemme.

Fra et økologisk synspunkt er det vigtigste da ikke, at mennesket begynder at *så* hvede eller byg, men at han dels bringer planten med sig til områder, hvor den ikke før groede, dels gennem bestandig udvælgelse af de største frø og ved at forbedre de forhold, hvorunder planten gror, starter en forædling af planten, som senere i nogle tilfælde fører til mutationer (seksradet byg udviklet af toradet o. s. v.).

Man har undertiden forestillet sig, at den accellerationsproces i menneskets materielle udvikling, der indledtes med domesticeringen af dyr og planter, blev startet ved en „chok-stimulus". Hyppigst har man tænkt sig en klimaændring. De senere års hulefund og pollenstudier i det nordlige Zagros-område viser imidlertid, at de vigtigste af de dyr og planter, der senere blev tæmmet og forædlet, fandtes i Zagros, for dyrenes vedkommende tilbage til omkring 40.000 f. Kr., for planternes i hvert fald til ca. 14.000 f. Kr. Da heller intet tyder på, at den klimaændring, der kan påvises omkring 11.000 f. Kr., har ødelagt eller ændret det kompleks af planter og dyr, som siden blev domesticeret, er det nok rimeligt at tænke sig, at problemet snarere er kulturelt end klimatisk betinget. At domesticeringsprocessen altså er en følge af et omhyggeligt udarbejdet mønster for udnyttelse af de naturlige ressourcer indenfor flere økologiske zoner, startet af den palæolitiske jæger/samler allerede omkring 40.000 f. Kr. og udviklet gennem årtusinder, indtil processen efter 10.000 f. Kr. intensiveres og begynder at sætte sig klart påviselige spor i det arkæologiske materiale.

– – –

Af hele dette store mønster kender vi kun fragmenter, og af disse fragmenter udgør Guran kun en lille del; men så længe vor viden er så begrænset, som det er tilfældet, en betydningsfuld del. Vore resultater blev nået under knapt tre måneders udgravninger og sluttede en dag sidst i juni 1963. Valmuerne og det grønne græs var da forlængst borte, og Jazman Rud, floden der løb ned gennem dalen et par hundrede meter fra højen, var skrumpet ind til en ubetydelig brun bæk midt i flodlejet. Den sidste dag sad vi med vore arbejdere i deres telte og klemte øjnene sammen, når vi kiggede ud over sletten, hvor landskabets konturer udviskedes, og det brune støv dansede i varmen. Vi drak te og tog afsked og sagde, at vi skulle komme tilbage til Guran engang – *insh Allah* – om Gud vil!

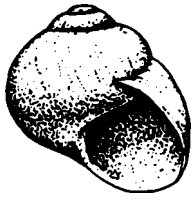

Fig. 1. Tre karakteristiske stykker fra St. Kongensgade-fabrikken. Til venstre en lågskål dekoreret med det i hele Pfaus periode meget yndede „persillemønster" og signeret JP/C/S. I midten en punchebolle formet som en bispehue. Denne udformning er opfundet på St. Kongensgade-fabrikken, men er efterlignet mange steder. Endelig en lille terrin fra Gierløfs periode, dekoreret med det såkaldte „Gierløfmønster". Under bunden findes signaturen C samt oplysning om, at prisen er ti skilling med fad. – Disse stykker har været i museets eje længe.

Nyt om Danmarks ældste fajancefabrik

Af SVEND NIELSEN

Sjældne og kostbare ting har altid øvet en næsten uimodståelig tiltrækning på menneskene, og sådan gik det også, da det kinesiske porcelæn i 1500-årene begyndte at blive kendt i Europa. I løbet af 1600- og 1700-årene blev det efterhånden mere kendt og udbredt, men porcelæn var dog stadigvæk en udpræget luksus, som var forbeholdt de mere velstående, og for disse blev det i nogen grad et statussymbol, der skulle vise de undrende – og beundrende – medborgere, at dets ejer så sandelig fulgte med moden og havde råd til at gøre det. Men naturligvis havde de mindre velstillede også honette ambitioner, og havde man ikke råd til ægte porcelæn, måtte man nøjes med billigere ting, som dog lignede porcelæn. Det materiale, der først og fremmest kunne være tale om, var fajance, og det kinesiske porcelæn blev derved en indirekte årsag til den store opblomstring af fajanceproduktionen, der i 1600-årene navnlig fandt sted i Holland, men som efterhånden bredte sig til de øvrige europæiske lande. Det at have een eller flere fajancefabrikker

– alt efter landets størrelse – var nemlig ikke alene et spørgsmål om at skabe beskæftigelse og spare udenlandsk valuta, men efterhånden blev det også et prestigespørgsmål, og fajancefabrikkerne blev i reglen tilgodeset fra statsmagtens side med omfattende privilegier og friheder og ofte også med direkte understøttelse.

Også Danmark kom med i kapløbet og fik sin fajancefabrik. Initiativet hertil blev taget af holsteneren Johan Wolff, der tilbød Frederik IV sin tjeneste. Kongen viste sig interesseret, et interessentselskab blev dannet, og Wolff blev ansat som leder af den kommende fabrik. Den 27. november 1722 skænkede kongen en grund til fajancefabrikken beliggende ved den nuværende Fredericiagade mellem St. Kongensgade og Bredgade. Den 21. december samme år udstedte kongen de nærmere privilegier for fabrikken i St. Kongensgade, og de vigtigste bestemmelser var 30 års eneret på fremstilling af „Delffs Porcelain eller Hollandsk Steentøy", hvilket vil sige blåmalet fajance, samt totalt indførselsforbud for fremmede fajancer. En betingelse for privilegierne var det dog, at fabrikken i løbet af 1 år skulle være i stand til at dække efterspørgslen på det dansk-norske marked.

Det viste sig imidlertid snart, at Wolff var af en noget tvivlsom karakter, og i 1725 flygtede han til Sverige og blev der knyttet til Rörstrandfabrikken. Men ikke alene flygtede han selv fra St. Kongensgadefabrikken. Han lokkede også en af fabrikkens dygtigste malere med sig, og desuden stjal han en hel del materialer fra fabrikken. Denne skarnsstreg bevirkede selvsagt alvorlige vanskeligheder for fabrikken, men det lykkedes trods alt at føre den videre, indtil man fandt en ny leder, Johan Ernst Pfau, der blev ansat som leder fra 1. januar 1727. Med ham oprandt en lykkelig tid, der blev fabrikkens glansperiode, og som varede i henved 20 år. Efterhånden mærkedes det dog, at fabrikken i nogen grad stagnerede. Uden hensyn til skiftende moder og dermed ændrede kundeønsker arbejdede man endnu i 1740'erne stort set med de samme former og de samme dekorationer, som man havde anvendt siden fabrikkens oprettelse. Da trådte den københavnske brygger Christian Gierløf til.

Han var velhavende og initiativrig og havde allerede i nogen tid været interesseret i fabrikken. I 1747 begyndte han at gøre sin indflydelse gældende blandt interessenterne og i løbet af 1749 opkøbte han $^{9}/_{10}$ af aktiekapitalen for kort efter at afskedige Pfau og selv tage den fulde ledelse af fabrikken. Uheldigvis forenede Gierløf stor dygtighed og virkelyst med stor stridbarhed og påståelighed. Hvis han havde grebet tingene rigtigt an, kunne han muligvis have ført fabrikken frem til en ny blomstringsperiode, men i stedet brugte han en stor del af sine kræfter og sin tid på stridigheder og retsprocesser, og det blev faktisk fabrikkens undergang. Under en retssag i 1769 mod Østerbro-fabrikken, blev det nemlig bevist, at Gierløfs fabrik havde ligget stille en tid, og at den ikke havde været i stand til at dække efterspørgslen. Som følge

Fig. 2. Hoved og hals af en gås. Længde 9 cm. Stammer sandsynligvis fra en lågskål af form som en gås, hvor den øverste del af gåsens krop har udgjort låget med halsen og eventuelt også en hale som håndgreb. Uglaseret (halvfabrikata). Mus. nr. 2192/1965. – Dette og de følgende stykker er alle fundet ved udgravningen 1964.

Fig. 3. Uglaseret hovede fra en stor havevase. Hovedet er støbt i en form, men med tarvelig „finish", muligvis fordi der er tale om en fejlbrænding. Højde 15 cm. Mus. nr. 418/1965.

heraf bortfaldt privilegierne, der i mellemtiden var blevet fornyet for 20 år, og fabrikken måtte definitivt indstille sin virksomhed.

Fabrikken i St. Kongensgade havde et meget omfattende repertoire, idet man fremstillede næsten enhver form for tallerkener, fade, skåle, krukker, kander, vaser og andre beholdere til husholdningsbrug og bordbrug foruden mere specielle ting som apotekerkrukker, bakkebordsblade, lampetplader, vægfliser og flere andre ting, og produktionen må have været ganske betydelig, da fabrikken stort set var i stand til at forsyne det dansk-norske marked, gennem de næsten 50 år den eksisterede. De mange forskellige former for fajance er temmelig godt repræsenteret på adskillige museer, og da navnlig på Nationalmuseet, der har en meget betydelig samling af disse fajancer. Alt i alt må det siges,

Fig. 4. Uglaseret bundskår, hvorpå en maler har øvet sig med koboltblå farve. Mus. nr. 2039/1965.

at man har et temmelig godt kendskab til denne fabrik og dens produkter.

Vil man imidlertid gå i dybden med spørgsmål vedrørende St. Kongensgade-fajancerne, må det dog indrømmes, at man på flere punkter kan stille sig lidt skeptisk til dette kendskab. Det bygger nemlig først og fremmest på de bevarede ting, der vides eller menes at være fremstillet på denne fabrik, og det er derfor af afgørende betydning, om de bevarede genstande kan siges at udgøre et repræsentativt udsnit af de ting, der blev fremstillet på denne fabrik. Det er imidlertid næppe tilfældet – i hvert fald kun til en vis grad.

Alene den omstændighed, at de bevarede ting udgør en så forsvindende lille brøkdel – antagelig langt under en promille – af de fremstillede ting, må mane til forsigtighed. Dernæst må man gøre sig klart, at der gik mere end 100 år efter fabrikkens standsning, inden nogen begyndte at interessere sig for disse fajancer, og allerede på dette tidspunkt har der næppe været bevaret et repræsentativt udvalg. De ting, der endnu eksisterer er fortrinsvis ting, der ikke har været udsat for dagligt slid og risiko for at blive knust ved brug, men som først og fremmest er pragtstykker, der kun sjældent blev brugt, eller som udelukkende stod til pynt, og ydermere kan det meget vel tænkes, at en del af disse klenodier er bestillingsarbejder, der måske afviger temmelig meget fra fabrikkens sædvanlige produktion. Og den „skævhed", der således er opstået med tiden, er blevet yderligere forstærket, fordi mange tidligere samlere og museumsfolk ved indsamlingen af fajancer har lagt mere vægt på kunsthistoriske end på kulturhistoriske kriterier. Hvor grel denne skævhed er, fremgår f. eks. af den omstændighed, at til trods for at der på St. Kongensgade-fabrikken må være fremstillet anselige mængder kopper, er der i dag næppe bevaret mere end nogle ganske få stykker – om overhovedet nogen – mens der af bakkebordsblade, som sandsynligvis kun er blevet lavet i meget begrænset antal, alene på Nationalmuseet findes 10. Endelig må det også bemærkes, at en del af de stykker, der på Nationalmuseet og andre museer er udstillet som St. Kongensgade-fajancer, ikke er signerede, og de kan derfor ikke med absolut sikkerhed henføres til denne fabrik.

Alt i alt er der altså mange faktorer, som bevirker, at de eksisterende samlinger ikke er repræsentative, og dette bevirker igen, at en vis usikkerhed gør sig gældende ved en vurdering af fabrikkens produktion. Derfor har det også i mange år været en ønskedrøm at få lejlighed til at foretage en udgravning på det sted, hvor fajancefabrikken i sin tid lå. Ved en sådan udgravning kan man ganske vist ikke vente at finde hele ting, men skår kan på mange måder være lige så oplysende, ikke mindst når det drejer sig om ufærdige eller fejlbrændte ting, der med fuld sikkerhed kan siges at være fremstillet på netop denne fabrik. I bedste fald ville en sådan udgravning give et godt billede af, hvilke former og dekorationer fabrikken har benyttet, og hvilke der har været

de mest benyttede, ligesom det skulle være muligt at skaffe en langt sikrere viden om signaturer og om datering af forskellige former og dekorationer. Og selv med et mere begrænset held ville en udgravning give mange oplysninger om former, dekorationer, signaturer og mange andre forhold, og således betyde en gavnlig korrektion af vor viden på dette felt, ligesom der eventuelt kunne vise sig helt nye og ukendte former.

I 1964 kom den længe ønskede chance, idet husene i Fredericiagade 27–29 (svarende til den midterste del af fabrikkens grund) blev revet ned for at give plads for et nybyggeri, og takket være byggestoppet kom grunden til at henligge ryddet, men ubenyttet et stykke tid. Desværre viste det sig umuligt at skaffe penge til virkelig at udnytte denne enestående chance, og der blev derfor kun tale om en nødtørftig udgravning, der nærmest må karakteriseres som en udvidet prøvegravning. Men til trods for udgravningens begrænsede omfang – periodevis var forfatteren helt alene om arbejdet og havde end ikke hjælpere til at fjerne brosten, asfalt og anden overjord – og til trods for

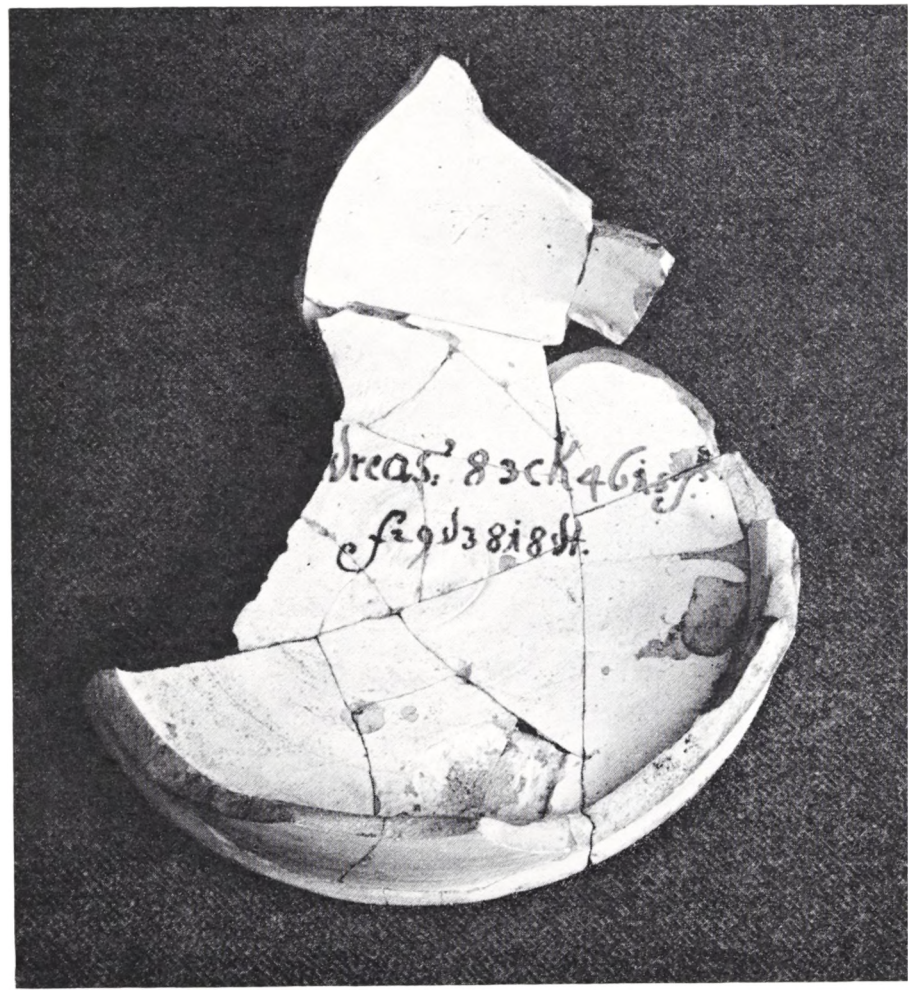

Fig. 5. Bundskår af en kande, diam. 11 cm. Stykket er hvidglaseret og forsynet med en koboltblå indskrift af tilfældige tal og bogstaver. Indskriften er uden mening og kan næppe have nogen funktion indvendig i bunden af en kande, hvor den også vil være meget vanskelig at male. Sandsynligvis har en af malerne på fabrikken taget et skår af en færdigbrændt, men ituslået kande og har herpå øvet sig i at male bogstaver og tal. Mus. nr. 2076/1965.

mange besværligheder med gamle murrester, kloakledninger, vand- og gasrør m. m. må resultatet siges at være særdeles godt.

Oprindelig var det aftalen, at Nationalmuseet skulle undersøge de lag, der stammede fra fabrikkens tid, mens Bymuseet ved Jørgen Ahlefeldt skulle tage sig af de dybereliggende og ældre lag, men det viste sig hurtigt, at fabrikslagene var så omfattende og så givtige, at Nationalmuseet under de givne forhold ikke ville kunne overkomme arbejdet, og Bymuseet tog da også fat på at grave i disse lag.

Sikre spor af fabrikkens bygninger kunne ikke påvises, og deciderede affaldsgruber fandtes heller ikke, men over størstedelen af grunden fandtes i 25–100 cm dybde store mængder affaldsskår fra fabrikken. Materialet var næsten overalt stærkt blandet og omrodet (formodentlig ved planeringer i fabrikkens tid), og selv de enkelte steder, hvor der kunne påvises en vis lagserie, vil det næppe være muligt at give en nøjere datering af de påviste lag. I et hjørne af pladsen fandtes en regulær – men desværre også udjævnet – affaldsbunke. Der var her et 30–50 cm tykt, kompakt lag af pottemagerler (ubrændte ting), der visse steder indeholdt op til 50 % skår.

Under de givne forhold blev kun en mindre del af pladsen gennemgravet, men alligevel blev det direkte udbytte 180 kasser skår foruden de betydelige skårmængder, der blev fremdraget af Bymuseet. Som ved alle udgravninger er den efterfølgende bearbejdning af materialet imidlertid et endnu større arbejde end selve udgravningen, og der vil gå lang tid, inden det omfattende materiale er gennemarbejdet. Det er derfor ikke muligt på nuværende tidspunkt at gøre udførligt rede for udgravningens resultater, og der skal her kun gives en ganske kort oversigt over nogle af de vigtigste resultater.

Langt den overvejende del – vel ca. 95 % – af de fundne skår er uglaserede. Skærvfarven er hovedsagelig gul, men findes i alle nuancer fra murstensgul til teglrød. De fleste skår stammer fra kendte former som tallerkener (langt den største gruppe), fade (med flere forskellige bundprofiler), skåle i forskellige størrelser, smørskåle, mælkeskåle, kopper (både glatte og riflede), underkopper, krus, vægfliser, buklefade, vaser, stjertpotter, thekander, bakkebordsblade m. m. Andre skår stammer fra hidtil ukendte former som f. eks. rokokorelieffer, knivskafter (flere typer), skeer, lysestage, stokkeknap, et stykke af en fajanceovn og halsen af en frit modelleret (eller muligvis formstøbt) gås. Nogle af disse stykker kan dog være unika, der ikke er typiske for fabrikken, eller som måske slet ikke har været fremstillet til salg. Endvidere fandtes en del formstøbte ansigter i relief (3 forskellige typer) og løvehoveder, der har siddet på havevaser eller store urtepotter, og efter disse fund må man nu nøje undersøge de bevarede havevaser, der hidtil har været tilskrevet andre fabrikker. Måske kan nogle af dem ligeså godt være fra St. Kongensgade.

Fig. 6. Skår af riflet kop. Højde 5 cm. Uglaseret (halvfabrikata). Mus. nr. 2073/1965.

En del skår af vægfliser har en ophøjet kantvulst og en kvartstjerne

Fig. 7. Lille kop og brudstykke af lille tallerken. Den 4 cm høje kop er så vidt vides den eneste eksisterende hele kop fra St. Kongensgade-fabrikken. Det er en såkaldt „tyrkerkop" uden hank. Sådanne kopper efter kinesiske forbilleder var den almindeligste form for kaffekopper indtil omkr. 1750, og de gik først af brug i begyndelsen af 19. årh. Til disse kopper eksisterede der som regel ikke tilsvarende underkopper. Som underkop brugte man mere eller mindre tilfældige små tallerkener eller små skåle. Både kop og tallerken er uglaseret (halvfabrikata). Mus. nr. 2079/1965 og 2082/1965.

i hvert hjørne, undertiden også ophøjet midtrelief. Kort sagt, fliser af en type, som man hidtil har ment kun er blevet lavet på Blåtårnfabrikken, men fund af fejlbrændinger viser med sikkerhed, at de også har været lavet i St. Kongensgade, sandsynligvis både i en hvid og en blådekoreret udgave. Muligvis er det – som foreslået af Jørgen Ahlefeldt – Heinrich Wolff, der i en årrække var ansat på St. Kongensgade-fabrikken, og som efter Pfaus afsked en kort tid fungerede som mester, der er ophavsmanden til denne flisetype, og det kan da tænkes, at han har fortsat med at lave sådanne fliser, da han ca. 1750 kom til Blåtårnfabrikken som mester.

Desuden må nævnes, at der er fundet adskillige skår af tallerkener dekoreret med cirkelslag og blomster i manganviolet, en farve man hidtil næsten udelukkende har kendt som svampemalet bundfarve på vægfliser og krus. Større og mindre skår, hvorpå malerne har øvet sig, fandtes i betydeligt antal og ligeledes skår med farveprøver, der har været brugt til kontrol af farvesammensætningen. Hovedparten af farveprøverne var blå, men der fandtes også prøver med gule, røde, grønne og blå-grønne farver, og blandt de mange fritteklumper (brændt farvemasse) fandtes der foruden utallige blå og en del brune (manganviolette) også en grågrøn og en klar grøn fritte. Dette viser tydeligt, at man i hvert fald har eksperimenteret med andre farver end den gængse blå, selv om det ikke beviser, at man er nået til at fremstille farvede ting. Dette betyder, at de 3 kendte flerfarvede stykker, som man hidtil med nogen betænkelighed har henført til St. Kongensgade, måske ikke er så enestående, som man hidtil har troet.

Udgravningen har således, selv om den var af begrænset omfang, givet mange overraskende resultater, og yderligere overraskelser kan

muligvis dukke op under bearbejdningen af materialet. Faktisk er der allerede ved vaskningen af skårene opdaget enkelte skår af lertøj, som vi ikke var opmærksomme på under selve udgravningsarbejdet. Det er jo ikke særlig påfaldende, at der mellem fajanceskårene også fandtes nogle lertøjsskår, da nogle af de ansatte boede i fabrikkens bygninger. Det særlige ved disse senere opdagede skår er, at brudfladerne er dækket af glasur, og denne omstændighed samt enkelte andre særprægede skår tyder på, at man også har lavet almindeligt lertøj på fabrikken, men det er endnu for tidligt at udtale sig herom med sikkerhed. Den eventuelle lertøjsfremstilling må dog have været af meget ringe omfang, og muligvis er der kun tale om, at nogle af arbejderne har syslet hermed i fritiden.

Endvidere kan det tænkes, at nye værdifulde ting kan dukke op ved andre udgravninger rundt om i byen. Dels er der endnu et par mindre områder af den oprindelige fabriksgrund, hvor der står gamle huse, og hvor man forhåbentlig kan få lejlighed til en grundig undersøgelse, når disse huse engang skal rives ned, og dels har det vist sig, at man ved grundudgravninger rundt om i byen kan støde på affald fra St. Kongensgade-fabrikken. Endelig må det heller ikke glemmes, at man ved de fleste grundudgravninger i de gamle bydele finder en masse potteskår og herimellem også skår af St. Kongensgade-fajancer. Eksempelvis kan nævnes, at Nationalmuseet har modtaget et temmelig stort skår af et blå- og manganvioletdekoreret krus, der er fundet ved grundudgravning. Skåret er signeret med Pfaus mærke og med en malersignatur APL sammenskrevet. Der kan næppe være tvivl om, at kruset er lavet på St. Kongensgade-fabrikken, og det har nøjagtig den samme signaturkombination, som findes på et flerfarvet krus på Kunstindustrimuseet. Det har hidtil været med nogen betænkelighed, at man har henført dette krus til St. Kongensgade, men det nye fund giver et meget vægtigt indicium for, at denne formodning er rigtig, og at St. Kongensgadefabrikken vitterligt har fremstillet polykrome ting i Pfaus tid.

Fig. 8. Brudstykke af vandret øre med kraftigt akantusrelief på oversiden. Uglaseret (halvfabrikata). Mus. nr. 2201 1965.

Der vil stadig være mulighed for, at tilsvarende værdifulde fund dukker op, og det vil derfor være af stor betydning, at Nationalmuseet eller Bymuseet bliver underrettet. Drejer det sig om særlig interessante ting, bør en trænet arkæolog tilkaldes for at bedømme fundforholdene, der undertiden kan være ganske afgørende for en datering af det fundne, og ting af træ, læder eller lignende vil ofte blive ødelagt, hvis de udgraves af en ukyndig. Men selv om der i mange tilfælde kun findes potteskår og andre uforgængelige ting, kan også disse være af betydning. En del skår opsamles af private, og museet vil altid være interesseret i at få lejlighed til at se sådanne fund. Skår som det ovenfor omtalte kan måske nok have en vis interesse for en eventuel privat finder, men det får først betydning, når det studeres sammen med de tidligere fund, hvorved det kan blive en brik – og måske en længe savnet brik i det store puslespil.

Fig. 1. Yang Hsin porten i Den Forbudte By. Peking.

Fortid i nutidens Kina

Af MARTHA BOYER

Hold højt det røde banner for *Mao Tse-tung's* tænkning og marcher fremad! Ordene er prentet i gult på rødt som en murfrise på grænsestationen mellem New Territories og Folkerepublikken Kina. De smælder mig imøde, da jeg som gæst sætter fod i folkets jord, og røde faner skyder i vejret som pile fra murværnets tinder. En vajende fanfare til arbejdere, bønder og soldater i anledning af første majdag. Men flagdugen har foldet sig sammen og hænger slapt i den tunge tropisk varme luft. Det er *post festum*. Dagen derpå.

Min vej ind i *Midtens Rige* afviger ikke stort fra den, der blev fulgt af handelens mænd i den florissante tid. Wampoo var da ankringsplads for de fremmede skibe, der stak for dybt til at kunne besejle Perlefloden op til Canton. Jeg følger jærnbanens skinner uden mulighed for svinke-

ærinder ud over dem, som øjet råder for. Silhouetten af en pagode: Wampoo's gamle vartegn, aftegner sig i det fjærne; Perleflodens glidende strøm flyder synligt nær. Sø- og landvej løber sammen i Canton.

Men Canton er ikke mit mål. Kun en station på vejen for at gøre reverens for to kinesere af format. Buddhismens sjette patriark: *Hui nêng* (638–713) og kinesisk digtnings fornemme repræsentant: *Su Tung-p'o* (1036–1101). Begge færdedes i templet *De Sex Banyan Træer,* hvis navn dufter af fortids beplantning, og hvis bygninger rummer historie. En særlig hal er viet patriarkens minde og fyldes af en bronzeskulptur. Hans portræt. Adskillige navneplader fastholder digterens eftermæle i en påskrift. Hans kalligrafi. Fortid lever i nutidens Kina. Mere end man måske gør sig klart. (Fig. 2.)

En ung kineser fortæller mig om cantonesiske kulinariske nydelser og nævner, at man gerne spiser slanger; de findes til overmål i Canton. Men en slangespise er utænkelig uden tilsætning af katte. Slangerne opfattes som symbol på drager, kattene identificeres med tigre. Forbindelsen drage/tiger er fra gammel tid knæsat i Kina. En smule bedreviden får mig til at fortsætte samme tankegang, som sidestiller dragen med Østen og tigeren med Vesten. Et tilsyneladende modsætningsforhold, der dog mere er et samspil. En afbalancering – om man vil. Vi har nået livsnerven i kinesisk tænkning: *yin/yang.* Disse lige så tilsyneladende modsatte som i realiteten komplementære magter bringer orden i tilværelsen. Skaber harmoni. Lad mig tilføje, at den mest kendte lokalvin i Canton kaldes *Drageøje.*

Canton blev ikke blot en geografisk indfaldsport for mig til Kina, men tillige en slags ideologisk forskole til mit møde med republikkens folk. En filmisk forevisning af *Den Lange March* gav klar besked. Et episk drama om de røde folkearmeers sejrrige march fra landets sydlige egne til dets nordlige, om ca. 13.000 km, der blev tilbagelagt på ét år og om 300.000 mand, der svandt ind til kun 30.000.

Jeg flyver imod nord. Til Peking. Oprindelig midtpunkt i „barbar"-staten Yen, senere residens for skiftende regenter; nu hovedsæde for republikkens folk. Barbarere og kejsere og folkets masser – alle har forsøgt at centralisere styret her. Byen har taget farve deraf og gør det den dag i dag. Bymure er sprængt, portbygninger nedrevet. Trafikken fejrer triumfer. Men én bymur gør det ikke i Peking. Man har ressourcer i fem, af hvilke tre lukker sig koncentrisk om byens kærne. *Den Forbudte By.*

Som et nutidigt paradoks ligger den som tyngdepunkt og omfatter en stor mængde paladsbygninger. Man overvældes af deres grelle farver, men affinder sig med dem efterhånden som man bliver klar over deres symbolske betydning. De røde murflader erindrer om det sydlige verdenshjørne og om den maskuline *yang* kraft, mens de gule tagtegl hentyder til jorden og den feminine *yin* kraft. Fire porte fører ind til det „forbudte" område, men kun de tre (den sydlige, østlige og vestlige) gav

i sin tid adgang for henholdsvis kejser, civil-embedsmænd og militær; den fjerde blokerede enhver adgang. Dens navn: *Himlens Fred*, forklarer måske hvorfor. Det bør dog tilføjes, at det var almindelig skik at holde nordportene lukkede, thi det var fra det nordlige verdenshjørne, at ildesindede magter trængte ind. Sydportene derimod betragtedes som helligpladser.

Uden for det inderste område blev *Den Kejserlige By* anlagt i første halvdel af det 15. årh. Også den fik sit murværk, som nu kun er intakt imod syd. Hoffets embedsmænd færdedes her. Senere voksede den såkaldte *Tartar By* op uden for det kejserlige domæne. Den var forbeholdt de manchuriske bannermænd, der havde erobret Peking i 1644. Tvunget af omstændighederne slog den kinesiske befolkning sig da ned i et område, der bredte sig syd for *Den Kejserlige By*. Til en begyndelse lå det uden for murene, men ved midten af det 16. årh. blev også det omgærdet af en mur.

Kinesiske byanlæg betinges af de omgivende mure. Man bygger udefra

Fig. 2. Gårdinteriør fra templet De Sex Banyantræer. Canton.

Fig. 3. Opførelse af jordmur i omegnen af Hsian. Shensi provinsen.

og indefter, og murene opføres som den første begyndelse til en by. I overensstemmelse med geomantiske principper tager man tillige hensyn til vind og vand *(fêng shui)* og anerkender dermed gamle halvt magiske forestillinger. Det centrale i disse begreber er taoisternes lære om *wu wei,* der gaar ud på ikke at gøre noget eller ikke at ændre det, der er skabt af mennesket og naturen. I virkeligheden det gamle modsætningsforhold mellem at handle og ikke at handle, eller som det er udtrykt i *Tao Tê Ching: Tao* er evigt uden handling, og dog gøres alt ved hjælp af *Tao.* Den geomantiske videnskab er kun ét led i disse ideer, men var en by's placering først afgjort ved hjælp af den, kunne intet ændres.

Som følge af at en by vokser udefra og indefter, har byportene afgørende betydning for gadesystemet, idet hovedgaderne naturligt udgår fra disse porte. Får man opgivet, at der er så og så mange porte i en bymur, er man straks klar over antallet og placeringen af hovedgaderne. De danner et netværk af kvadrater, der karakteriserer kinesiske bykort.

På landet følger man endnu samme byggeskik. I det mindste i de nordlige egne, som jeg har gennemrejst. Her ligger landsbyer gemt bag beskyttende mure, og både de og husene opføres af det forhånden værende materiale. Den „gule jord" (løss) dominerer landskab og be-

byggelse. Husene integreres i terrænet. Enten bygges de som huler ind i meterhøje løss-skrænter eller de anlægges som en sluttet enhed på jævn grund og camoufleres af en omgivende mur. Både stofligt og farvemæssigt. Vi har alle hørt om kinesiske huleboligers fortræffelige egenskaber i ekstreme klimater, hvor sommeren er brændende varm og vinteren isnende kold. Af erfaring kan jeg bekræfte deres velsignende kølighed i tidlig sommervarme.

For landsbyernes vedkommende må jeg atter dvæle ved deres ringmur. Som nævnt det afgørende element i kinesiske byanlæg uanset disses størrelse. Min opmærksomhed fængsles, da jeg på en rejse i landdistriktet nord for Hsian i Shensi provinsen ser en jordmur blive bygget efter nøjagtigt samme princip, som man brugte i kinesisk stenaldertid for mere end fem tusinde år siden.

Fremgangsmåden er en sammenpresning eller stampning af jordlag på jordlag afhængig af den ønskede murhøjde. Jordlagene presses sammen med en slags rambuk og bygges op i et tresidet rammeværk, der

Fig. 4. Typisk husprofil fra Shensi provinsen.

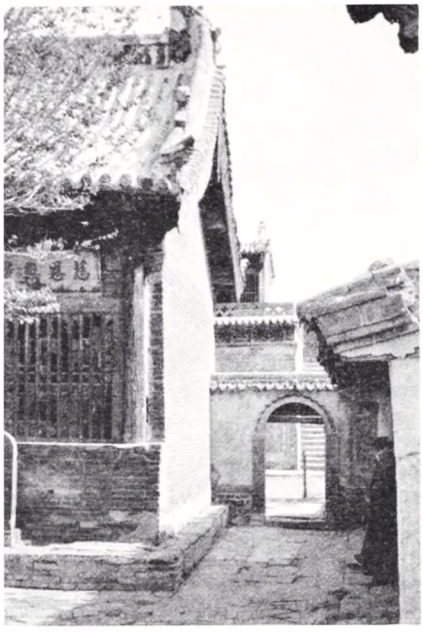

Fig. 5. Kuan-yin tempel midtvejs mellem Ta T'ung og Yün Kang. Shansi provinsen.

holdes sammen af et indkilet endestykke. Rammen kan forskydes efterhånden som de sammenpressede jordlag vokser i højden. Et færdig produceret murstykke måler ca. halvanden meter i længden og knapt en halv meter i tykkelsen. Som et enkelt bygningselement føjes det ind i en samlet murenhed (fig. 3).

I hovedstaden Chêngchow i Honan har jeg set rester af en ca. 7000 m lang og op til en snes meter høj bymur, der var opført efter ovennævnte methode og dateret til tidlig historisk tid omkring midten af det 2. årtusinde f. v. t. Brudstykker af muren er nu bragt under tag, og som værn betragtet er den intet bevendt. Men den giver oplysning om en ubrudt byggetradition.

Den megen omtale af mure som det centrale led i et byanlæg får mig til at nævne endnu et bygningshistorisk træk, der fremfor alt særkender husene i Shensi. Med deres bagtil lodret afstumpede profil og halve saddeltag, der kun er trukket ud over husfaçaden, men mangler bagtil, ligner de halverede huse (fig. 4). Man forklarer mig deres besynderlige udformning som en følge af spareforanstaltninger med hensyn til materialer. Det kan næppe være mere end den halve sandhed. Husene må oprindelig have været bygget op imod en jordskrænt, en bjærgvæg eller et murværn. Også derved har man sparet materialer, idet den faste væg bagtil har fungeret som husets bagklædning. Senere har husene løsrevet sig eller er blevet berøvet deres faste bagvæg ved et eventuelt jordskred, en sammenstyrtning af murværket eller anden uforudset katastrofe. De er blevet frilagt, men har bevaret den form, som engang havde mening.

De klippehugne tempelgrotter: Yün Kang og Lung Mên, der ligger i henholdsvis Shansi og Honan, må regnes med til hulebeboelsernes kategori. På mangfoldig vis fremtræder disse tempelanlæg som milepæle i kinesisk kultur. Religionshistorisk, kunsthistorisk og rent historisk. Mit ønske om at se dem opfyldes, og en tidlig morgen begiver jeg mig på en ni timers togrejse fra Peking til Ta T'ung. Byen, der var hovedstad i det 5. årh.s Nordlige Wei rige, senere en af Liao dynastiets fem hovedbyer (907–1125) og nu et skatkammer af historiske minder. Tillige et bekvemt udgangspunkt til Yün Kang, der ligger knapt en snes kilometer herfra. Jeg halverer afstanden og gør holdt midtvejs ved et forladt tempel, der næsten ligger i kørebanen.

En mur af glaserede teglsten i Ming tidens (1368–1644) lysende farver af grønt, gult og aubergine tiltrækker sig min opmærksomhed. Det er en af de utallige „åndemure", som man ser overalt i Kina, og som er tænkt som en beskyttelse imod uvæsen. Tre drager breder deres kroppe i fantastiske slyng ud over murfladen og dækker den. Men templet bag ved murskærmen er langt mere interessant og tillige betydeligt ældre end muren.

Det går tilbage til tiden for det nævnte Liao dynasti, der blev grundlagt af mongolske folk. En urolig tid. Så splittet at man sympatiserer med datidens berømte digter *Ou-yang Hsiu* (1007–1072), der påfal-

dende ofte indleder sine historiske essays med et: „Ak"! Men templet ligger her endnu og bærer navnet *Kuan-yin ssu*. Det er opmålt af afdøde arkitekt Prip-Møller og afbildet i hans monumentale værk: *Chinese Buddhist Monasteries* (p. 28).

Jeg passerer gennem en trøstesløs og vakkelvoren forbygning, hvor man i sin tid har opført skuespil, når frem til templets midthal og en bagved liggende hal. Her fandt Prip-Møller i sin tid, i begyndelsen af 30'erne, en skulptur af *Mi Lo Fo* eller *Fremtidens Buddha*. Jeg beklager at måtte erkende min uvidenhed med hensyn til figurens skæbne siden da. Som nævnt var templet forladt. Alle døre var stængede, og det var umuligt at trænge ind i det indre. Jeg måtte nøjes med udendørs iagttagelser (fig. 5).

I Prip-Møllers tid var det endnu et særsyn at se en sådan figur anbragt i et tempelanlægs bageste hal. Ganske vist var det korrekt ifølge tidlig opfattelse af figuren som dominerende det buddhistiske gudepantheon. Men i tiden mellem det 6. og 7. årh. ændredes disse forhold. *Amitābha* eller *O Mi To Fo* blev nu den mest foretrukne Buddha-skikkelse. *Mi Lo Fo* måtte vige ærespladsen og lade sig fortrænge til en hal i betænkelig nærhed af indgangen. Ikonografisk en degradation. Thi efter religiøs opfattelse vokser betydningen af en hal proportionalt med dens målte afstand fra tempelindgangen.

Prip-Møller omtaler det lille landtempel som eksempel på et kulturelements sejge bestånen i afsides egne. Dette er i det mindste hans ene forklaring. En anden går ud på en påvirkning fra de nærliggende Yün Kang grotter. Her finder man tidens (sidste halvdel af 5. årh.) opfattelse af *Mi Lo Fo* som den mest populære Buddha udtrykt i hans centrale placering i grotternes inderste parti. Men lad mig forklare.

Fig. 6. Buddha kæmpeskulpturer fra Yün Kang. Shansi provinsen.

Yün Kang grotterne er udhugget i fortsat række af hinanden i klippevægge af sandsten og strækker sig i lige linie over en afstand på én kilometer. To tværdale kiler sig ind og opdeler dem naturligt i en østlig, en vestlig og en central gruppe. Ifølge datidens annaler blev anlægget påbegyndt i år 460, da en buddhistisk præst tilskyndede den da regerende kejser til at lade fem grotter udhugge og anbringe en *Mi Lo Fo* eller Buddha-skulptur i hver af dem. De fem overdimensionerede Buddha figurer, der findes i de tidligst anlagte grotter, menes at være rejst over Det Nordlige Wei dynasti's første fem kejsere. Figurerne måler fra ni til femten meter i højden. Et monumentalt værk. Ikke uden sidestykke (fig. 6 og 7).

Jeg har stået over for lignende mammut-skulpturer i det nordligt centrale Afghanistan. I Bāmiyān. Samlingssted for buddhistiske tempel- og grotteanlæg fra århundrederne e. v. t. Også her drejer det sig om sandstensklipper, hvis vægge så at sige er perforeret af tempelgrotter. To kæmpenicher dominerer anlægget og er opfyldt af to overnaturligt store Buddha-figurer, hvoraf den største måler mere end 50 m i højden.

De to figurer står som tidligt udtryk for buddhistisk monumental-

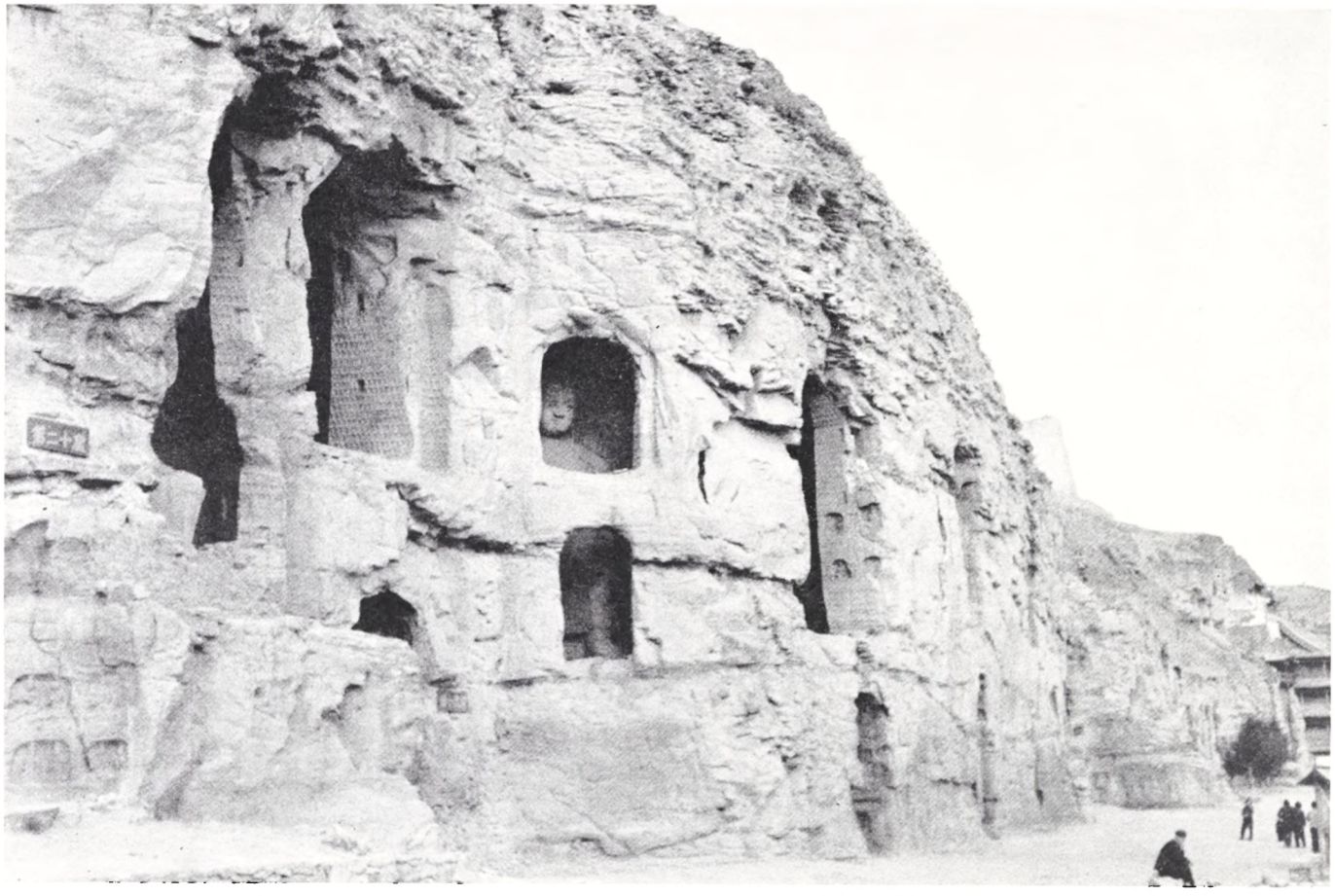

Fig. 7. Udsnit af de buddhistiske tempelgrotter Yün Kang, Shansi provinsen.

kunst med rod i den græske verdens forkærlighed for at rejse kæmpestatuer af deificerede Cæsarer. De enorme proportioner vækker opmærksomhed og indgyder respekt samtidig med, at de antyder figurernes rent symbolske overnaturlighed. Bāmiyān skulpturerne danner forbillede for Yün Kang's kolossal-Buddha'er. Baggrunden er den samme her som der. En fanatisk religiøs overbevisning dikteret af den buddhistiske lære. Fra sit hjemland, Indien, trængte den nordover til Bāmiyān og fortsatte herfra videre øst på gennem Centralasien til Kina.

Det er lidet sandsynligt, at de tidlige Yün Kang grotter er udført af kinesere. Langt rimeligere er det at antage, at det er centralasiatiske håndværkere, der har været mestre for dem. Datidens omskiftelige tider medførte gentagne folkeflytninger eller massedeportationer. Det vides til eksempel, at Det Nordlige Wei dynasti's grundlæggere i 439 tvangsforflyttede 39.000 familier fra den vestlige del af landet til hovedstaden Ta T'ung. Buddhistiske munke og deres kultapparat flyttede samtidigt med.

De fleste af de tidlige Yün Kang skulpturer er frontale og af en massivitet, der ikke røber antydning af bevægelse. Ansigterne har næsten firkantede pander, højt svungne bryn, og munden er formet i et

begyndende „arkaisk“ smil. Figurerne er maskelignende symboler på mennesket.

Bāmiyān anlægget overvældede mig i sin tid ved sin storslåethed og gav mig en oplevelse, der forstærkedes af den omgivende barske natur. Et første spirende vårbrud søgte at smelte is og sne. Og underet skete, da solen nåede middagshøjde. Da begyndte den nøgne klippevæg at „leve“. Dens gabende tomme huller fyldtes som loger af et festligt publikum. Af indfødte og deres husdyr. Brogede turbanklædte hoveder kom til syne som lysende blomsterkroner i hulernes åbning, kamelers lange halse strakte sig frem som ampler fra den lodrette klippevæg, og hvide og sorte geder balancerede på den yderste rand. Alle søgte fra hulernes indre mørke og kulde ud i dagens lys og solens endnu kun sparsomme varme. Klippevæggens strenge monotoni forvandledes til bølgende liv. En farverig afspejling af den tummel, der foregik her i tidlig buddhistisk tid, og som ikke lader sig udslette. Hverken syns- eller tankemæssigt.

Men også Yün Kang er fuld af dagens røre. Selvom af en anden slags. Her er det klippehugne skulpturer, der skaber liv, mens det levende, det biologiske liv fremkalder ensformighed. Et af de mange paradokser, som man bestandig møder i det nye Kina, hvor alle forener sig i nutidens hårde realitet og arbejder hen imod en løfterig fremtid uden at tabe fortiden af syne. Man er ikke langt fra buddhistisk tankegang om en nutidens, en fremtidens og en fortidens Buddha.

Men intet religiøst anstrøg spores i den herskende uniformitet i øjeblikkets Kina, hvor alle er klædt i sommerens bomuldsdragter og bærer kasket. Der ses ingen pigeskørter. Blåt er den vedtagne farve, og sådan har det været fra gammel tid.

Fig. 8. Transport på menneskeryg af stenblok til restaurering af Yün Kang grotterne. Shansi provinsen.

Man arbejder til man styrter. Ikke under slavepiskens snært, men under devicen: vort parti's korrekte førerskab og som en følge af egen overvurdering af kræfter. Jeg har set en midaldrende mand segne til jorden under den vægt, der blev lagt på hans ryg. En kæmpemæssig stenblok, som skulle transporteres ca. 100 m op ad en stejl skråning. En anden mand sprang lynhurtigt til for at forhindre en afbrydelse i det igangværende arbejde, der var led i en restaurering af Yün Kang grotterne. Man arbejder med lige stor ildhu, hvad enten det gælder at skabe et fremtidigt fabriksanlæg eller at bevare et historisk mindesmærke. Jeg gentager: fortiden lever i nutidens Kina. I egentligste forstand.

Nye vejnet forgrener sig overalt, nye fabriksanlæg skyder i vejret, nye boligkomplekser breder sig og nye vandreservoirer lader sig gennemføre. Altsammen gigantiske ingeniørarbejder, der nødvendigvis medfører en næsten kulegravning af landet. Folkearmeer gør landet til én stor arbejdslejr. Daglige bulletiner indløber til lokale myndigheder om fortidsfund, som man bestandig træffer på under forberedende jordarbejder til nye byggeforetagender. Der lævnes ikke arkæologen megen

tid. Han arbejder under pres og gør en forbløffende indsats med at redde, hvad reddes kan. Jeg gad gerne se en dansk arkæolog klare en udgravningsopgave med en arbejdende folkestyrke på ca. 200.000 mand omkring sig. Som en fremstormende hær rykker den udgravningsfeltet nærmere og nærmere i en knibtangs manøvre og uden at lade sig standse. Sådan var vilkårene for kinesiske arkæologer i Anhui provinsen for et par år siden under de store dæmningsarbejder, som da var igang. Eksemplet danner ingen undtagelse. For arkæologen er Kina blevet ét enormt udgravningsfelt.

På en byggeplads i udkanten af byen Loyang i Honan har jeg overværet afdækningen af en vogngrav fra *Ch'un Ch'iu* (722–481 f. v. t.). En tid der er opkaldt efter en af de fem klassikere i kinesisk litteratur, og som i oversættelse lyder: *Forårs-* og *Efterårs-Annalerne.* Tiden var særdeles rig på vogngrave, der afspejler datidens militærorganisation, hvor hovedvægten var lagt på kampvogne. På et vist tidspunkt rådede man over en hærstyrke på 3000 kampvogne og 3600 mand.

To unge arkæologer havde allerede været i gang med udgravningen i to uger og var nu ved at afslutte deres arbejde. De havde gravet under stadig trusel fra arbejderstyrker, der indkredsede gravfeltet mer og mer. Der var så at sige ikke længere nogen afstand imellem dem og graven, og der var kun én udvej for at redde gravens indhold af to vogne og fire heste: at fjærne det inden næste morgendag. Jeg ved ikke om det lykkedes. Men jeg ved, at man et par dage tidligere havde bragt indholdet af en næsten tilstødende grav i sikkerhed: fire vogne og otte heste. Jeg fik begreb om, hvad det vil sige at have en effektiv arbejderhær i hælene på sig. Jeg genkender princippet med denne masseopbygning af menneskekraft, thi sådan har det været gennem kinesisk historie fra gammel tid. I nutiden taler man om „en million mand med theskeer".

Fig. 9. Stenrelief fra de buddhistiske tempelgrotter Lung Mên. Honan provinsen.

I året 494 opgav de Nordlige Wei regenter Ta T'ung som hovedstad og flyttede til Loyang. Et skifte der ikke forløb ubemærket for Yün Kang grotterne, hvor al foretagsomhed synes ophørt i 535. Til trods for at Yün Kang stilen efterhånden havde udviklet sig til en modnet, en mere elegant og let udtryksform end i tidlig tid, så er det først i Lung Mên grotterne, at man ser den fuldt udviklede Yün Kang stil. Grotterne ligger et halvt hundrede kilometer syd for Loyang og er langt mere kinesiske end Yün Kang. Både hvad angår stil, indhold og motiver. De tidligste grupper dateres til tiden mellem 500 og 525. De fintkornede kalkstensklipper i Lung Mên giver bedre betingelse for en detaljeret behandling af skulpturerne end sandstensklipperne i Yün Kang. Det er næppe nogen overdrivelse at påstå, at Wei folkenes stærkt virile stil blander sig i Lung Mên med de bedste traditioner i kinesisk linieføring tilbage til Han tiden (206 f. v. t–220 e. v. t.).

Mange af grotternes relieffer er så flade, at deres figurer forekommer som skygger, der bevæger sig hen over skulpturfladen. Det vidner om en lineær og kalligrafisk opfattelse, hvor formen så at sige benægtes. Man

Fig. 10. Afdækning af vogngrav fra Ch'un Ch'iu perioden (722–481 f. v. t.). Omegnen af Loyang. Honan provinsen.

søger ikke at gengive med portrætlighed, men stræber efter at gengive et overnaturligt, et abstrakt ideal. En dyb religiøs overbevisning i forbindelse med en fuldendt kunstnerisk udtryksform karakteriserer mange af skulpturerne og reliefferne. Der er rimelighed for, som det er sagt, at opfatte templerne nær Ta T'ung og Loyang som en slags paralleller til kathedralerne i Chartres og Reims. Mange af motiverne i de kinesiske relieffer med uendelige processioner er ikke ulig themaerne i den kristne kirkekunst i middelalderens Europa.

Den fabelagtige monumentalkunst, der blev skabt i det nordlige Kina under de Nordlige Wei regenter var, som allerede nævnt, inspireret af en glødende tro på Buddhismens lære. Den afstedkom en byggeaktivitet uden lige og foranledigede, at henved et halvthundrede store nationale templer blev opført samt 30.000 mindre kloster- og tempelanlæg. Antallet af munke og nonner opgives til omkring to millioner; de sidste havde fået adgang til at indtræde i kinesiske ordenssamfund i året 357.

Wei dynastiets opløsning markeres ved dets splittelse i et østligt Wei (534–550) med hovedstad i Loyang og et Vestligt Wei (535–557) med hovedstad i Ch'angan, nutidens Hsian. Da Kina i 589 atter blev forenet til ét rige, bevarede man de to byer som landets hovedstæder. Begrundelsen herfor var hverken politisk eller strategisk bestemt, men

dikteret af ødsel luksus og fantastisk byggepragt. Det regerende dynasti's (Sui, 589–618) anden kejser *Yang Ti*, fandt ikke behag i sin faders gamle hovedstad Ch'angan og genopbyggede derfor Loyang, der ved det Nordlige Wei dynasti's fald var blevet lagt i ruiner. Byen blev nu opført efter en langt større målestok end tidligere kendt, og pragtfulde paladser kom til at præge den. En kejserlig park blev udlagt med kunstige søer og høje og beplantet med træer, som man hentede fra landets fjærneste egne. Den blev fuldført på rekordtid uden hensyn til bekostning eller arbejdskraft og kom langt til at overgå *Ch'ien lung*'s (1736–1795) senere så berømte *Yüan Ming Yüan* park.

Men Ch'angan blev byen med verdensry. I det efterfølgende T'ang dynasti (618–906), der velsagtens er den mest storslåede og internationale tid i kinesisk historie, blev den mønsterby for alle ærgerrige byplanlæggere. Den blev forbillede for hovedstæderne Kyongju i Korea og Nara og Kyōto i Japan. Som en dragende magnet blev den kosmopolitisk midtpunkt for folk fra alle egne og af alle professioner. Arabere, syrere, persere og indere kom fra vest for at mødes med koreanere, japanere, tibetanere og tonkinesere. Man udvekslede varer og ideer. Det blev mode for kinesere at engagere centralasiatiske staldknægte og kameldrivere, baktriske sangere og syriske skuespillere. En mageløs tid uden snærende grænser.

Under skiftende navn af Ch'angan (lang fred), Hsiching (vestlige hovedstad) og Hsian (vestlige fred) var byen hovedstad for elleve af Kinas dynastier. Siden 1943 er den kendt som Hsian. Det siger sig selv, at dens foretrukne stilling som hovedsæde for skiftende regeringer ikke var nogen tilfældighed. Den forklares topografisk. En togrejse fra Hsian til Loyang overbeviser mig om byens strategisk fortrinlige beliggenhed på *Kuan chung* plateauet, hvis navn i oversættelse betyder: inden for passene. Med passene hentydes der til vejene ud til ørkenområderne i nord, til Shansi bjærgene imod øst og til Tsinling bjærgene imod syd. Efter at have tilbagelagt et godt stykke vej i østlig retning kører man gennem det østlige pas og ser da, hvorledes landskabet folder sig ud fra et indsnævret højdeplateau randet af bjærge til et åbent lavtliggende sletteland. Man er nået uden for passene og ser med forundring tilbage til det bratte fald mellem højdeplateau og lavland. Hsian ligger som en naturlig fæstning.

Det mærkes hurtigt, at byen har en lang og begivenhedsrig historie bag sig. Dens prunkløshed overbeviser om ægthed, om et rigt og indre liv, det man kalder kultur, og som giver atmosfære. Den føles nær. På sin vis gjorde den et langt dybere indtryk på mig end Peking, der i al sin mageløse pragt synes udadvendt, undertiden endog prætentiøs. Måske en uretfærdig dom, som jeg da vil tilskrive Pekings nuværende funktion som hovedstad i et nyt samfund.

I Hsian mødes fortid og nutid på overraskende måde. Arkæologer afdækker fortiden med spade, museumsfolk dækker den til med glas

i nutiden. I årene mellem 1953 og 1955 udgravede man en nystenalder landsby med økonomisk interesse i jordbrug. Det mest komplette landsbysamfund, som man hidtil har kendt, og udstrakt over et areal på omkring 20.000 m². Huse af runde, rektangulære og kvadratiske former trænges side om side. Mest dominerende er de runde, der har rester af mure i indtil en kvart meters højde og stolpehuller for tagkonstruktion og for ildsted i midten af rummet. I nærheden af hustomterne ligger opbevaringsdepoter som forsænkede jordgruber, mens brændingsovne til brug for husholdningens kar er fortrængt til landsbyens østkvarter og begravelsespladserne til den nordlige og nordøstlige del af det samlede kompleks (fig. 11).

Hele denne herlighed er blevet omdannet til ét stort museum ved at lægge den under glas og give publikum lejlighed til at cirkulere rundt om udgravningen i tilpas højde til at få udblik over det samlede felt samtidigt med, at man på nærmeste hold kan studere enkeltpartier af anlægget. Ingen møje eller bekostning er sparet for at bevare fortiden i nutiden og anskueliggøre den for folket. Effektiv folkeopdragelse. Museet er med rette berømmet ud over landegrænser og har taget navn efter landsbyen Pan Po.

Det ligger som nabo til Shensi Provinsmuseum, hvor man kan fortsætte sin færd gennem landets historie og se den illustreret i uvurderlige skatte. I jade, sten, i bronze og jærn og træ og materialer af alle slags. Eller man kan i en „skov af steler" *(pei lin)* læse om indtrufne begivenheder fra det 2. årh. f. v. t. og frem til nutiden. En navnkundig samling fra slutningen af det 11. årh., som nu tæller omkring 2000 stensøjler med indhugget tekst. En guldgrube af arkivalier med emner i religion, historie, litteratur, kunst og arkitektur.

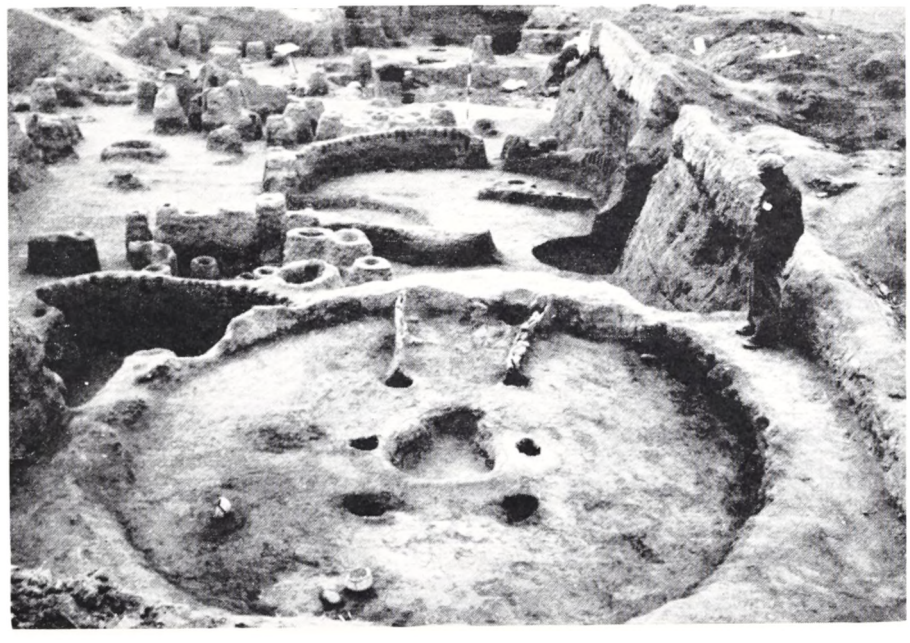

Fig. 11. Udsnit af landsbyanlægget Pan Po fra Yngre Stenalder. Hsian. Shensi provinsen.

Templerne i Hsian var arnested for en litterær virksomhed af format. Buddhistmunken *Hsüan Tsang* var midtpunkt herfor. Han kendes måske bedst som T'ang tidens berømte pilgrim, der forlod Kina i 629 og valfartede til hellige buddhistiske steder i Indien for at fremskaffe buddhistiske skrifter til at bringe med sig tilbage til sit hjemland. Hans rute gik gennem Centralasien helt over til Samarkand og gennem Afghanistan til Indien. Han opholdt sig femten år i det fremmede, men vendte så tilbage til Kina velforsynet med indsamlede buddhistiske tekster, buddhistiske billeder udført i kostbart materiale og med mere end ét hundrede og halvtredsindstyve buddhistiske relikvier. Således går beretningen. Ved sin hjemkomst blev han modtaget med æresbevisninger fra højeste sted, og et intimt venskab opstod mellem kejseren, *T'ai Tsung*, og *Hsüan Tsang*. I nitten år levede han i templet *Tz'u-en ssu* i Hsian og tilbragte sin tid her med et enormt oversættelsesarbejde af buddhistiske tekster fra Sanskrit til kinesisk. En særlig hal er forbeholdt hans minde, og bag templet rejser sig en syv-etages pagode. Jeg klatrer op i dens top og ser den gamle by i fugleperspektivisk blik. Langt ude i horisonten tegner konturerne sig af en kæmpemæssig gravhøj.

Den følgende dag befinder jeg mig på dens græsklædte top og ser ud over et frodigt landskab med næsten modnede hvedemarker. Atter den gule farve, der er så nøje forbundet med landet. Men her ikke den gule jords enstonige, næsten udmarvede farve, men derimod kornets rige gyldne farve, der lover overskud. Højen, som jeg står på, er et storslået monument for Kinas første kejser, *Ch'in Shih Huang Ti* (221–207 f. v. t.). For eftertiden er han kendt som jærnhård tyran. Nu vel, men han skabte en enhed i riget, som senere tider har bygget på og gør det den dag i dag. Landets storhed, dets aldrig brudte kultur og dets ukuelige folk forenes her i den velkendte treklang: himmel, jord og menneske.

Fig. 12. Formodet gravhøj over Kinas første kejser. Omegnen af Hsian. Shensi provinsen.

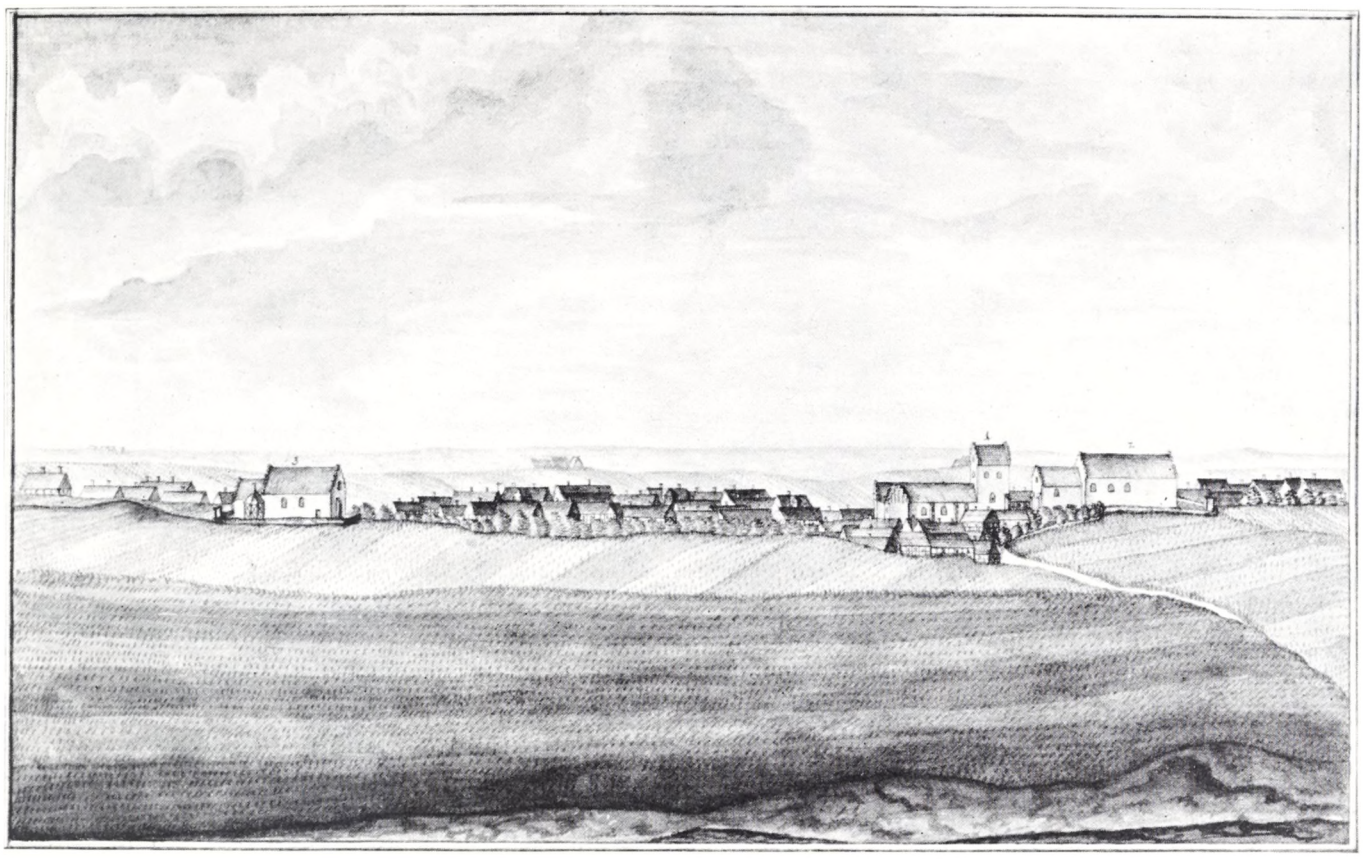

Fig. 1. Hjørring fra nord 1754. De tre kirker er fra venstre Sankt Olai, Sankt Cathrine og Sankt Hans. Tegning i Frederik V's Atlas.

Sankt Olai i Hjørring

Glimt af en nordjysk købstads ældste historie

Af OLAF OLSEN OG PALLE FRIIS

Den fremmede, som kommer til Hjørring og gør sig bekendt med byen, vil undres over, at der i bymidten ligger ikke mindre end tre gamle kirker bogstavelig talt lige op ad hinanden. Fra hovedkirken, Sankt Cathrine, er der kun lidt over hundrede meter til Sankt Hans kirke og knapt to hundrede meter til Sankt Olai. Så tæt ligger kirkerne ikke i nogen anden dansk købstad, end ikke i det centrale København. For en middelalderlig by er kirketallet dog ikke påfaldende stort; andre kunne fremvise både flere og større kirker i katolsk tid. Men i de fleste mindre købstæder samlede man efter reformationen kirkegangen i én kirke, hvorefter de øvrige blev revet ned. Denne koncentration møder vi for så vidt også i Hjørring, hvor Sankt Cathrine blev bor-

Fig. 2. Hjørring fra syd 1863. Billedet giver et godt indtryk af den dominerende beliggenhed, som den kullede Sankt Olai kirke havde i byen, medens borgernes huse endnu var ganske lave. Maleri af R. Herborg på Vendsyssels historiske Museum.

gernes sognekirke. Men til alt held lå der så megen jord til købstaden, at de to andre kirker kunne opretholdes som sognekirker for landdistrikter. Sankt Hans kirke fik arealerne vest og syd for byen, Sankt Olai to adskilte områder i nord og sydøst. Sognene var vel ikke fede, men dog store nok til at holde de gamle kirker så nogenlunde ved magt. Som det vil ses på tegningen i Frederik den Femtes Atlas (fig. 1), lå begge landkirker tidligere helt ude i den lille købstads periferi. Først i vor tid har byen omklamret kirkerne.

De tre kirker er nogenlunde jævnaldrende, bygget i 1100- eller 1200-tallet, da det meste af Danmark blev dækket af stenkirker. Hjørring må dengang have været en ret betydelig by. Vi kan formode, at borgerne ikke blot hentede næring i det omkringliggende bondeland, men også – som sidenhen – tog del i den søhandel på Norge, der foregik fra stranden i Jammerbugten vest for byen. Nogen skriftlig viden om byens ældste tid har vi dog ikke. Første gang den træder frem i historien, er på en mønt fra midten af 1100-tallet, vistnok slået i de urolige år under Svend Grate (fig. 8). Sin rolle som møntsted kunne byen dog ikke fastholde. Derimod har Hjørring vistnok i hele middelalderen været sæde for Vendelbo sysselting.

Den islandske Knytlingasaga, der blev skrevet o. 1260, omtaler Hjørring som sæde for Vendsyssels biskop. Her er sagaen imidlertid forkert underrettet. Bispen sad i Børglum, femten kilometer sydvest for købstaden. Bispestolen havde Børglum arvet efter Vestervig, hvis sidste biskop, Kjeld, havde valgt det tabende parti i de dynastiske stridigheder efter mordet på Knud Lavard og fandt døden på stranden ved Fodevig i 1134 sammen med kong Magnus og fire andre bisper. Det er

Fig. 3. Sankt Olai kirke ved år 1670. Tegningen er lidet præcis. Således er våbenhuset udfor syddøren glemt. Til gengæld ses klokkehuset på kirkegården, som siden er forsvundet. Efter Resens Atlas.

muligt, at en eller flere af biskop Kjelds nærmeste efterfølgere har resideret i Hjørring – bisperne søgte jo gerne til stiftets hovedby og retslige centrum. Måske er bymændene kommet på kant med bispen og har vægret sig ved at give ham særlige forrettigheder, måske har andre ting spillet ind. Vi ved det ikke og kan kun konstatere slutresultatet: bispestolen i Børglum.

Af Hjørrings kirker var Sankt Cathrine den største, og den hævdede sig allerede i middelalderen på mange måder frem for sine fæller. Der blev bygget til den, den blev gjort prægtigere, og den var ene om at få tårn. Dens værnehelgen, martyrjomfruen Catharina af Alexandria, blev afbildet i stadens våben. Men i almindeligt omdømme indrømmes Sankt Olai pladsen som byens ældste kirke. Pontoppidans Danske Atlas fra 1769 kender to traditioner. Den ene vil vide, at Magnus den Gode, den eneste norske konge på dansk trone, byggede kirken til ære for sin far Olaf den Hellige. Den anden lader den være rejst af Harald Haarderaade, som en tidlang under stridighederne med Svend Estridsen skal have været i besiddelse af Vendsyssel. På Pontoppidans tid havde man ingen forudsætninger for at vurdere en stenkirkes alder. I dag ved vi, at en kvaderstenskirke som Sankt Olai ikke kan være så gammel som fra 1000-tallets midte, og at tilskrivningerne derfor må gælde en forgænger for kirken af træ – hvis de da overhovedet har noget på sig. Nyere skribenter har imidlertid fastholdt opfattelsen af Sankt Olai som byens ældste. Man har gjort gældende, at Sankt Olai i middelalderen besad større jordejendomme end de to andre kirker, og søgt at forklare dette ved, at kirken har overtaget hedensk tempelgods og dermed et hedensk kultsteds rolle. Forestillingen om kirkens særlige rigdom

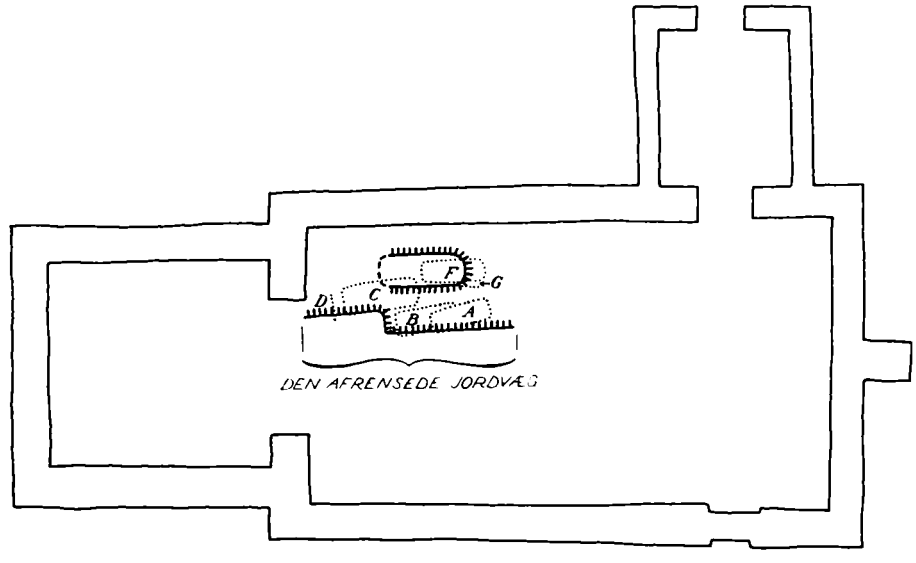

Fig. 4. Sankt Olai kirke. Grundplan 1:300 med angivelse af de fremgravede jordvægges beliggenhed samt – markeret med bogstaver – begravelser ældre end stenkirken.

Fig. 5. Sankt Olai kirke. Udgravningsfeltet i skibets sydøstlige del, set fra ØNØ. I skibets midtergang er fyldjorden fjernet i en række grave fra 1600- og 1700-tallet, og den afrensede jordvæg, der ses midt i billedet, markerer disse graves afgrænsning mod syd. Det er denne jordvægs lagfølge, der er vist på opmålingstegningen fig. 6, og på fotografiet fig. 7. Det store hul til venstre i billedet er en grav fra 1500-tallet, hvis fyld ligeledes blev fjernet, for at man kunne studere lagfølgen i gravens sider. Mellem denne grav og den lange jordvæg er blottet lidt af det oprindelige gulv i stenkirken. Et rundt stolpehul i dette er af nyere dato, og stolpen har antagelig blot tjent til forankring af stoleværk.

bygger imidlertid på en mistolkning af kilderne, og vi gør klogest i at se bort fra dette argument. Derimod har man med rette hæftet sig ved, at kirken ligger på byplateauets højeste punkt, og det er fremhævet, at selve valget af værnehelgen, den hellige kong Olaf, kunne tyde på høj ælde.

Der var således god grund til at foretage en arkæologisk undersøgelse i kirken, da den ved restaurering skulle have gulvet fornyet. Vi valgte at koncentrere arbejdet om skibets østlige del, der erfaringsmæssigt giver de bedste muligheder for påvisning af eventuelle ældre forekomster. I de fleste kirker rummer skibets midtergang talrige begravelser fra 1600- og 1700-tallet, og fremgangsmåden er da den, at man ved forsigtig afgravning af de øverste løse fyldlag under gulvet finder frem til disse sene begravelsers udstrækning og derefter fjerner fyldlaget over kisterne – ikke for at undersøge begravelserne, der som regel slet ikke berøres, men for at kunne studere jordlagene i gravenes sider. På denne måde kan man fastslå den lodrette lagfølge i jorden uden forud at have bortgravet arkæologiske levn af betydning. Den jord, som ligger over kisterne, er jo omgravet ved gravenes anlæg og som følge heraf uden vidnesbyrd om ældre lagfølge. I arkæolog-jargon kaldes denne undersøgelsesform derfor „gratis profiler".

I Sankt Olai kirke blottedes på denne måde en 5,60 meter lang jordvæg, der strakte sig fra korbuen vestover i skibets sydside. Da gravene i skibets midtergang ikke flugtede, blev jordvæggen ikke helt regelmæssig (fig. 4 og 5). Med forsæt undlod man at rette den af; dette ville nok have fremmet overskueligheden, men uforstyrrede partier var da blevet gravet bort, og noget sådant var af flere årsager ikke ønskeligt.

En opmåling af denne lange jordvæg er gengivet i fig. 6. I jordvæggen findes der vandrette aflejringer fra ikke mindre end 14 forskellige perioder, og hertil kommer spor af grave, stolpehuller etc. Ved en første betragtning kan tegningen derfor nok virke noget uoverskuelig. I virkeligheden er den ikke svær at tolke, og har man først lært at „læse" i jord, frembyder den en spændende og oplysende lekture.

Lad os til en begyndelse betragte jordvæggens vestlige del, der med sine mange uforstyrrede vandrette lag giver det bedste indtryk af de mange aflejringer. Fig. 7 er et detailfotografi af dette parti. I marginen er anført de numre, som lagene fik tildelt under udgravningen.

Omtrent midt på billedet ses et bredt vandret lag, lyst men med talrige mørkere striber og aftegninger, i marginen benævnt *O*. Dette lag består i overvejende grad af kalkmørtel, som sine steder virker udstøbt, men dog ikke danner nogen sammenhængende flade. De smalle striber og pletterne mellem mørtelforekomsterne er ler, sand og i nogen udstrækning også trækul. Lag *O* kan under ét karakteriseres som byggeaffald fra stenkirkens opførelse, udlagt som afretning og underlag for kirkens første gulv. Dette gulv (*1*) er usædvanlig omhyggeligt lagt. Det er kun mellem 3 og 4 cm tykt, men opbygget af ikke mindre end mellem 20 og 30 parallelle millimetertynde lerlag, der må være slemmet ud. Ved udgravningen blotlagdes lidt af lergulvets overflade umiddelbart bag kanten. Fotografiet af jordvæggen er taget skråt ovenfra, således at man får et indtryk af gulvets overside (*1a*, som graveskeen er

Fig. 6. Sankt Olai kirke. Opmåling 1:30 af den lodrette jordvæg, der blottedes i skibets sydside.

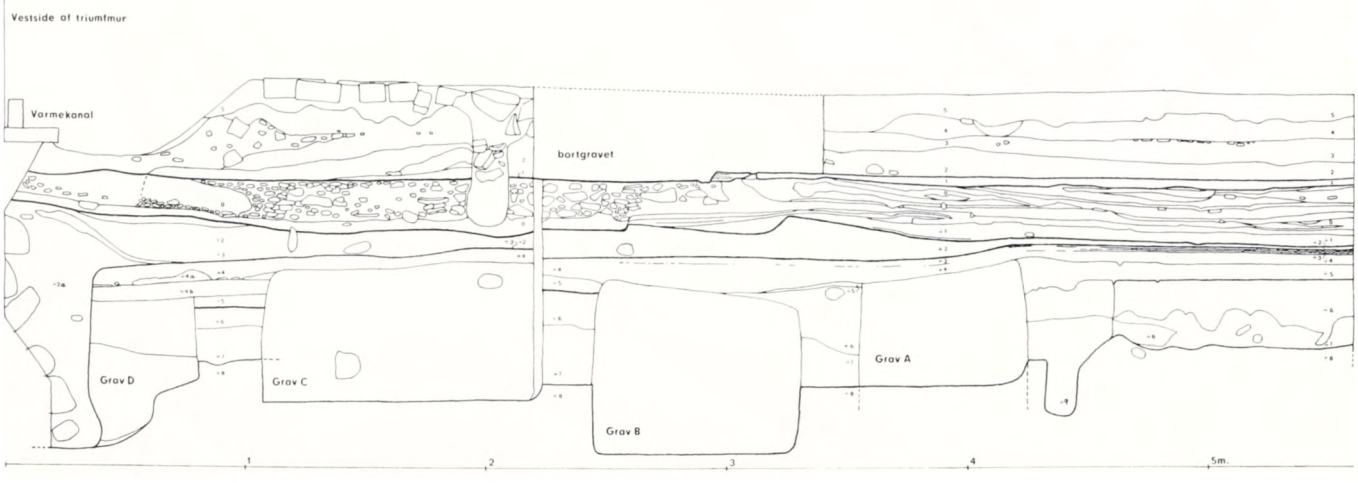

lagt på). Det vil ses, at overfladen er jævn, og det kan tilføjes, at den også var glat og hård. For en nutidig betragtning kan et lergulv synes lidt fattigt i en kirke, men sådan har man ikke følt det i den tidlige middelalder. Selveste Viborg domkirke havde til en begyndelse gulv af stampet ler, og dette var endda af langt ringere kvalitet end lergulvet i Sankt Olai.

Lagene *2*, *3*, *4* og *5* kan vi behandle under ét. De består alle af mere eller mindre rent sand og må opfattes som afretningslag for teglstensgulve. Lag *2* er middelalderligt, de øvrige fra nyere tid. Hertil må føjes, at kirkens nyeste gulv og dettes afretningslag var fjernet før udgravningens begyndelse. I sin omkring 800 år lange historie har stenkirken således haft gulve i seks forskellige niveauer, det øverste omkring en halv meter over det ældste. Den stadige gulvhævning er et fænomen, der kendes fra de fleste gamle kirker, betinget af ønsket om at begrænse fugten i gulvet. For arkæologien er de mange gulvlag af betydelig værdi – både ved den beskyttelse de yder de underliggende lag, og ved deres indhold af tabte småsager, især mønter. I Sankt Olai blev den opgravede jord sigtet i et sold, og herved kom ikke mindre end 87 mønter for dagen, den ældste fra Svend Grate, den yngste fra Frederik IX. Halvdelen af mønterne er middelalderlige, og blandt disse er flere numismatiske sjældenheder, således en dansk mønt fra o. år 1300 af hidtil ukendt type.

Fra de jordlag, som hører stenkirken til, kan vi nu vende os til de forekomster, der er af ældre oprindelse, og som derfor må have vor særlige interesse. Om jordlagene ÷*1* til ÷*8* gælder generelt, at de er helt fri for kalkmørtel. Allerede dette fortæller, at de ikke kan være kommet til, efter at stenkirken var rejst. Det vil være mest praktisk at følge lagene fra neden. Her har vi først den urørte undergrund (÷*8*), bestående af fast hvidgult sandler. Laget ÷*7* er ligeledes naturligt; det er brunligt sand, der danner overgang til muldlaget ÷*6*. I muldlaget møder vi de første spor af menneskelig aktivitet; den grålige muld har en svag blålig tone, der skyldes farvning af trækulspartikler, og lagets overflade er både afrettet og sammentrådt. At der har været et gulv eller i hvert fald et gangniveau her, kan ikke betvivles, og den mørke tunge, der t. v. i billedet strækker sig ned i undergrundslagene, er et stolpehul fra en bygning, der har været rejst fra dette niveau. Hullet er ganske anseligt, 55 cm dybt, og stolpen har haft et tværmål på ca. 15 cm. Mere kan ikke siges om den, thi da vi fjernede hullets indhold af muldjord, viste det sig, at det kun 5 cm inde i jordvæggen var ødelagt af en yngre begravelse.

På den sammentrådte muldoverflade lå et spættet opfyldningslag (÷*5*) bestående af ler og sand fra undergrunden, iblandet muld, og dette lag overlejredes atter af et afretningslag af grålig muld (÷*4*). De to lag repræsenterer tilsammen en niveauhævning på ca. 10 cm. Ved opfyldningen er der skabt en ny gulvflade, og på fotografiet af

Fig. 7. Sankt Olai kirke. Detail af den lodrette lagfølge i skibets gulv. Murskeen, der ligger på et fremspring i jordvæggen (identisk med stenkirkens ældste gulv), giver et indtryk af lagenes tykkelse.

jordvæggen ses det nye gulv (÷*3*) som et regelmæssigt, mørkt bånd med lysere afstribning. Det er et jordgulv, ca. 3 cm tykt, bestående af indtil 6 ganske tynde lag, hvis indhold veksler fra lyst sand til mørk muld. Det øverste af disse tynde lag indeholder en del trækul.

Over jordgulvet ligger opfyldningslag af ensartet grågult sand (÷*2*) og derpå gråligt sand, tæt spættet med partikler af undergrundsler (÷*1*). Med disse lag er vi nået op til den forekomst, hvormed vi indledte beskrivelsen: byggelaget *O* fra opførelsen af den nu stående kirke, antagelig engang i 1100-tallet.

De mange kalkfrie lag under byggelaget vidner om en ganske be-

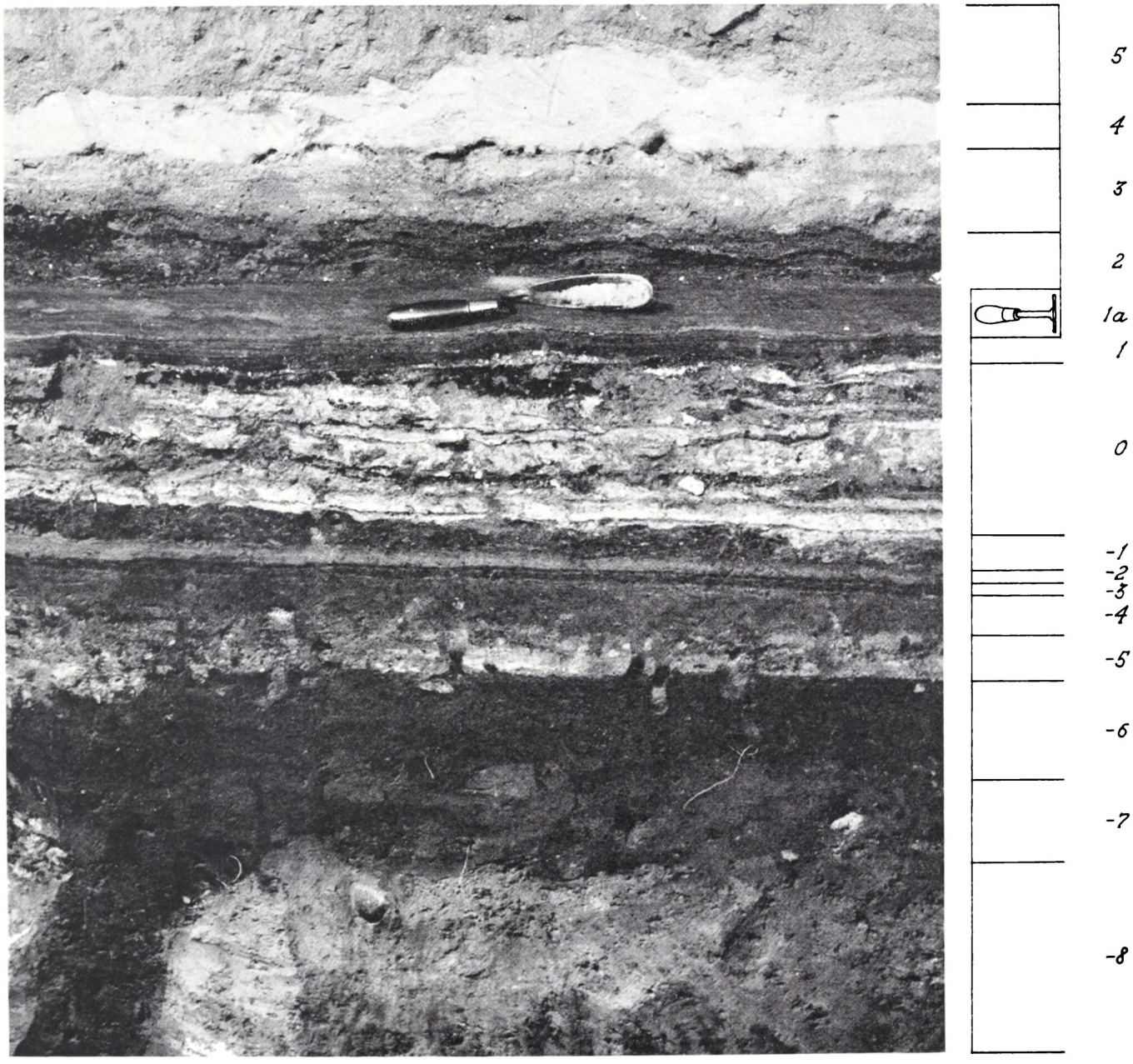

tydelig menneskelig aktivitet på stedet før stenkirkens tid. Skal vi tolke sporene, må vi inddrage forekomsterne i resten af den lange jordvæg i vore studier, og vi vender derfor vor opmærksomhed mod opmålingstegningen fig. 6. Yderst til venstre på denne er vist en dyb nedgravning (÷*2a*), identisk med grøften for korbuevæggens fundament. Denne grøft har i sig selv ingen større interesse, men det er vigtigt for os at konstatere, fra hvilket niveau den i sin tid er gravet. Udgangspunktet viser sig at være jordgulvet ÷*3*, og vi kan herefter identificere ÷*2* og ÷*1* som opfyldningslag, skabt af den jord, der blev tilovers ved udgravningen til stenkirkens fundamenter. Jordgulvet ÷*3* tilhører da en bygning, som har stået på stedet umiddelbart forud for stenkirken. At dette var en trækirke, har vi ingen grund til at tvivle på. Thi i jordvæggen ses ikke mindre end 4 grave, *A, B, C* og *D,* som alle tilhører jordgulvets periode. Ingen af disse grave fremstår i deres helhed i snittet. Grav D er afbrudt af fundamentgraven, og for de øvrige gælder, at de kun netop tangerer den fremgravede jordvæg og derfor ikke viser sig i fuld udstrækning i denne.

I disse trækirke-grave var der ikke levnet spor af beboerne. I den kalkfattige jord er knoglerne øjensynligt gået helt i opløsning. Det er imidlertid værd at bemærke, at grav *B* ikke respekterer grav *A,* men skærer sig forstyrrende ind i denne og altså må være anlagt, efter at grav *A*'s nøjagtige beliggenhed er gået af minde. Heraf kan man drage den slutning, at trækirken, som begge grave hører til, har stået en rum tid. Tilsvarende forhold konstateredes iøvrigt for to andre grave fra trækirken – *F* og *G* – som påvistes ved en lille supplerende udgravning i en 1500-tals begravelse sydligt i skibet (fig. 4 og 5).

Fig. 8. Mønt med kongeportræt – antagelig Svend Grate – og omskrift HERINGA. Slået o. 1150, da Hjørring en kort tid var møntsted. Mønten, der kun findes i få eksemplarer, er den eneste, der med sikkerhed vides at være slået i Hjørring.

Af trækirken selv var der ikke andre rester end jordgulvet, og dette trådte endda kun helt klart frem i jordvæggens vestlige del. Stolpehuller viste sig ikke i dette lag, syldsten heller ikke, men de mange trækulspartikler på jordgulvet kan med forsigtighed tolkes som bygningslevn. Trækirken er da antagelig gået til grunde ved brand.

Om trækirkens forgænger – den bygning der markeres af det gulvagtige lag på oprindelig overflade (÷*6*) og af det enlige stolpehul der udgår fra dette lag – kan vi sige endnu mindre. Også her taler trækulsforekomsterne for, at huset er brændt, men bygningens art giver sig ikke til kende. Mest rimeligt forekommer det dog at opfatte den som den første kirke på stedet. Missionstidens og den ældste middelalders trækirker havde sjældent en lang levetid. I halvdelen af de romanske stenkirker, hvor arkæologiske undersøgelser har afsløret ældre stolpehuller, er der fundet vidnesbyrd om mere end én trækirke.

En fuldstændig undersøgelse i kirkens grund ville nok have givet os sikrere svar på flere af disse spørgsmål. Af flere årsager måtte vi imidlertid afstå herfra. Vi må da foreløbig slå os til tåls med de glimt fra Hjørrings dunkle fortid, som prøvegravningen gav. Sankt Olai kirkes høje alder blev bekræftet.

Fig. 1. Michael og Anna Anchers hus. Til højre ses vestgavlen af den oprindelige fløj, til venstre Ulrik Plesners tilbygning fra 1913–14.
Nationalmuseet, Poul Larsson fot. 1964.

Et Kunstnerhjem i Skagen
Michael og Anna Anchers Hus

Af INGE MEJER ANTONSEN

Den 18. marts 1964 døde malerinden Helga Ancher. Få dage senere blev det bekendtgjort, at hun i sit testamente havde bestemt, at hendes forældres hjem på Markvej i Skagen skulle bevares for eftertiden så vidt muligt, som det så ud i forældrenes levetid. Huset skulle åbnes som museum under navnet Michael og Anna Anchers Hus og dette såvel som næsten alt, hvad hun ellers efterlod, skulle tilfalde et fond, Helga Anchers Fond.

Da den længstlevende af forældrene Anna Ancher døde i 1935 følte Helga Ancher ikke trang til at bo i huset og tog i stedet ophold hos familien på Brøndums Hotel. Fra tid til anden gik hun dog over i sit gamle hjem og levede en stund mellem minderne fra barndom og ungdom. Alt var, som hun havde kendt det fra forældrenes dage. Væggene

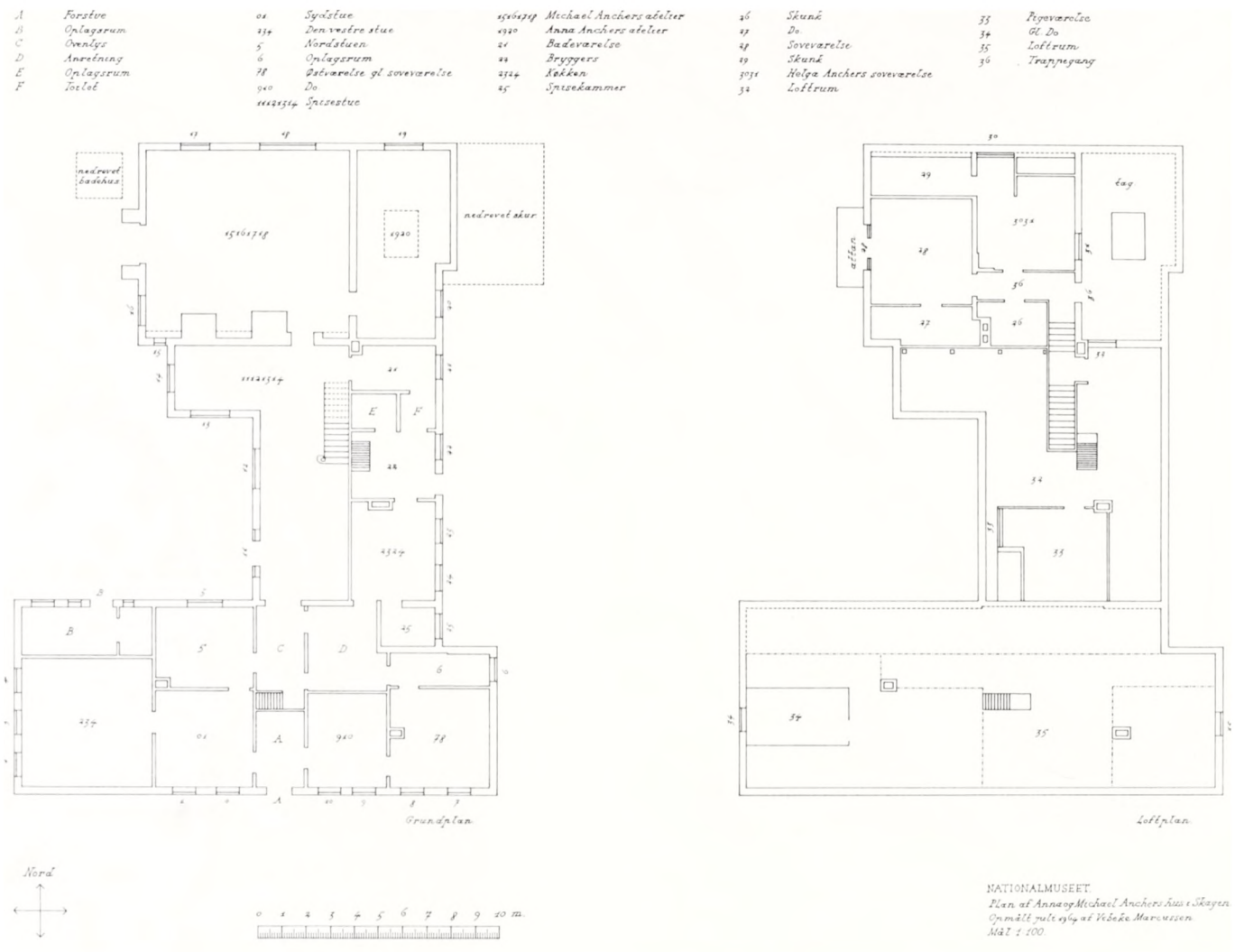

Fig. 2. Plan målt af Vibeke Marcussen. 1:100. 1964. Vinduerne har numre, hvorefter de enkelte rum er betegnet.

Det hus, som Anchers købte i 1884 af jomfru Ingeborg Martine Christensen Melsen (hun var kort tid før blevet gift med Thomas Lund, der ved vielsesattest fik adkomst til huset), bestod af den sydligste længe, omfattende rummene A–D og 0–10. Efter udskrifter fra taxationsprotokoller og realregister velvilligst tilstillet fra Landsarkivet for Nørrejylland, har det kunnet fastslås, at huset i sin ældste del blev genopført efter brand mellem 1827 og 37 af den daværende ejer Inger Nielsdatter, enke efter Ole Eriksen. Det bestod da af fire fag beklædt med fjæl og tækket med strå (rum 6–10 og D på planen). 1838 skødedes huset til bager Augustinus Saxild, der 1840 byggede tre fag til den vestre ende udført i egebindingsværk med mur og tegltag. Tilbygningen indrettedes til stue, rum 0–1, kammer, rum 5, og forstue A. Niveauforandringen mellem rum 9–10 og A bekræfter dette. 1860 vurderedes en ny tilbygning til 600 rdl., den vestre stue, rum 2–4, og udhuset B. 1868 anføres et lysthus, der muligvis er det, der stadig eksisterede i Anchers tid. Det lå i hjørnet op ad sydmuren ved den vestre stue med den ene side i flugt med vestmuren. 1878 erhvervede branddirektør Niels Kjelder huset, og efter hans død arvedes det af hans husbestyrerinde, jomfru Melsen. 1913–14 byggede Anchers ved arkitekt Ulrik Plesner en ny fløj nord for det gamle hus. Allerede i bager Saxilds ejertid fandtes en lade på fire fag bindingsværk, der må være identisk med den Anchers rev ned og som lå på det sted, hvor nu tilbygningen er opført.

Farvetavle 1. Anna Ancher: Frokost før jagten. 1903. Skagens Museum. 48,5 × 57 cm. Anna Anchers humor finder udtryk i dette billede af Michael Ancher, der i den flimrende formiddagssol er skildret stærkt koncentreret om de materielle goder, medens hunden vagtsomt følger hans mindste bevægelse.

Farvetavle 2. Anna Ancher: Interiør med klematis. 1913. Skagens Museum. 64 × 55 cm.
Anna Ancher har malet sit nye atelier, rum 19–20, straks efter at det er blevet færdigt, og før det endnu er blevet endeligt møbleret. Jfr. fotografiet fig. 18.

var dækket af malerier, møblerne stod, hvor de plejede, i skuffer og skabe var porcelæn, linned og dækketøj, personlige klædedragter, breve, kvitteringer, fotografier, kort sagt alt, hvad familien havde ejet i deres liv. I forrige generation kasserede man nødigt noget.

Men indtil da havde huset været levende og virksomt. Her havde de to flittige kunstnere Michael Ancher (1849–1927) og Anna Ancher, født Brøndum, (1859–1935) deres hjem, efter at de i 1884 havde købt huset af afdøde branddirektør N. Kjelders husbestyrerinde, jomfru Melsen, der havde arvet det efter sin herre. Her mødtes kunstnere fra hele Europa, og hjemmet var i Skagens kunstneriske blomstringsperiode i sidste fjerdedel af forrige århundrede og i begyndelsen af dette centrum for kunstnerkolonien. Det må derfor hilses med glæde, at dette berømte kunstnerhjem skal bevares for kommende generationer.

Et hjem er noget levende og stadig foranderligt. Igennem ejernes levetid ændres det, møbler og nips flyttes om, nye ting kommer til og enkelte glider ud. Denne forandring kan i Michael og Anna Anchers Hus følges gennem kunstnerparrets egne malerier fra forskellige perioder, for de synes i deres interiørbilleder kun undtagelsesvis at have abstraheret fra virkeligheden. Man kan således nøje bestemme rummene, hvori billederne er malet. Udfra sådant materiale og fra fotografier fra kunstnerparrets sene år fremgår det, hvad der også bekræftes af nulevende venner, at stuerne efter Anna Anchers død virkelig har stået uændret, kun med de omplaceringer, som utætheder i taget har nødvendiggjort.

På foranledning af kulturministeriet rettede bestyrelsen for Helga Anchers Fond i 1964 henvendelse til Nationalmuseet, for at søge bistand ved husets indretning til museum. Museumsinspektør Tove Clemmensen besigtigede huset i juni og i juli samme år indledte museet en videnskabelig undersøgelse med opmåling og registrering af det store hjem. Undersøgelsen blev ledet af nærværende forfatter med bistand af konservator Poul Larsson, der foretog farveundersøgelser og fotograferede, og møbelarkitekt Vibeke Marcussen, der opmålte huset og udarbejdede møbleringsplaner over hvert rum. Ved registreringen blev alle møbler, nipsgenstande og textiler som sofapuder, gardiner og gulvtæpper nummereret, og en fortegnelse over genstandene udarbejdet. Derefter blev numrene tilføjet ved fotografierne af de pågældende rum, således at man i fremtiden kan være nøje bekendt med tingenes placering og efter husets restaurering anbringe dem på nøjagtig samme plads. Desværre havde oprydningen og bovurderingen efter Helga Anchers død bevirket, at adskillige genstande var blevet flyttet. Det er dog lykkedes at rekonstruere opstillingen på grundlag af oplysninger fra Helga Anchers mangeårige veninde, frøken Lizzy Hohlenberg, der var til stede ved undersøgelsen, og som er kommet i det Ancherske Hus fra 1894 (fig. 6) og fru Ellen Jenne Nielsen, som de sidste 14 år har ført tilsyn med huset.

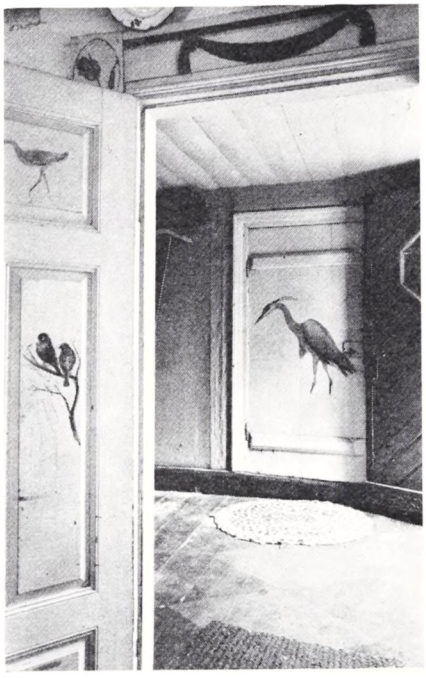

Fig. 3. Forstuen, rum A, set gennem døren fra sydstuen, rum 0–1. Dørene her og i to af stuerne har Michael Ancher dekoreret med fuglebilleder. Nationalmuseet, Poul Larsson fot. 1964.

Malerierne indgik ikke i Nationalmuseets undersøgelse, da disse allerede var overflyttet til Kunstmuseet i København, hvor de er blevet gennemgået og katalogiseret af museumsdirektør Jan Zibrandtsen, der forestår denne side af museets indretning.

Michael og Anna Ancher blev gift i 1880 og boede i deres ægteskabs første år i det gamle havehus overfor Brøndums Hotel, i dag et anneks til Skagens Museum. I 1884 erhvervede de som nævnt huset på Markvej. Det bestod af en lang længe i ét stokværk, som i sin ældste østre del var godt 50 år gammelt, men senere i A. Saxilds ejertid var blevet udvidet mod vest i to etaper, første gang i 1840 med tre fag, anden gang 1860 med fire fag. Som årene gik blev huset imidlertid for småt for Anchers, og i 1913–14 lod de arkitekten Ulrik Plesner bygge en ny fløj til nordsiden af det gamle hus (fig. 1–2).

Træder man ind gennem lågen i det røde stakit, der afgrænser forhaven ud mod Markvej, ledes man ad flisegangen ind mod husets indgangsdør. Haven var ved Helga Anchers død meget tilvokset, således at huset ved sommertid knapt kunne skimtes gennem budskadset. Nået omtrent midtvejs standses man af et par fliser lagt ved siden af hinanden. På dette sted stod den fra utallige malerier og fotografier kendte hvide havelåge, ophængt mellem stolper kronet med hvide kugler. Lågen havde i sin tid dannet indgangen fra den ydre have til den lille private forhave, der var afgrænset af et lavt plankeværk. Plankeværket er forlængst forsvundet og huskes knapt af gamle skagboere, men have-

Fig. 4. P. S. Krøyer: Hip, hip, hurrah! 1888. Göteborgs Konstmuseum.
Fest og glæde prægede livet blandt kunstnerne i Skagen og ved særlige lejligheder perlede champagnen i glassene. Det muntre selskab på Krøyers billede holdes i Anchers have. For bordenden sidder fru Viggo Johansen i Anchers sorte malerstol (jfr. fig. 15). Til højre for hende Anna Ancher med Helga og frøken Helene Christensen. Herrerne er fra venstre Viggo Johansen, Krogh, Krøyer, Degn Brøndum, Ancher, Niss og Björck.

Fig. 5. Anna Ancher: Indgangen til familien Anchers have på en efterårsdag. 1903. Skagens Museum. 36×50 cm. Til højre i baggrunden står et pæretræ, hvis grene breder sig ud over flisegangen.

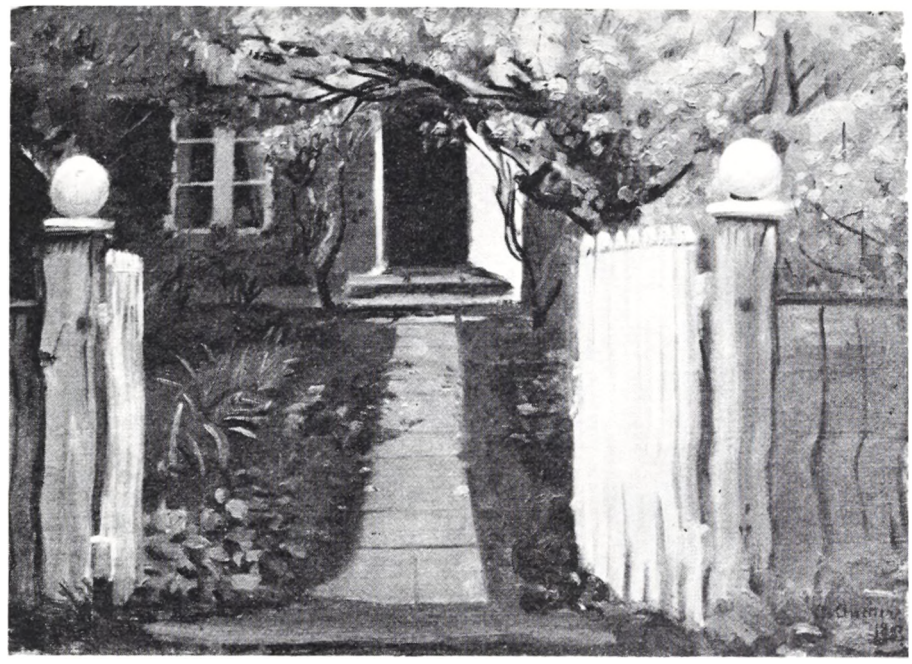

lågen stod der indtil for få år siden, da den en sommernat faldt for et vindstød. Den er bevaret og nu genopstillet (fig. 5).

I den indre have til venstre for flisegangen er en åben plads, hvor i sin tid borde og bænke stod opstillet. Her samledes familien Ancher med deres venner på lune sommeraftener, og det var også på dette sted, at den tyske maler Stoltenberg tog det fotografi af en kunstnerkomsammen, som inspirerede Krøyer til sit berømte billede „Hip, hip, hurra" (fig. 4).

Efter at have passeret det gamle pæretræ, der kendes fra Anna Anchers malerier (fig. 5) når man frem til indgangsdøren og træder ind i forstuen (A på planen fig. 2) med dens lys røde malede vægge. På bagvæggen står en skabskonsol af nod og mahogni med tilhørende spejl, flankeret af et par af Michael Anchers jagttrofæer.

På de hvide døre på vest- og østvæggene, der fører ind henholdsvis til stuerne og til de gamle soveværelser, har Michael Ancher malet studier fra naturen af de fugle, han mødte under sine lange vandringer på heden og ved stranden. Til den ene side vanker hejren på sine tynde ben med fødder skjult i det vand, der end ikke er antydet (fig. 3). På den anden rudeinddelte dør sidder en fløjtende stær foran sin bolig, og gråspurve vugger på en gren. I feltet foroven står et par vadefugle i strandkanten og forneden afslutter de mere bastante ænder kompositionen, der er velovervejet og præcis.

Sydstuen (0–1) er lys og venlig og møbleret med empiremøbler af mahogni, betrukket med gult ulddamask. På væggen over sofaen hænger malede portrætter af Locher, Krøyer, Brandes, Bindesbøll, Kitty Kielland, Schandorph, Brun m. fl. Man introduceres således med det samme for et smukt udvalg af husets venneskreds.

Fig. 6. Anna Ancher: Valmuer på et bord foran læsende dame (Frøken Lizzi Hohlenberg). 1905. Skagens Museum. 56×64 cm.
Billedet er malet i sydstuen, rum 0–1. Der er en helt Vermeersk stemning i den stille stue.

Fig. 7. Anna Ancher: Ung pige, der spejler sig. 1899. Den Hirschsprungske Samling. 39 × 32 cm.
Dette billede er også malet i sydstuen, rum 0–1. Gardinophængningen er senere forandret.

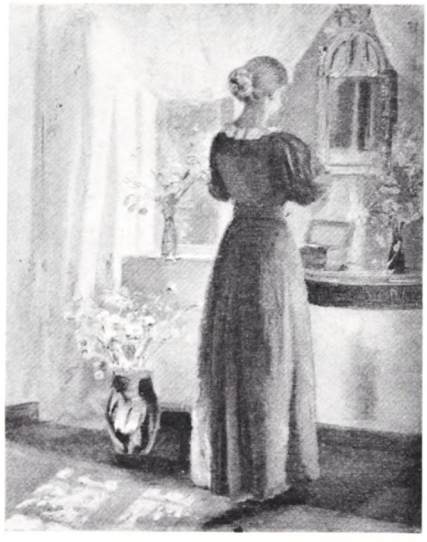

Denne stue, der som skik og brug er i Skagen, betegnes efter det verdenshjørne, hvortil den vender, er i formiddagstimerne fuld af sol, og det er ikke mærkeligt, at netop den så ofte har dannet motiv for Anna Ancher. Hirschsprungs Museums billede „Ung pige, der spejler sig" fra 1899, (fig. 7) viser solens stråler i stuen gennem de luftige draperede gardiner og på vinduespillen ses det forgyldte spejl af sønderjydsk-nordtysk type fra sidste fjerdedel af det 18. århundrede, der endnu hænger på den samme plads. Det halvrunde Louis XVI konsolbord har i en menneskealder haft sin plads i den tilstødende vestre stue, hvor det stadig befinder sig. Opstillingen kendes også fra „Brevet fra Hjemmet" 1902. Senere må reolen, der i dag optager vinduespillen under spejlet være kommet til. Den rager frem foran vinduerne og ovenpå den står en barok kaffemaskine af messing og et par af Axel Lochers skuespillerstatuetter. Sofapartiet træffes mange gange. På Skagens Museums billede „Frokost før Jagten" 1903 (farvetavle 1) og samme museums billede „Valmuer på et bord foran læsende Dame" (Frøken Lizzy Hohlenberg) (fig. 6), malet to år senere, er interiøret som i dag, blot er venneportrætterne kommet til på et senere tidspunkt, eller er udeladt af maleriske årsager. På østvæggen i samme stue findes en sirlig forarbejdet empirekommode af asketræ fra omkr. 1830, hvorpå en varmtvandsbeholder og et par sølvpletkandelabre har plads. Den er omgivet af billeder, fortrinsvis malet af venner af huset.

Går vi videre til næste stue, dagligstuen eller den vestre stue (2–4),

Fig. 8. Anna og Michael Ancher i dagligstuen. Fotografi ca. 1915 af M. J. Knudstrup, Skagen. Væggene er tæt behængt med malerier. Michael Anchers Pigen med Solsikkerne hænger på den centrale plads over skabssofaen. Til venstre en kanapé fra omkring 1800, et engelsk standur, signeret Samuel Barrow, at Hermitage London og på sofaen, der er fra begyndelsen af 1800-årene, står to petroleumslamper, tegnet af Thv. Bindesbøll og skænket Anchers i anledning af deres sølvbryllup i 1905.

der får lys gennem vinduer i husets vestgavl, møder der os et hyggeligt og særpræget interiør. I en tidsalder, hvor idealet for gennemsnitsborgeren var, at alt i en stue skulle høre sammen, skulle være et møblement, har Michael og Anna Ancher samlet gode møbler fra mangfoldige sider uden tanke for samhørighed i tid og stil. Alba Schwartz skriver i sin bog om Skagen, at Ancher fandt sine møbler på lofter og pulterkamre rundt om i byen og erhvervede dem for en slik af ejeren. „Alene", skriver hun, „fra Bager Saxilds Loft kunde der fremdrages Skatte, som vilde have faaet en Antikvitetshandlers Tænder til at løbe i Vand – og saaledes overalt i Byen".

I denne stue, dagligstuen, er det centrale punkt skabssofaen af mahogni med det foranstående klapbord, et såkaldt frokostbord, flankeret af et par mahognigyngestole. Dette bord stod ved Helga Anchers død midt på gulvet, hvorhen det var flyttet på grund af utætheder i loftet, men fotografiet (fig. 8) viser dets oprindelige plads. De to klassicistiske mahognibejdsede bøgetræskanapeer på øst- og nordvæggen er fra omkr. 1800 og efter oplysning fra frøkenerne Minne og Ida Holst solgt på en auktion i 1860'erne i den gamle købmandsgård på Søndervej til en fisker, der atter har solgt dem til Ancher. I stuen findes desuden stående foran det midterste vindue et rokoko-flisebord fra omkr. midten af 18. århundrede, et bord, der tjente til skrivebord for Anna Ancher. Vi møder hende på malerierne ofte siddende på dette sted, fordybet i sit arbejde og omgivet af Krøyers buster af Holger Drachmann og Alexander Kielland. Bordet må malerparret have erhvervet på et tidligt tidspunkt af deres ægteskab. Det forekommer på

Fig. 9. Michael Ancher: Reconvalescenten. Ca. 1890. Skagens Museum. 38×54,5 cm.
Som meddelt side 136 er billedet muligvis malet i rum 8–9 eller 9–10.

Anna Anchers billede på Skagens Museum „Stuen med de blaa Gardiner" (kat. no. 24) fra 1892, hvor de Krøyerske buster endnu ikke findes, men derimod er på vinduespillerne ophængt de gyldne kakemonoer, der stadig er bevaret i huset, men som ikke synes at have været fremme i mange år.

I stuen findes tillige midt på nordvæggen det sorte klaver foran hvilket Michael Ancher har malet sin hustru i et tidligt billede (1887) på Skagens Museum (kat. no. 63). Den sorte lakkiste med det buede låg skal have stået i huset fra branddirektør Kjelders tid.

De vissengrønne vægge er overalt dækkede af malerier med Michael Anchers billede „Pigen med Solsikkerne" på pladsen over skabssofaen. Det oprindelige billede fra 1889, blev året efter Michael Anchers død erhvervet af Kunstmuseet og den version, som Ancher malede i 1893 blev ophængt i stedet. Solsikkepigen Maren Brems, der tjente i huset i disse år, præsenterer sine friskplukkede blomster i kobberpotten stående på tærsklen mellem sydstuen og nordstuen og med ansigtet vendt mod den sidste.

Nordstuen (5) var den mindste af stuerne i det gamle hus, men frøken Lizzy Hohlenberg har fortalt, at det var her familien samledes om aftenen for at nyde solnedgangen over heden. Nu er bebyggelsen så høj og træerne så tætte, at man ikke kan se langt.

Anna Anchers billede „Hundene fodres" (fig. 11), der er malet på omtrent samme tid som Pigen med Solsikkerne, viser, at møbleringen af rummet har været næsten uforandret fra den tid. Senempire-spejlet med konsolskab, magen til det i forstuen, puffen, bordet og chaiselongen findes endnu i stuen, såvelsom petroleumslampen og Helga Anchers dukker. Den blågrønne vægfarve er i dag den samme, som i Anchers

Fig. 10. Chr. Krogh: Den norske maler Charles Lundh i samtale med Chr. Krogh. Skagens Museum. 35,3×28,7 cm. Som meddelt side 137 må skitsen være malet i rum 9–10 i 1883, da begge kunstnere boede til leje hos den daværende ejer af huset.

Fig. 11. Anna Ancher: Hundene fodres. 1894. Privateje. 64×79,2 cm.
Billedet er malet i nordstuen, rum 5, og møbleringen er næsten den samme som i dag. Chaiselongen til højre er stemplet Severin & Andreas Jensen, Magasin du Nord, Kjøbenhavn. Snedkerfirmaet ejede denne ejendom fra 1869–1892, og møblet kan således dateres indenfor dette tidsrum.

tid. Også panelerne på vinduesvæggen har samme farve under den nuværende hvide maling. Ifølge en bevaret regning fra maler Magnus Larsen, Skagen, blev stuen malet med oliefarve den 26. maj 1910. De jagtgeværer, der på maleriet hænger på vinduesvæggen, har også hængt der efter, at panelet blev malet hvidt, de har efterladt slidmærker. Jagtgeværerne, der forefandtes i Anchers store atelier, viste sig at passe nøjagtigt på de gamle søm og mærkerne på væggen. Det gyldne gardin, der er trukket for vinduet, er i slet bevaret tilstand fundet i en skuffe. Stolene fra midten af 19. århundrede og puffen er betrukket med blågrønt ulddamask, der svarer til vægfarven. Bordet skjult under et fransk sjal er et nydeligt mahognispillebord fra omkr. 1800. I stuen findes endvidere et nøddetræsfineret chatol fra midten af 18. århundrede. Også dørene i denne stue er dekoreret med fugle.

Fra nordstuen er man oprindelig ad en mellemgang (rum C) kommet til køkkenet og spisekammeret. Ved Plesners tilbygning i 1913–14

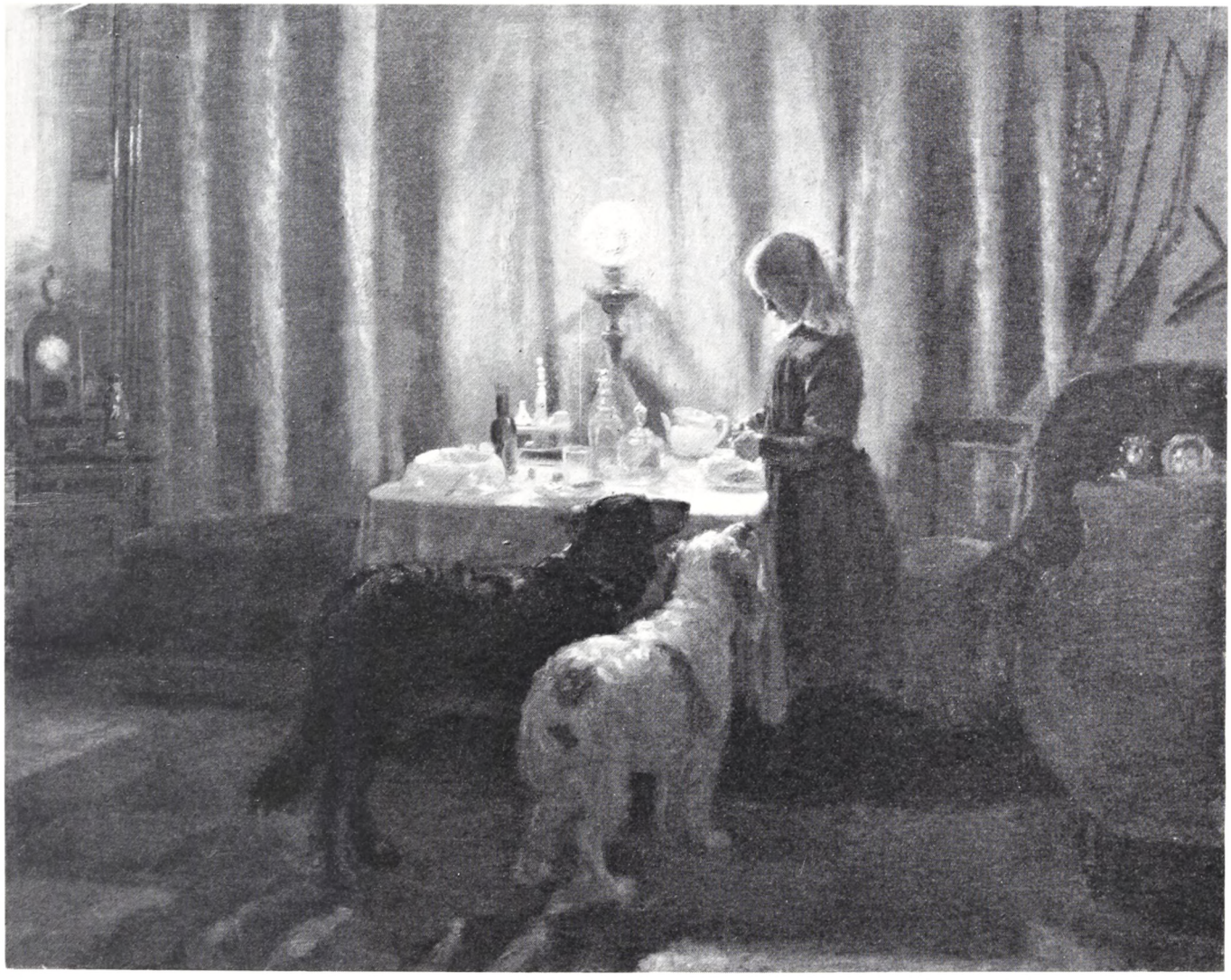

Fig. 12. Spisestuen, rum 11–14, på Anna Anchers fødselsdag den 18. august. Fotografi af M. J. Knudstrup, Skagen, ca. 1930. Blandt gæsterne ses siddende i forgrunden til venstre fru Frederikke Tuxen ved siden af Anna Ancher. Stående Aksel Henriques og Helga Ancher, lidt længere tilbage kantor Larsen. Ved bordenden fru godsejer Larsen, Gårdbogård, og ved siden af hende maleren Jørgen Aabye. I baggrunden cand. jur. Clement stående bag sin faders maleren C. F. Clements stol og dernæst greve Knuth.

blev mellemgangen til et rum med ovenlys. Rummet er nu alene udstyret med en sen-empirekommode og en stor japansk papirslampe. Malerparrets interesse for det japanske, formentlig hentet i Paris under deres ophold dér 1888–89, har man allerede kunnet iagttage i den vestre stue, hvor mange nipsgenstande bærer vidne om den.

Fra forstuen fører en dør ind til de oprindelige soveværelser. I det første rum (9–10) havde Michael Ancher sit sovekammer gennem 30 år. Blandt de ialt 5 lag tapet, som konservator Poul Larsson fremdrog her, findes som det tredie lag det stribede blå, som kendes fra Anna Anchers „Aftenbøn", malet 1888, nu på Skagens Museum (kat. no. 19), hvor den lille Helga knæler foran sin jernseng, der er stillet ind ved siden af en af forældrenes. Også Michael Anchers lille billede „Rekonvalescenten" fra ca. 1890 viser det samme tapet (fig. 9). Her sidder Helga i en stor egetræsmalet seng med dukker og legetøj. Muligheden for, at det følgende rum (7–8) har haft det samme tapet, lader sig dog ikke udelukke. Intet af den gamle vægbeklædning er bevaret der, men fru Maren Frænde, født Brems, modellen til „Pigen med Solsikkerne", har fortalt, at ikke det første, men det andet og østligste af soveværel-

Fig. 13. Spisestuen, rum 11–14, som den så ud til daglig. I baggrunden fører trappen op til 1. sal. Omkring det tæppebeklædte bord står højryggede barokstole og på væggen hænger en række portrætter, hvoriblandt man genkender Drachmann, Ancher, Helga Ancher som barn og Krøyer. Billedophængningen varierer en smule fra den på fotografiet fig. 12.
Fotografi i Berlingske Tidendes arkiv.

serne var Anna Anchers og Helgas værelse, da hun tjente i huset fra 1889–93. På „Aftenbøn" ses bag den bageste seng et hvidt panel, der er magen til et, der ligger på loftet i den gamle længe. Lyset i billedet falder skarpt ind fra højre, og der er meget, der kan tyde på, at den gengivne situation fandt sted i det østligste værelse, rum 7–8, og at sengene stod i rummets nordøstre hjørne. Denne placering er også bekræftet af Maren Brems. Da Helga blev større, har hun muligvis haft værelset alene.

Det må imidlertid være i det første værelse med tromlekakkelovnen, at den norske maler Christian Krogh malede den humørfyldte skitse „Samtale med Charles Lundh", der findes i den Brøndumske spisesal, nu på Skagens Museum (fig. 10). De to nordmænd havde lejet sig ind hos afdøde branddirektør Kjelders husbestyrerinde, jomfru Ingeborg Melsen. Det var i sommeren 1883 og ifølge Alba Schwartz skulle de have boet i nordværelset. Imidlertid kan der ikke herske tvivl om, at det omtalte billede er blevet til i det værelse, der de følgende år skulle blive Michael Anchers soveværelse. Den trinde kakkelovn med krone og den lave låge umiddelbart derunder er ikke til at tage fejl af. Det grå tapet, der er fundet som næstnederste lag på væg-

Fig. 14. Kobberpotte med pensler i vindue nr. 18 i Michael Anchers atelier. Nationalmuseet, Poul Larsson fot. 1964.

gene kan måske identificeres i billedets grå vægfarve. Skitsen er ikke dateret, men efter det foreliggende kan den tidsfæstes til 1883.

De møbler, der ved Helga Anchers død stod i dette værelse, hidrører fra familien Brøndum og blev ifølge frøken Hohlenberg flyttet over i huset, da den sidste af søstrene Brøndum døde i 1945. Rummet står nu med en lys blå vægfarve, som det antagelig har fået i Anchers sene år.

Det inderste soveværelse har muligvis ved Plesners tilbygning faaet loftet forhøjet. Møbleringen var ved Helga Anchers død også her temmelig tilfældig, og rummet må snarest have fungeret som pulterkammer. Nogle af møblerne stammer fra Brøndums Hotel.

En sommerdag i 1914 blev der brudt hul ind til den nye tilbygning. En fløjdør fører fra ovenlyset (C) ind til spisestuen (11–14). Væggene, der fuldt og helt var dækkede med malerier er pudsede og kalket med en lys gul farve. Træværket i døren og trappen, der fra stuen fører op til første sal, er fyr, overtrukket med en klar olielak. Træet er i årenes løb mørknet meget smukt. Stuen er møbleret med et spisebord i barok med kugleben og omgivet af højryggede senbarokke bøgetræsstole med gyldenlædersbetræk. Stolene havde, hvad flere malerier viser, i 1880-erne tjent som spisestuestole i sydstuen, før empiremøblerne kom (fig. 13). Et tofløjet barokt egetræsskab optager vinduespillen mod vest, og på østvæggen står en egetræsdragkiste fra midten af det 18. århund-

Fig. 15. Michael Anchers atelier, rum 15–18. På vinduespillen ses det store rokoko-chatol, der muligvis kan være udført af Mathias Ortmann. Til højre Anchers staffeli med malerkitlen og foran den sortmalede hjørnestol, som også forekommer på fig. 4. Billedet er taget fra samme side som maleriet fig. 16.
Nationalmuseet, Poul Larsson fot. 1964.

Fig. 16. Anna Ancher: Michael Ancher malende i sit atelier. Michael og Anna Anchers hus. 56,7×65 cm. Jvf. fotografiet fig. 15.
Svend Thomsen fot. 1966.

rede. Vinkelret på spisestuen er en lille dagligstue (13–14) med kommode, flisebord og kanapé, der er kopier udført i det 19. århundrede af møbler fra det 18. På den hollandske kommode, der har sin plads foran et sydvindue (13), ses Tuxens vellignende bronzebuste af Ancher. Her som overalt i de øvrige stuer, står i vindueskarme og på møbler utallige nipsgenstande, der måske ikke netop er af kunstnerisk værdi. Heri ligger et menneskeligt rørende træk, for det er ting, der på en eller anden måde har haft betydning for familien, og det ville være forkert at flytte sådanne genstande bort, ligesåvel som kunstnerisk mindre betydningsfulde malerier. Helga Ancher har ønsket, at det er hendes forældres hjem, der skal vises og ikke resultatet af eftertidens dom over godt og dårligt. Herved får huset foruden sin store kunsthistoriske værdi også kulturhistorisk betydning.

En dør i spisestuens nordvæg fører ind til Michael Anchers store atelier (15–18). Det er husets største rum, næsten kvadratisk og over 60 m². Et tungt bjælkeloft gør, at rummet føles mørkt, og det siges, at Ancher aldrig blev helt glad for det, men ofte søgte tilbage til sit hidtidige atelier i det gamle havehus ved Skagens Museum. Ikke desto mindre bærer rummet præg af en flittig malers virksomhed. Malerrekvisitterne var bevaret liggende i reoler og på borde, i vindueskarmen (fig. 14) og på gulvet, som om ejeren lige havde forladt dem. På staffeliet hang Anchers malerkittel. På det lange bord i baggrunden, der er dækket af et orientalsk tæppe, lå ved Helga Anchers død dynger af tegninger, tids-

skrifter og andet. Op ad vægge og bænke, og hvor der var plads levnet dertil, stod stabler af færdige og halvfærdige billeder på blindrammer, altsammen træk, der er typiske for en malers atelier. Man vil søge ved rekonstruktionen at bibeholde dette præg, således at rummet vil kunne bevare sin atmosfære af en kunstners arbejdsrum.

Det centrale møbel i det store rum, er et rokokochatol med overskab fineret med nøddetræ og smykket med udskårne forgyldte rokokoornamenter (fig. 15). Det er samme type, som forfærdigedes af den danske møbelsnedker Mathias Ortmann, der virkede fra 1727–1757, men da snedkerens etikette ikke er forefundet, kan møblet ikke med sikkerhed henføres til ham. Chatoltypen genkendes dog på det kobberstukne reklameblad, som Ortmann lod fremstille i slutningen af 1740'rne og som er publiceret af Tove Clemmensen. Møblet er utvivlsomt anskaffet af Anchers i 1892, eftersom den forgyldte nøgle dertil bærer dette årstal tillige med malerens initialer.

Ellers er atelieret møbleret med mange forskelligartede møbler. Omkring det runde bord foran pejsen er grupperet tre klunkestole, der før tilbygningen har haft plads i den vestre stue i den gamle fløj. En slagbænk med høj ryg og renaissanceskæringer er bygget op af fragmenter bl. a. fra en renaissancekiste, hvad der var uhyre almindeligt i nyrenaissancens tid i sidste halvdel af forige århundrede. På østvæggen står en 3 m lang sen-empiresofa med betræk af rødt ulddamask. Dele af vennen Th. Bindesbøll's lysegrønne møblement, komponeret over den syvarmede lysestage, findes også her. En foldebænk og overdelen af et chatol er rigt dekoreret med karvesnitsornamenter og må være arbejder af den vidt bekendte fyrskibsfører J. P. Larssen, Skagen. Det sidstnævnte møbel bærer årstallet 1888. Spredt rundt står lette stole med rørflettede sæder af en type, der var almindelig omkr. 1800, men muligvis er de lavet senere.

Fig. 17. Anna Ancher ordner blomster i anretningen, rum D. Fotografi i Berlingske Tidendes arkiv.

Anna Anchers atelier (19–20), hvortil der er adgang gennem en dør i østvæggen er betydelig mindre end det foregående. Fra mange kilder ved man, at fru Ancher altid holdt sit atelier strengt privat, og at ingen uvedkommende fik lov til at betræde det. Kun ganske få oplysninger har man derfor bevaret om ateliets udseende i Anna Anchers tid. Utætheder i ovenlyset har gjort, at der i årenes løb er blevet flyttet rundt på møblerne, men takket være det her (fig. 18) gengivne fotografi, der fandtes i en bordskuffe, vil det være muligt at genskabe den berømte malerindes arbejdsrum. Alle de på billedet viste møbler fandtes i stuen, men enkelte af malerierne har allerede i kunstnerindens levetid fundet vej til museerne. Foruden de møbler, som ses på fotografiet, findes en rococo-dragkiste, der utvivlsomt har stået på østvæggen og en stor kiste med buet låg, der muligvis har stået i forlængelse af sofaen.

Umiddelbart efter at atelieret er blevet færdigt må Anna Ancher i betagelse og glæde over det, de nye blå gardiner og vasen med den dejlige

Fig. 18. Anna Ancher i sit atelier, rum 19–20. Fotografi af M. J. Knudstrup, Skagen. Som meddelt side 140 er dette det eneste kendte fotografi fra fru Anchers atelier. Jvf. farvebilledet pl. 2.

buket have malet „Interiør med Klematis" 1913 (farvetavle 2). Al sin glæde over lyset og farverne har hun nedlagt i dette billede, der er et af de betydeligste på Skagens Museum. Det lysegrønne Bindesbøll-bord, dugen, vasen og den hvidlakerede Louis XVI stol med det blomstrede bomuldsbetræk, findes stadig i huset, men af de blå gardiner er der intet spor.

På førstesalen i det nye hus blev indrettet et soveværelse for malerparret og et til datteren Helga. Medens det første havde hvide vægge og hvide malede senge og stole, der står Plesners stil så nær, at de må været tegnet af ham, er Helgas værelse holdt i lyse grønne farver på væggene og møbleret med mørktbejdsede møbler. På fodenden af sengen (fig. 19) og på servanten har hun selv malet billeder fra hendes egen eventyrverden af prinser og prinsesser.

På det nye loft indrettedes et pigeværelse til afløsning af det i den gamle længes vestgavl.

Under trappen i spisestuen fører en dør ind til badeværelset (21) med den gamle gasbadeovn, derfra videre til toilet, bryggers og køkken, (F, 22, 23–24), der er malede i røde og grønne farver med blå dørgerichter. Ved undersøgelsen blev taget farveprøver, hvorved man fandt frem til de farver, som disse rum oprindelig havde, og da den nuværende overflade var for medtaget, blev de ved restaureringen malet op derefter.

Fra køkkenet fører en dør ind til anretningen, rum D, der atter står i forbindelse med ovenlyset, rum C. I anretningen har arkitekt Plesner lavet en bred disk til hvis bagside, der er adgang fra smalle døre i rum 6 og C. Under disken er plads til glas og porcelæn. Dette rums

funktion illustreres bedst ved fotografiet fig. 17, der viser den aldrende fru Ancher arrangere blomster på disken. Lyset falder fra ovenlyset blødt ned over den gamle kunstnerindes karakterfulde hoved og på hånden, der med følsomhed retter buketten til. Til højre står vinglassene parat for hurtigt at kunne bringes frem, når venner kom på besøg.

Huset har i det sidste år gennemgået en nænsom restaurering efter en plan udarbejdet af Nationalmuseet og under ledelse af arkitekt K. Ellegård Christensen, Skagen. Princippet har overalt været, at intet fornyes og intet males op uden det er absolut nødvendigt, således at huset så vidt muligt kan fremtræde med samme præg, som da kunstnerparret levede.

Der er endvidere indlagt tyveri- og brandalarm og elektricitetsanlægget fra 1918 er blevet fornyet, dog således at de gamle rør og porcelænskontakter stadig sidder på plads uden at kunne fungere. Det nye anlæg er fuldstændig skjult. Det samme er tilfældet med varmeanlægget, hvor rør og lignende gemmes i det gamle calorifère-system og i kakkelovnene. Varmeanlægget er baseret på opvarmning ved luft, der tillige giver mulighed for regulering af luftens fugtighedsprocent. Dette er af betydning for en forsvarlig opbevaring af de kostbare samlinger.

I Michael og Anna Anchers Hus er bevaret et kunstnerhjem næsten intakt fra den store periode i Skagens kunstliv, da kunstnere ikke alene fra Danmark og de skandinaviske lande, men fra hele Europa fandt vej herop, fra en periode, hvor dansk ånd og kultur kunne måles med international alen. Der kendes hidtil ingen eksempler på et kunstnerhjem, der er så perfekt bevaret, og eftertiden må være Helga Ancher dybt taknemmelig for den rige gave, hun har skænket den danske nation. Når Michael og Anna Anchers Hus i 1967, i fyrretyveåret for Michael Anchers død, åbnes for offentligheden, vil Skagen være et enestående kulturminde rigere.

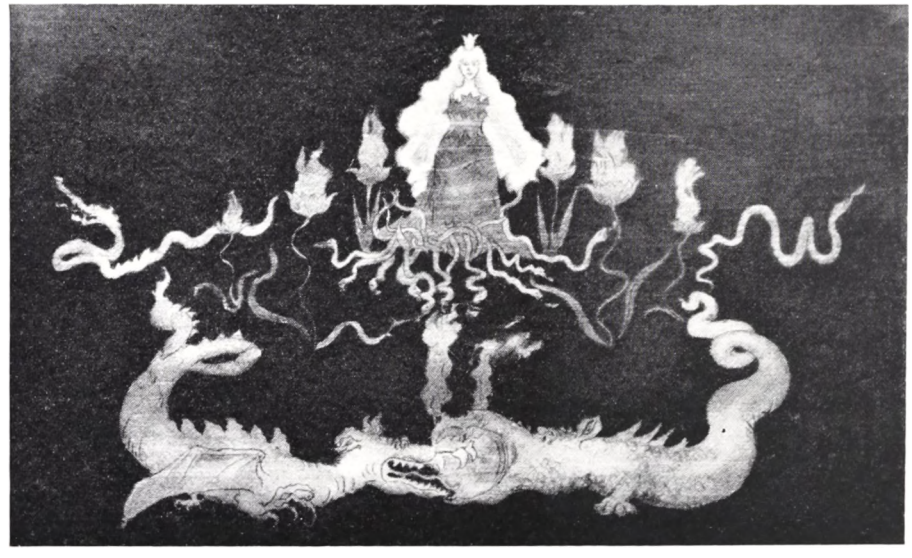

Fig. 19. Maleri af Helga Ancher, malet på fodstykket af hendes seng. En gulhåret prinsesse er omgivet af mærkelige blomster, bugtende slanger og ildsprudlende drager. Den store uskyld i en grum verden. Udsnit 44,5×71,8 cm. Svend Thomsen fot. 1966.

Den hidtil eneste internationale arkæologkongres, hvor Danmark var værtsland, afholdtes i 1869. Deltagerne besøgte en køkkenmødding ved Sølager vest for Frederiksværk og fik herved et førstehåndskendskab til en af de fundpladser, hvor netop dansk arkæologi havde udført et stykke pionerarbejde. – Det gengivne billede har i øvrigt en dobbelt tilknytning til Nationalmuseet, eftersom det er tegnet for Illustreret Tidende af Bernhard Olsen, der nogle år senere grundlagde Dansk Folkemuseum – nu Nationalmuseets 3. afdeling og Frilandsmuseet.

Glimt fra arbejdsmarken

Hvert år modtager Nationalmuseet mange gaver. Nogle er kostbare – så kostbare, at fonds og private institutioner må træde til og skaffe de nødvendige midler. Andre er ikke kostbare udregnet i penge, men – set fra et kulturhistorisk synspunkt – lige så værdifulde. Selvfølgelig modtager giveren i hvert enkelt tilfælde en tak; men da den egentlige modtager jo ikke så meget er Nationalmuseet som dets publikum – det danske folk, må gaverne rækkes videre ledsaget af museets eget bidrag: oplysninger om baggrund, historie m. v.

Andre erhvervelser gøres ved udgravninger, indsamlinger – ofte er det ting, men ikke altid. Også optegnelser, mundtlige meddelelser etc. øger museets værdier. I de fleste tilfælde sker dette ved imødekommenhed og hjælp udefra.

På de følgende sider kvitteres der for det modtagne: det gives videre. Pladsen tillader ikke en fuldstændig redegørelse; men det, der nævnes, er repræsentativt også for det, der ikke nævnes.

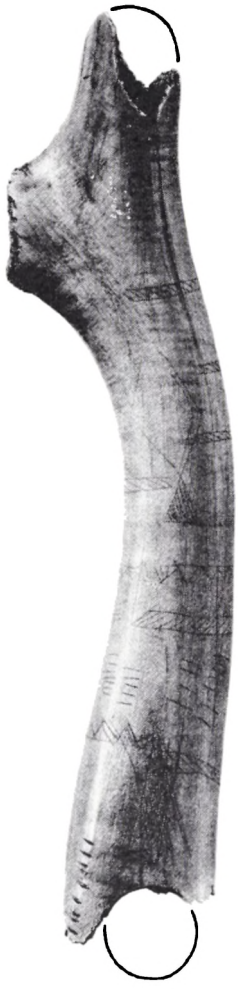

To hjortetaksøkser

Bygge- og anlægsvirksomheden er i disse år større end nogensinde; men den stigende mekanisering medfører også, at færre ting erkendes – færre fund gøres under arbejdet. Dog er disse to hjortetaksøkser – ganske uafhængigt af hinanden – i de seneste år kommet til veje under jordarbejder på Sjælland.

Den øverste blev fundet under udgravning af en kælder hos Kemisk Værk, Køge. Stykket er afbrudt i begge ender, både ved æggen og gennem skafthullet. Da skafthullet går vinkelret på æggen, kan man tale om en tværøkse. Hele øksens overflade er afglattet og poleret, er lys og blank og viser overalt fine ridser efter afslibningsarbejdet, som har fjernet takkens ujævne ydre lag. Den er, hvilket er sjældent, smukt ornamenteret. Ornamentikken er fint ridset, vistnok ved hjælp af et skarpt flintstykke. Mønstret består af tværgående, i ét tilfælde omløbende bånd, der enten er skråskraveret eller er sat sammen af små trekanter afsat langs en linje. Med undtagelse af et af båndene er også trekanterne skraverede. Nærmest skafthullet løber et skraveret bånd skråt om øksen og fortsætter i en trekantrække, således at der opstår ca $1^1/_3$ vindinger af en spiral. Et sted er båndene erstattet af grupper af korte linjer, og midt på en af øksens sider ses en rudeformet figur sat sammen med en skraveret trekant på en sådan måde, at der meget vel kan være tale om en skematiseret afbildning af en fisk.

Findestedet ligger i et område ved Køge med gamle moser, der er blevet dækket af havsand under en efterfølgende havstigning. Nationalmuseet undersøgte findestedet, og omtrent der, hvor øksen havde ligget, konstaterede man et lag med trækulstumper, flintaffald og tilskårne grene, der må være aflejret omtrent samtidigt med havets første indtrængen i områdets ferskvandsmoser. På dette tidspunkt manglede havet endnu ca. to og en halv meter i at nå sin maksimale højde. Såfremt øksen er samtidig med dannelsen af dette lag – og dens gode bevaringstilstand tyder i høj grad herpå – stammer den snarest fra Ertebølletid, dvs. ca. 5000–2700 f. Kr.

Den nederste økse er uden ornamentik, men udmærker sig ved at være usædvanlig kraftig. Den blev fundet i 1962 under opgravning af Sandlyng å i den nordvest-sjællandske Åmose. Formentlig stammer den fra et kulturlag, der fandtes i åens brink. Øksen er udført af rodenden af en kronhjortetak, og den skrå æg bærer spor af stærkt slid.

Tidsmæssigt hører hjortetaksøkserne hjemme inden for den ældre stenalder; men en mere præcis datering kan være vanskelig. Man må vel tage Maglemose- eller Kongemosekulturen i betragtning – to kulturer, der præger fundmaterialet fra den ældre stenalder i Åmosen. I tid strækker de sig fra ca. 7000 til ca. 4500 f. Kr.

1. afdeling. Den øverste økses bevarede længde 22,5 cm.
Den nederste økses længde 16 cm.

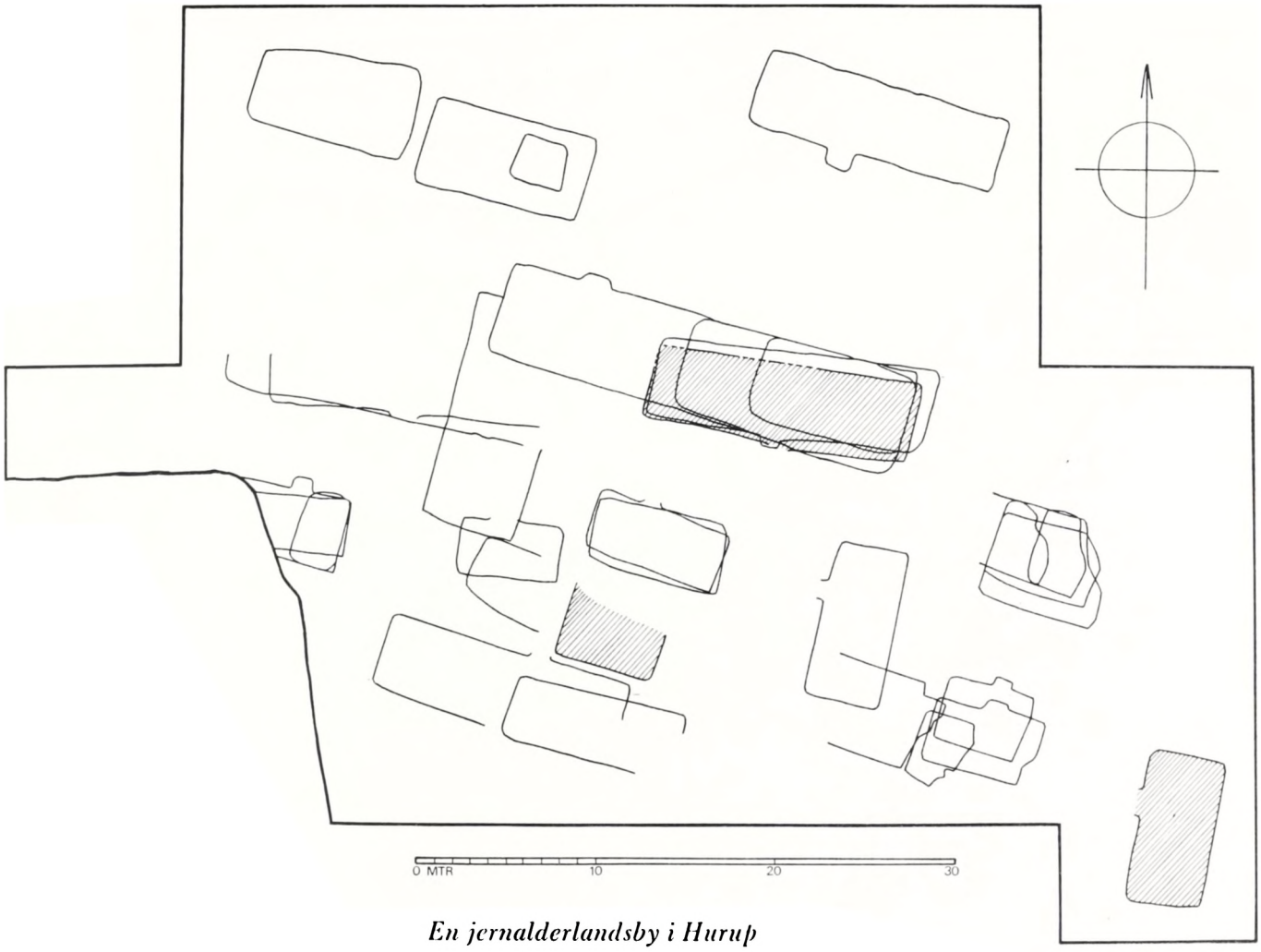

En jernalderlandsby i Hurup

Plan over de udgravede huses indbyrdes beliggenhed. Skravering angiver brandtomter.

På det tidspunkt, da Nationalmuseets 1. afdeling (dansk oldtid) i 1964 var i færd med at afslutte udgravningen af jernalderlandsbyen i Vestervig, fik man indberetning om fundet af en ny „byhøj" kun seks kilometer herfra, nemlig i den nordvestlige udkant af landsbyen Hurup, og i sommeren 1965 påbegyndte man undersøgelserne af denne boplads. Udgravningerne blev fortsat i 1966, og der er i løbet af disse to kampagner på henholdsvis fem og tre måneder i alt undersøgt 37 hustomter, som ligger i lag – helt op til syv lag – oven på hinanden.

Umiddelbart kan disse huse deles i to typer. Den ene type omfatter korte huse uden staldende. De har én arne og én indgang. I længden måler de syv-otte meter, medens de er fire og en halv til knap fem meter brede. Mere udbredt på pladsen er dog langhusene. Bredden er den samme som for de korte huses vedkommende; men de er ca. ti meter lange. Enkelte er endnu længere – helt op til sytten meter; men bredden forbliver uændret.

Husene er orienteret i retningen østsydøst–vestnordvest. Dog er der fundet fire langhuse, som afviger fra denne regel, idet de ligger nord-

Langhus liggende nord-syd. I forgrunden ses arnen – til højre i billedet indgang og brolagt vej.

nordøst–sydsydvest. Ellers ligner de, hvad indretningen angår, ganske de andre langhuse, som alle har én arne og én – til tider dog to modstillede indgange i langvæggene.

Begge hustyper har haft samme bygningskonstruktion med ydervægge af græstørv, langs med hvilke der ses gruslagte stier. Indgangen er brolagt med små sten, der danner mønstre. Taget har været båret af to parallelle rækker stolper, der står ca. en halv meter fra væggene. Det stampede lergulv er langs væggene bygget op til et panel af ler. Arnerne har som oftest været dekoreret med forskellige stregmønstre, og i forbindelse med arnen findes mortersten og gruber nedgravet i gulvet. Mindre huller her og i husenes staldende tyder på anvendelsen af hylder og skillerum.

Husene på bopladsen i Hurup er usædvanligt godt bevaret. Hertil kommer ydermere fund af brandtomter, hvor oldsager og bygningselementer har ligget urørt siden branden. Med deres indhold af kar og træværk giver de øgede muligheder for en datering af pladsens øvrige keramik og for en løsning af de arkitektoniske problemer, som de ikkenedbrændte og derfor knapt så velbevarede huse frembyder. Efter en foreløbig datering må man anslå bebyggelsens alder til århundredet umiddelbart før eller umiddelbart efter Kristi fødsel. Det vil sige, at den er samtidig med eller delvis samtidig med tidligere udgravede pladser som Nørre Fjand, Kraghede og Ginderup.

Flettet træværk med rester af kar – i forgrunden til venstre brændt korn. Fra brandtomt.

Ravsmykker fra Jættestuetid

Under en fuldstændig fundtom gravhøj i Dyrhøj bakker ved Nørhå i Thy stødte arkæologerne ganske overraskende på en samling ravsmykker, der lå spredt ud over et ikke helt lille område, og som ikke synes at have haft nogen forbindelse hverken med højen eller nogen ældre begravelse. Her er gengivet to økseformede hængesmykker og en lille ravperle. Disse ravperler hører til de mindste, der nogensinde er fundet. Smykkerne stammer fra yngre jættestuetid – ca. 2000 f. Kr. – og har nu en mat, brunlig overflade.

1. afdeling. Længden af største hængesmykke 7,7 cm.

Fire økser fra Yngre Stenalder

Karakteristisk for den tyndnakkede økses tid er depoter af økser nedlagt i moser. De opfattes som ofre viet til de højere magter. De her viste økser blev fundet i 1966 af tre skolepiger i Sengeløse. Findestedet var udmundingen af Spang å ved Sengeløse mose. Økserne lå på en forhøjning, der engang må have fremtrådt som en lille sivbevokset ø – mod syd ikke langt fra det faste land, mod nord omgivet af en stor mosestrækning. Alle økserne vendte æggen mod nord. Nederst lå de to små, oven på disse de to store. De fremtræder i forskellige grader af tildannelse. Den største er tilhugget, men ikke slebet. En er kun slebet på smalsiderne. To er helt tilslebet og den ene af disse yderligere opskærpet.

1. afdeling. Længden af den største økse 36 cm, af den mindste 23,5 cm.

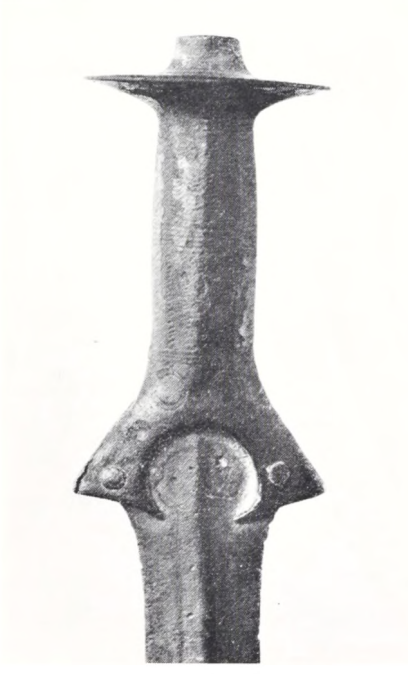

Sværd fra Ældre Bronzealder

De intensive tørvegravninger under Anden Verdenskrig fik oldsagerne til at vælte op af jorden, og et af de mest givtige områder var den store Åmose i Nordvest-Sjælland, hvor flere forhistoriske perioder er rigt repræsenteret. Dette sværd blev dengang fundet ved Rævebjerg i Niløse sogn, og det forblev i finderens varetægt indtil hans død i 1966.

Fæstet har en karakteristisk ottekantet form. Sværd af denne type blev i midten af Ældre Bronzealder – i den såkaldte periode II – importeret til Danmark fra Sydtysklands højgravskultur. Åbenbart opnåede de stor yndest, for der blev her i landet fremstillet mange kopier, og i dag kender man ikke mindre end 75 eksemplarer fra Danmark, hvilket er mere end det dobbelte af, hvad man har fundet i Sydtyskland. Det nu tilkomne sværd er ret velbevaret. Ornamentikken på grebet viser, at det hører hjemme inden for den sene produktion; men det kan være vanskeligt at afgøre, hvorvidt der er tale om et sydtysk originalprodukt eller en nordisk kopi.

1. afdeling. Sværdets fulde længde 61 cm.

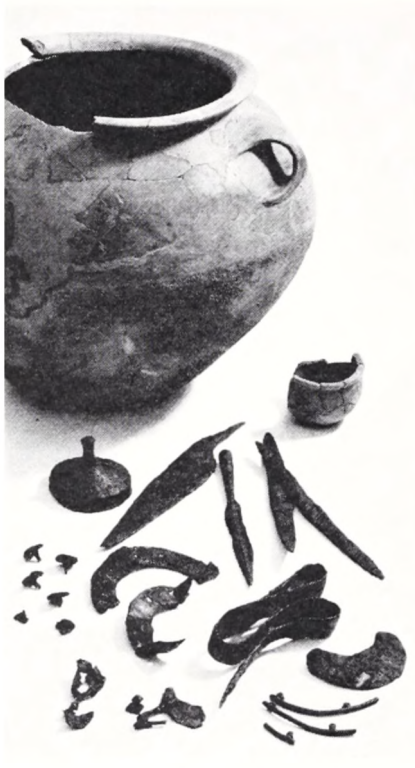

Våbengrav fra sen Førromersk Jernalder

På gårdejer A. B. Daugaards mark i Sdr. Vilstrup nord for Kolding er tidligere fundet adskillige urnegrave – desværre itupløjede. Nu har stud. mag. Erik Jørgensen imidlertid ved en hurtig udgravning nået at redde en meget rig grav fra samme skæbne.

Selve urnen var nedsat i toppen af en naturlig banke. Over og omkring urnen lå tæt sammenpakket i trækulsfyldt jord skår af mindst ni lerkar af varierende form og størrelse.

I urnens bund lå brændte ben af mennesker og får. Ovenpå lå, hvad ligbålet havde levnet af en rig krigers udstyr: et kort enægget sværd, et sammenbøjet tveægget sværd med ornamenteret bronzeblikskede, en stor spydspids, to ejendommelige knive, en ragekniv, skjoldbeslag og forskellige fragmenter – både af jern- og bronzeblik og af vævet stof. Ved hele sit gravudstyr kan dette store fund – det vigtigste i sin art i Sydjylland – dateres til tiden omkring Kristi fødsel.

1. afdeling. Urnens højde 45 cm.

Safirring fra Ribe

Fra et kulturlag tre meter nede i Ribes undergrund fremdroges i august 1965 en ædel guldfingerring med rundsleben, dybtblå safir. Det gytjelag, hvori den fandtes, daterer den til 1200-årene, og dens størrelse tyder på, at den har tilhørt en mand.

I middelalderen tillagde man safirerne beskyttende og heldbringende egenskaber, hvilket bevirkede, at de i stort omfang indsattes i bispernes ringe. Man har også fundet ringe svarende til denne i bispegrave, hvilket lader den mulighed åben, at den *er* en bispering.

2. afdeling. Indvendig diameter 21 mm.

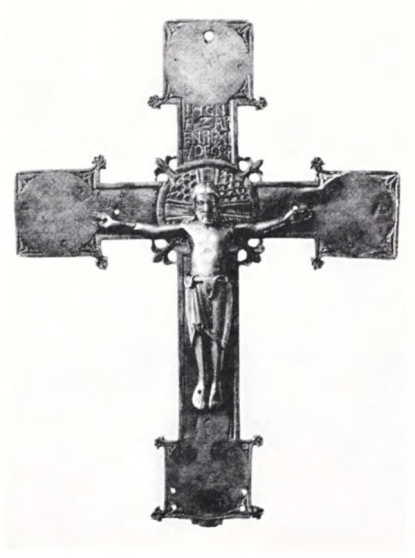

Senromansk bronzekrucifiks

Museets betydelige samling af middelalderlige bronzer er ved en gave fra Konsul George Jorck og Hustru Emma Jorcks Fond blevet forøget med et krucifiks. Om dets historie vides kun, at det skal være erhvervet her i landet af forfatteren Palle Rosenkrantz, og at det siden tilhørte nu afdøde komtesse Olga Sponneck på Ørslevkloster øst for Skive. At det har været i Danmark meget længe synes dog at fremgå af en indskrift. På et vist tidspunkt har man nemlig flyttet figuren fra forsiden om på bagsiden, og forsidens latinske inskription, der skal læses „Jesus Nazareeren Jødernes Konge", er på bagsiden blevet gentaget i en klodset udført dansk forkortelse: INIK. Ved en kunsthistorisk betragtning kan man finde spor af fransk eller engelsk indflydelse i figurens udformning; men dette udelukker ikke, at krucifikset er udført i Danmark – så meget mindre, som det minder stærkt om en gruppe skånske malmarbejder fra begyndelsen af 1200-tallet.

2. afdeling. Højde 15,5 cm.

Tabatière af ostindisk porcelain fra ca. 1740–50

På en slægtsgård, der ligger nær Sandvig på Bornholm, og som har været i samme families besiddelse gennem ca. 200 år, stod indtil for få år siden en snustobaksdåse af porcelain. Den har næppe været til lommebrug. Tilstedeværelsen af en fodring under bunden tyder på, at den snarere har skullet stå på et bord, og det har altså været den dåse, hvoraf man bød husets gæster en pris tobak.

Tabatièren er af ostindisk – d.v.s. kinesisk – eksport-porcelain. Skønt det navnlig var Europa, der i porcelainsfabrikationen tog ved lære af Kina, gik der dog også påvirkninger den modsatte vej, idet de kinesiske leverandører gerne lagde sig efter europæisk smag, når det drejede sig om eksportvarer. Denne tabatière har en form, der bl. a. kendes fra Meissen i anden fjerdedel af 1700-tallet, og dåsens sider er dekoreret med havnescener og rammeornamentik i Meissen-stil. På det flade låg er et spejlmonogram indrammet af en cartouche med en krone. Under bunden har Neptun i selskab med en najade taget sæde i en muslingeskal. Imellem sig holder de en medaillon med et skib. Inde i låget ses endnu et skib – en tremaster, der fører dansk flag. Skønt spejlmonogrammet: I (eller J) F O endnu ikke har kunnet identificeres, kan der ikke være tvivl om, at dåsen er udført på bestilling af en dansk søfarer, og da flere medlemmer af den bornholmske slægt, i hvis eje dåsen har været, netop sejlede på Østen, er det rimeligt at søge den første ejermand her.

3. afdeling. Diameter 7,8 cm. Mus. nr. 4770/1966.

Mandsdragt fra 1760erne

Fra Det kongelige Teater er modtaget en samling herredragter, dels sammenhørende klædninger, dels kjole, veste og benklæder, der i tidens løb er blevet løsrevet fra deres sammenhæng. Ialt er der tale om ca. 40 numre, som er et velkomment supplement til den bestående samling af 1700-tals dragter. Dengang lod teatret nemlig normalt ikke dragter sy, men anskaffede tøj fra private, og skønt de oprindelige ejere kun i de færreste tilfælde kan identificeres, drejer det sig altså om klædningsstykker, der vides at have været båret uden for scenen. Den yngste af de indkomne dragter skal have været anvendt af den danske ambassadør i Paris ved Napoleons kejserkroning 1804. Hovedparten lader sig imidlertid henføre til perioden 1740–80 – heriblandt denne kjol. Den udmærker sig ved en enkelhed, der står i skarp modsætning til de andre dragters pragtfulde stoffer og kostbare broderier; men netop dette giver den særlig værdi, idet den er en af de yderst få bevarede hverdagsdragter fra ældre tid. Den temmelig snævre figur, de forholdsvis beskedne opslag og den ganske lave opstående krave bestemmer dens alder til årene kort efter 1760.

3. afdeling. Mus. nr. 1032/1965.

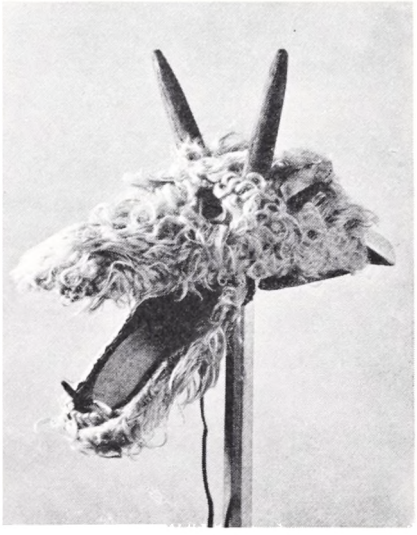

Samlinger fra Polen

I løbet af de 2 sidste år er Nationalmuseets samling af genstande fra europæisk bondekultur blevet væsentlig forøget, idet stud. mag. Bodil Wieth-Knudsen i årene 1964–65 har indsamlet og hjembragt ca. 600 genstande fra Polen. En stor del af samlingen er erhvervet hos hviderussiske og litauiske befolkningsgrupper i Bialystok Wojewodiet i det nordøstlige Polen. Den mere „polske" del af samlingen stammer hovedsagelig fra det sydlige Polen, fra Kraków og Rzeszów Wojewodierne. Den største saggruppe udgøres af tekstiler og dragtstykker – ialt 140 genstande. Af større grupper omfatter samlingen endvidere husgeråd, redskaber til markarbejde, redskaber til forarbejdning af uld og hør, legetøj og rituelle genstande.

De øverste billeder viser 2 hviderussiske pyntehåndklæder med korsstingsbroderier. Slige håndklæder brugtes og bruges endnu sine steder til drapering af stuens ikoner. De afbildede eksemplarer er – trods den store forskel i stil – broderet af en og samme person, og de fortæller slet ikke så lidt om en hviderussisk bondekones skæbne i årene omkring I. Verdenskrig. Det ene håndklæde broderede hun som ung pige i sin hjemlandsby. Over årstallet 1911 ses den russiske czarkrone. Efter krigsudbruddet i 1914, da fronten nærmede sig landsbyen, blev befolkningen evakueret. Pigen og hendes familie havnede helt ovre i Transbajkalien i byen Citta nær grænsen til Det Ydre Mongoli – i fugleflugtslinie 4000 km fra hjemmet. Her blev det andet håndklæde broderet. Det „tatariske" mønster, som fremstillersken selv kaldte det, fik hun på sit nye opholdssted. År 1917 – czarens krone er nu forsvundet! Næste år vendte familien tilbage til hjemlandet. Som en uundværlig del af pigens udstyr fulgte de to håndklæder med på den lange rejse.

Nederst er afbildet en dyremaske, „Turon", fra Myślenice-distriktet syd for Kraków. Masken forestiller uroksen, der uddøde i Polen i det 17. århundrede. Skikken „at gå med Turon" forekommer endnu nogle steder i det sydlige Polen. Den der bærer masken er hyllet i et stort dækken. Han ledsages af en støjende skare – som oftest ganske unge mænd. De hjemsøger folk på gaden eller bryder ind i husene, hvor de til gengæld for smågaver opfører en lille komedie, der næsten altid har følgende handlingsforløb: Turon slås ihjel og vækkes atter til live. Der kendes mange andre dyremaskeringer fra Polen: bjørn, stork, ulv, hest, etc. De optræder alle i overgangstiden mellem den døde vinter og det livgivende forår. En af flere forklaringer – eller snarere gisninger – angående skikkens oprindelse går derfor ud på, at maskeringerne oprindelig har haft til formål at skræmme onde ånder fra markerne og sikre den kommende afgrøde.

3. afdeling. Pyntehåndklæder. Mus. nr. 1103–04/1966.
Turon. Mus. nr. 1134/1966.

Langt de fleste polske indvandrere kom oprindelig som sæsonarbejdere til sukkerroemarkerne („roepolakker"). Billedet stammer fra Søbysøgaard på Fyn og blev taget i 1913. Det er venligst udlånt af gårdejer Victor Bülow Simonsen, der selv optræder derpå som arbejdsformand (Aufseher). – Fotografier fra den polske indvandring modtages med glæde af Nationalmuseets 3. afdeling.

Polsk indvandring i Danmark

Folkevandringer er et begreb, flere af Nationalmuseets afdelinger beskæftiger sig med: indvandringer til Danmark, Grønland inklusive, folkevandringer i Eurasien, Afrika, Amerika eller Oceanien. I de fleste tilfælde er det givne materiale en bestemt fordeling af sprogætter, komplekser af kulturelementer som f. eks. begravelsesskikke – eller mundtlige overleveringer. Når man skal forklare sprogenes og kulturelementernes fordeling i verden, må man gøre det hypotetisk ved at forudsætte, at folkevandringer har fundet sted. Begrebet kan dog også studeres den modsatte vej: folkevandringen er det givne, og man kan undersøge, hvilke spor den sætter sig.

1893–1929 indvandrede en anselig mængde polakker til Danmark som landarbejdere. Hvorfor tog de hjemmefra, og hvorfor kom de netop hertil? Hvad skete der ved det kulturmøde, der fandt sted? Hvad medbragte indvandrerne af polsk kultur, og hvad har de holdt fast ved? Det er nogle af de problemer, Nationalmuseets 3. afdeling søger at belyse ved en undersøgelse af den polske indvandring – en undersøgelse, der sker blandt indvandrerne selv.

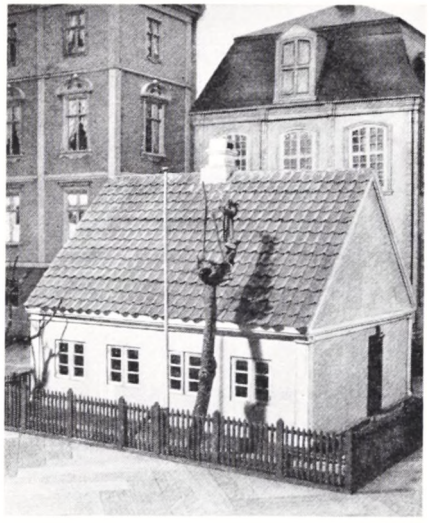

Dukkehus fra ca. 1905

Nationalmuseets samling af fuldt møblerede dukkehuse er først og fremmest at opfatte som eksempler på legetøj; men derudover giver de et udmærket billede af de voksnes boligkultur. Man søger derfor ved indsamlingen så vidt muligt at dække de forskellige stilperioder, hustyper og sociale lag. Fra forrige århundrede ejer museet herskabshuse en miniature; men i 1966 modtog man som gave fra fru Lillian Mulvad et hus af en type, som ikke tidligere har været repræsenteret. Det er et grundmuret hus uden kælder, enetages og med tegltag, indeholdende tre stuer, køkken og loftskammer. Som rigtige huse fra begyndelsen af 1900-tallet kan denne type genfindes i utallige udgaver landet over. Dukkehuset er udført af maleren Carl Vilhelm Meyer (1870–1938), der i sine malerier navnlig skildrede jævne miljøer.

3. afdeling. Mus. nr. 2175 ff./1966.

Puncheske af udskåret kokosnød

Den halve kokosnød, der udgør skeens laf, er udskåret og forsynet med indskrifter. I den ene står: „Fordt William Aar 1808" – i den anden: „Rewelimendegard (?) Den 14. Mai." Skeen er skåret af matros Frederich Christian Nybroe, der under krigen mod England sad som krigsfange i Fort William i Skotland. Det svært læselige ord er formentlig navnet på prison-skibet. Efter løsladelsen tog han skeen med til København, hvor den blev monteret med sølvbeslag og skaft.

3. afdeling. Mus. nr. 801/1966.

Dør fra Aabenraa

Gennem de undersøgelser, som mag. art. Hanne Poulsen i 1965–66 har foretaget vedrørende sønderjyske dekorationsmalere i 1700-tallet, har museet erhvervet et arbejde fra et værksted, der synes at have domineret især den verdslige møbel- og rumdekoration i Aabenraa og opland ca. 1730–60. Døren, hvoraf den øvre del af fyldingen gengives her, blev fundet indsat som låge i et skab fra nyere tid; men dens spinkle dimensioner gør det sandsynligt, at der er tale om den ene af oprindeligt to alkovedøre. Rammeværket er berlinerblåt med røde profilkanter. På fyldingen er senbarok båndornamentik med muslingeskal og elementer af akantus- og blomsterdekoration. Øverst under draperier er en vinget genius med et pilekogger. Med den ene hånd støtter han en blomsterkurv på hovedet, og på venstre arm bærer han et skjold. Herpå er malet monogrammet M (?) G og årstallet 1750. Døren stammer fra rebslagerfamilien Garbens ejendom i Ramsherred i Aabenraa. Dekorationen må tilskrives Aabenraa-maleren Johan Heinrich Brockmann, der i 1736 udførte en tilsvarende udsmykning på en lukket præstestol i Brøns kirke.

3. afdeling. Dørens fulde højde 167 cm. Mus. nr. 122/1965.

Gadeparti fra Christiansted, St. Croix, o. 1900. Hospitalsgaden set mod sydøst. Til højre ved Østergade er det hus, hvor kaptajn H. Ostermann, der udmærkede sig ved negeroprøret i 1878, boede. Huset er karakteristisk for Christiansted med åben kolonnade mod gaden og galleri på første sal. På venstre side ligger et hus af tilsvarende type ved siden af indgangen til kaserneterrænet, og i baggrunden ses typiske negerhytter beklædt med spån.

Indsamling af gamle fotografier fra Dansk-Vestindien

Nationalmuseets interesse for de tidligere danske kolonier i Vestindien omfatter ikke alene indsamling af genstande, men i høj grad også fotografier, der illustrerer enhver side af befolkningens virke. Særlig interesse knytter sig til billeder af huse og deres indre. 3. afdeling har igennem en årrække foretaget undersøgelser af øernes boligkultur i den danske tid, dels på øerne, dels i Danmark, ved at interviewe tidligere beboere, der har hjembragt møbler og andet indbo, og som ved hjælp af fotografier og tegninger har kunnet forklare, hvorledes de boede. I øvrigt søger man stadig oplysninger om dansk-vestindisk indbo, som man i påkommende tilfælde gerne vil fotografere, ligesom man gerne vil have lov til at affotografere gamle billeder.

Man søger også oplysninger om, hvorledes dagen formede sig. Hvornår man stod op, hvornår man spiste, hvordan man klædte sig o. s. v. Det drejer sig alene om oplysninger af almen karakter – ikke om det enkelte menneske. Dette materiale vil gøre det muligt at bevare et indtryk af livet i Dansk-Vestindien.

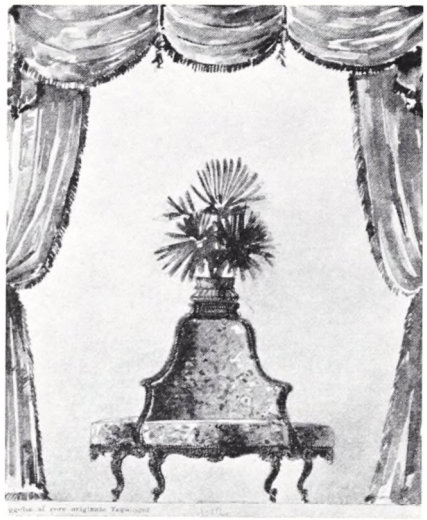

Akvarel af såkaldt paté fra 1894

Fra C. B. Hansens Møbeletablissement, der blev oprettet 1830, men nu er ophørt efter 136 års virksomhed, har museet modtaget en samling på næsten 500 tegninger. Den her afbildede er signeret A. Beuhne og er dateret 1895. Det er et forslag til en rokokoinspireret midtersofa, en såkaldt paté, der var en yndet møbeltype i klunketiden. Samlingens ældste tegninger er fra 1864 og gengiver møbler leveret til Chr. 9.'s Palæ på Amalienborg. Også forlæg til salonmøblerne i Nationalmuseets nyerhvervede klunkelejlighed i Frederiksholms Kanal 18 forefindes. Desuden har museet modtaget firmaets ordrebøger siden 1880, hvorved adskillige møblementer, som er fotograferet i forbindelse med herregårdsundersøgelserne, kan dateres præcist.

3. afdeling. Højde 24 cm.

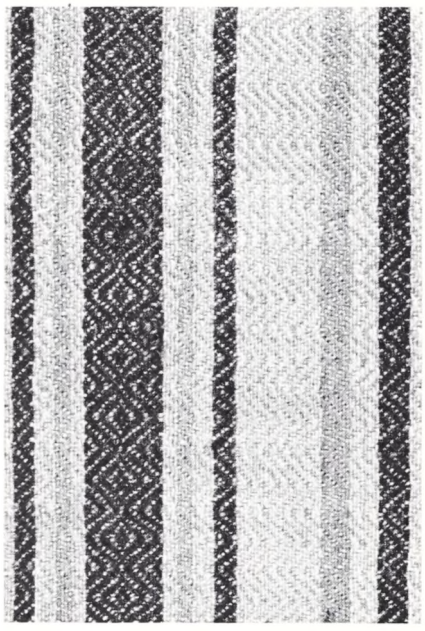

Dynevår

Medens sengestederne på Frilandsmuseet hidtil har stået „opredt" med attrapper, der kun har skullet give et vagt indtryk af, at sengene var i brug, har man i de senere år påbegyndt en virkelig opredning med dyner, lagner, puder og hvad der ellers hører til. Da de eksisterende samlinger imidlertid ikke er omfattende nok til at dække behovet, har man iværksat nye planmæssige indsamlinger af sengelinned m. v. Skønt formålet altså ikke i første række er dikteret af rent videnskabelige hensyn, har indsamlingen dog også affødt et dybere kendskab til gammel dansk tekstilkultur.

Den gengivne bort af et dynevår er således bemærkelsesværdig ved „gåseøje-mønstret". Det har været udbredt i folkelig vævning, men forekommer yderst sjældent i dynetøjer, og førhen kendtes der kun en to-tre stykker af denne art. Nu er der kommet en halv snes til veje – alle fra Falster, Lolland og Sydsjælland.

7. afdeling. Mus. nr. 13.379.

Husmandshus fra Ødis-Bramdrup

Frilandsmuseet har i et par år arbejdet med at genopføre et husmandshus fra Ødis-Bramdrup ved Kolding. I museumsparken er det opført tæt ved Truegården, hvad der svarer til dets oprindelige placering ud til landsbygaden. Det svære bindingsværk står sort mod de gulkalkede tavl, som nu er udmurede. Tømmeret bærer dog spor af, at huset engang har haft bulvægge. Huset rummer under samme tag bolig, stald og skomagerværksted. En landhåndværker kunne i ældre tid sjældent ernære sig af sit håndværk alene, men måtte supplere sine indtægter med et mindre landbrug og eventuelt ved at arbejde som daglejer på gårde i nærheden, når f. eks. høsten krævede ekstra arbejdskraft. Til huset hørte 5 tdr. land, så det var muligt at holde et par svin og to køer.

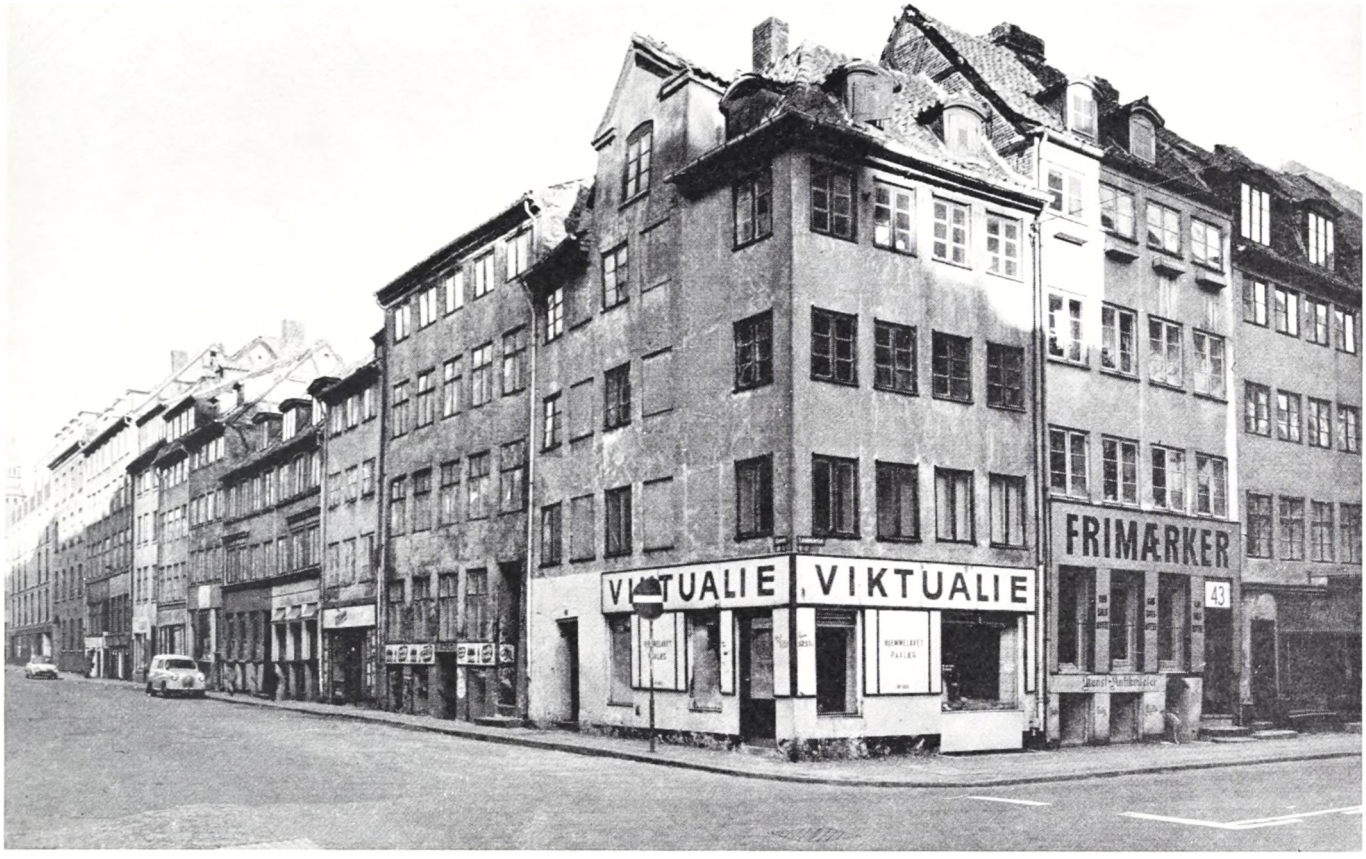

Hjørnet af Landemærket og gaden Åbenrå i København. Kort efter at fotografiet var taget, blev en del af husene revet ned. De resterendes skæbne er endnu uvis.

Købstadundersøgelse i København

Husene ved hjørnet af gaderne Landemærket og Åbenrå hører til den gruppe københavnske bygninger, der kaldes ildebrandshusene, fordi de er opført kort efter den store brand, der i 1728 raserede store dele af byen. Antallet af bygninger fra Holbergtidens København er efterhånden ikke stort, og da disse huse ofte rummer værdifulde kulturhistoriske oplysninger, er det vigtigt, at de bliver grundigt undersøgt, inden de forsvinder.

I løbet af 1965 har Nationalmuseets købstadundersøgelser gennemgået 24 bygninger i Åbenrå og Landemærket, og man nåede lige at afslutte undersøgelsen, inden nedrivningerne begyndte. Et hold bestående af 25 studerende i faget materiel folkekultur indsamlede under ledelse af museumsinspektør Poul Strømstad og arkitekt Kjeld Kayser et stort materiale om bygningerne og deres beboere gennem tiderne. Alle huse blev opmålt, fotograferet og beskrevet, og gennem interviews med beboerne fik man yderligere oplysninger om livet i husene og kvarteret i de sidste menneskealdre. En del af undersøgelsens resultater er fremlagt i bogen „Ildebrandshuse", der udsendtes i 1966 med støtte af Carlsbergfondet.

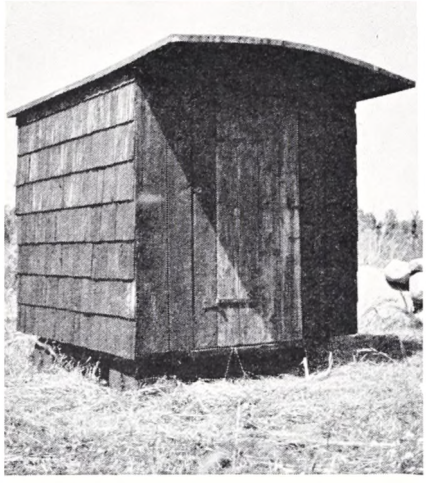

Røgterkarosse fra Torbenfeld

I Frilandsmuseets nordlige del ved herregårdsladen fra Fjellerup er opstillet en røgterkarosse. Den stammer fra godset Torbenfeld i Vestsjælland, hvorfra den sammen med mange andre ting er kommet til museet som en gave fra godsejer F. Treschow. En røgterkarosse er et transportabelt skur, der tjente som bolig for røgteren, så han kunne flytte køerne hver tredie eller fjerde time. Den har to skivehjul og to korte stænger til forspænding af en hest. Taget er buet og de tre af siderne beklædt med træspåner. I den fjerde side findes indgangsdøren og over for denne et vindue og en udboring til et skorstensrør. Frilandsmuseets røgterkarosse er tom, men har sikkert været forsynet med en fasttømret sengekasse og måske en bred hylde, der kunne tjene som bord.

Jul i den fynske møllergård

Den fynske vandmølle på Frilandsmuseet er indrettet sådan som møllerhjemmet vides at have set ud omkring 1890. Ved årets store højtider åbnedes dengang storstuen, og familien samledes omkring juletræet. I juledagene 1965 genskabte museet denne specielle stemning.

I familiens stue stod kaffebordet dækket med det fine muselmalede porcelain. I storstuen stod det pyntede juletræ, og gaverne var hængt på grenene, som det skildres i Fabers juletræssang. Familiens julekort var lagt frem i opsatsen på bordet, og ude i køkkenet gik den unge pige og bød gæsterne – nu altså museumsgæsterne – på smagsprøver af bagværket. Hvis gæsten fik lyst til selv at forsøge gammel fynsk julebagning, kunne man tage en opskrift med hjem, eller man kunne prøve alt bagværket i museets restaurant, hvor der blev serveret Prossekage og andre herligheder.

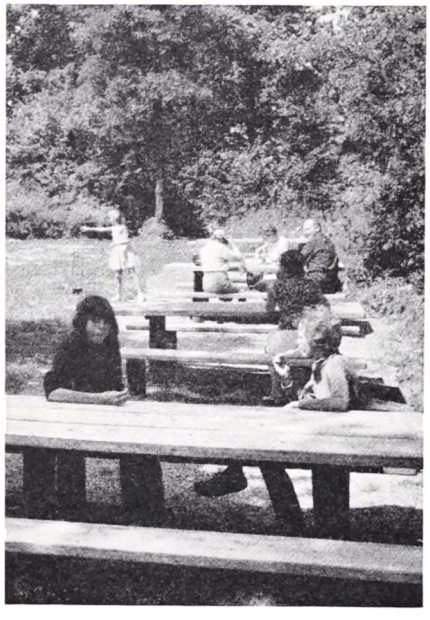

Ny spiseplads på Frilandsmuseet

Frilandsmuseet har fået arrangeret en ny spiseplads nord for den skånske gård. Hermed er parken forsynet med tre sådanne „bedesteder", hvor de besøgende kan hvile og indtage en forfriskning.

Indretningen af spisepladser sker i konsekvens af den udvikling, museet har undergået. Medens man oprindelig lagde vægt på at vise bygninger og boliger alene, er man i årenes løb – takket være store arealmæssige udvidelser – blevet i stand til at give terrænet karakter af en naturpark, der afspejler ældre tiders danske landskab. Her er plads for den lyng, der ellers er fortrængt af plantager og marker. Her trives den flora, som de moderne ukrudt-bekæmpende midler har udryddet på markerne. Her vokser træer og buskadser, som ikke bliver ekserceret efter nutidens forstmæssige kriterier. Foruden at være museum, har Frilandsmuseet derfor også udviklet sig til et rekreativt område.

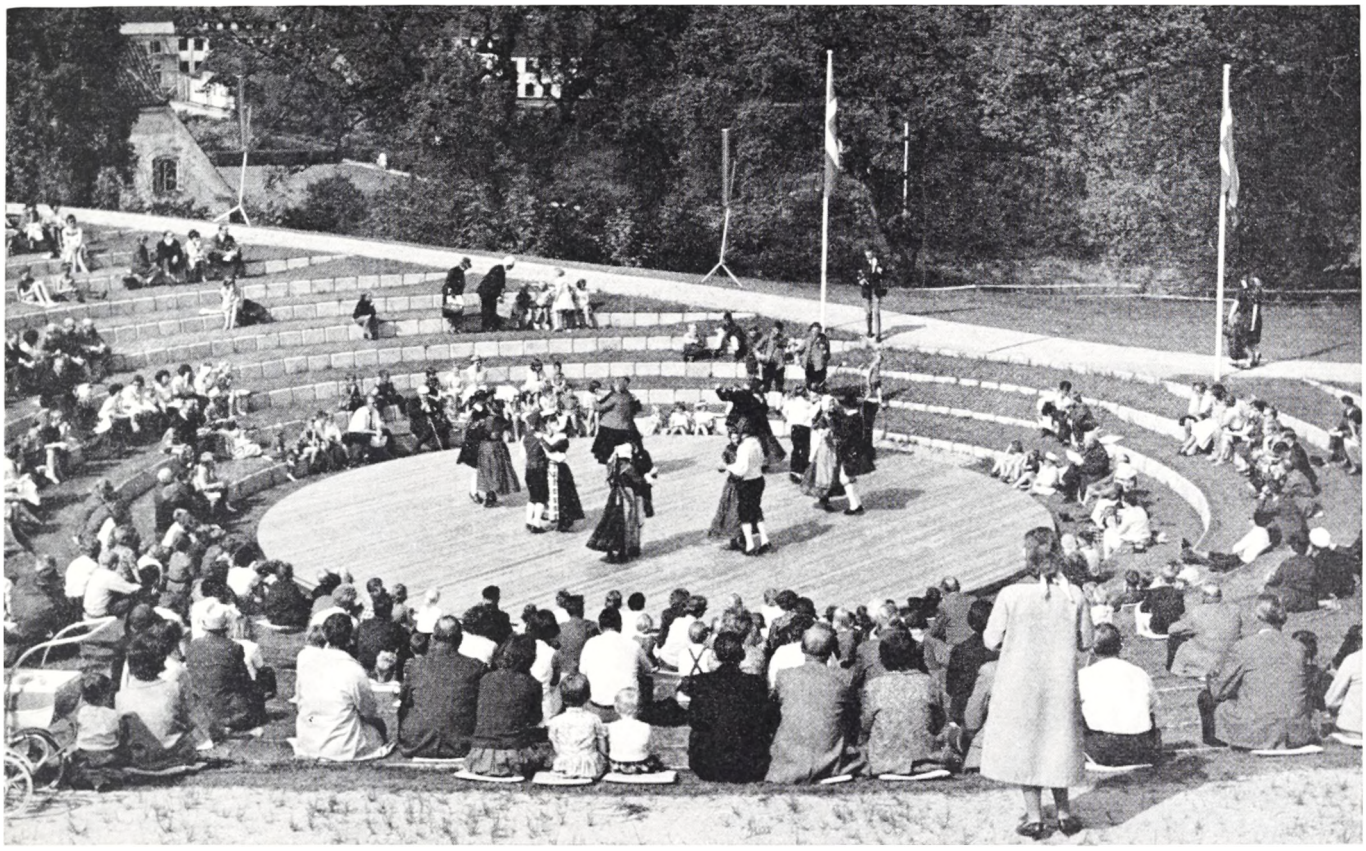

Frilandsmuseets nye danseplads

Ved den seneste udvidelse af Frilandsmuseets arealer, blev dets grænser skudt helt frem til skrænterne ned mod mølledammen i Brede. I disse omgivelser kunne man derfor ved forholdsvis små reguleringer af terrænet anlægge en ny danseplads, der har fået form som et klassisk amfiteater.

Sommeren igennem afholdes der hver søndag folkedans. Akkompagnementet er gammel spillemandsmusik, og danserne er iført ældre tiders egnsdragter. Skulle vejret svigte en enkelt gang, kan man søge ind i den store herregårdslade fra Fjellerup, der ligger tæt ved, og hvor der er rigelig plads til at danse på korngulvet. I øvrigt ligger dansepladsen også nær ved museets nye indgang fra I. C. Modewegsvej, som navnlig bilister kan anvende med fordel.

Når man – siddende på amfiteatrets græsklædte trin – lader blikket gå på vandring bort fra det, der sker på scenen, møder øjet først et naturgivent bagtæppe af grønt løv. Det er de ældgamle egetræer – rester af den skov, der førhen strakte sig langs åen. Gennem det lette egeløv aner man mølledammen i Brede. Her vider Mølleåen sig ud og samler styrke for at kaste sig hovedkulds ned over stigbordet i den gamle fabrik, til hvis nu længst forsvundne maskiner den engang leverede energi.

Udsigt over Frilandsmuseets nye danseplads. I baggrunden ses de ældste bevarede fabriksbygninger i Brede, som nu er en del af Nationalmuseet, og hvis restaurering forberedes.

Sjældne middelalderlige mønttyper i nye kirkefund

De senere års udgravninger under kirkegulve har ikke alene øget kendskabet til de ældste stenkirker og deres forgængere af træ, men har også bragt adskillige sjældne mønter for dagens lys.

Da Svend Estridsen regerede (1047–1074) var danske mønttyper i stor udstrækning efterligninger af de byzantinske. Jævnsides hermed finder vi imidlertid også et rent nordisk indslag i møntudsmykningen, nemlig omskrifter med runer. Fra hovedmøntstedet Lund er der flest, nogle stammer fra Roskilde, en enkelt type er henført til Slagelse. Af denne type har Den kongelige Mønt- og Medaillesamling hidtil kun ejet ét eksemplar (I). Det har tilhørt Christian Jürgensen Thomsen og er uden fundoplysninger. Et fund indeholdende denne mønt er derfor en glædelig begivenhed. Det nye stykke stammer fra en grav i Trans kirke og er monteret med øsken, så mønten kunne bruges som smykke. Den er dårligere bevaret, men i øvrigt ganske magen til den i forvejen kendte.

Fra den periode, hvor kongerne Svend, Knud og Valdemar kæmpede om magten (1147–1157), stammer en række små ensidige, bracteatprægede nørrejyske mønter, der kun kendes fra få samlede fund. Blandt mønterne fra gravningen i St. Olai kirke i Hjørring (se side 119 ff.) var imidlertid en bracteat med fremstilling af en port med tre tårne (II), der kan henføres til Valdemar den Stores første år som enekonge. En af samme konges Ribe-mønter – tidligere kun i samlingen i ét eksemplar med ukendt findested (III) – lå i koret i Kolby Kirke på Samsø. Mønten har kongen med draget sværd på den ene side og en arm med en krumstav på den anden.

Også helt ukendte typer af Valdemarsmønter kan dukke op. De må formodentlig henføres til de meget produktive møntsteder i Jylland under Valdemar Sejr. Den feudale skik, hyppigt at inddrage mønterne og udsende nye for at skaffe kronen indtægter, sætter her tydelige spor. Fra Øster Starup kirke stammer en mønt, der på forsiden har et kronet kongehoved, på bagsiden korslagt liliescepter og krumstav (IV). Fra Kragelund kirke kommer en type, der også har kronet kongehoved, men på bagsiden korslagt sværd og krumstav og ringe i vinklerne (V).

Blandt de udenlandske mønter i de senere kirkefund kan særligt fremhæves hertug Robert af Bars (1355–1411) efterligning af den franske tournoser. Heraf blev et eksemplar fundet i Årup kapel i Sønderjylland (VII).

I øvrigt kan undersøgelser af kirkegulvene også give et godt billede af, hvilke mønter, der har været almindeligt i brug til forskellige tider. Kirkefundene bekræfter f. eks. således, at Valdemar II Sejrs Ribe-mønt med kors på den ene side og et romertal II på den anden samt med tydelige omskrifter: WALDEMARUS REX DANORUM (VI), som man længe har anset for en rigsmønt med stor udbredelse – modsat de mere lokalt anvendte typer – virkelig også var det. Den findes alle steder i landet, meget hyppigt og i talrige variationer.

Antikke herskerportrætter

Blandt de væsentligste af Den kongelige Mønt- og Medaillesamlings nyerhvervelser er følgende mønter – to af sølv og en af bronze.

Den første er slået under den syriske konge Antiochos Hierax, som i opposition mod sin broder Seleukos II dannede et uafhængigt kongerige i Lilleasien (ca. 241–228). Forsiden viser kongens billede, der trods nogen idealisering er et godt eksempel på hellenistisk portrætkunst. Bagsidetypen – Apollon siddende på en omphalos – blev brugt af de fleste seleukidekonger, idet denne gud ansås for dynastiets stamfader. Uglen over hans knæ er møntsmediens mærke. Man mener, at mønten er præget i landskabet Troas, formodentlig i Sigeion, da denne by tidligere på sine selvstændige udmøntninger havde haft en ugle som bagsidetype.

I Baktrien og Indien sloges længe græske mønter af en særdeles god stil – de første omkring midten af 3. årh. f. Kr. Selv om stilen forringedes, kan man endnu under kong Philoxenos, der regerede i Nordindien i 1. årh. f. Kr. finde ganske attraktive mønter. Den her afbildede har kongens harniskklædte brystbillede på forsiden. Hjelmen er karakteristisk for de baktriske konger. Hornet og øret på siden har man ikke kunnet finde nogen tilfredsstillende forklaring på; men måske kan møntens bagside give en ide til en løsning. Hvis man nemlig betragter kongens hest nærmere, opdager man, at den har horn, hvilket leder tanken hen på Alexanders hest Bukephalos, der ifølge traditionen var hornet. Det er da nærliggende at tro, at også hjelmens ører og horn er symbol på Bukephalos eller rettere på Alexander, som alle hellenistiske fyrster regnede for deres stamfader og mere eller mindre identificerede sig med.

Bronzemønten stammer fra den romerske kejser Commodus' (180–192 e. Kr.) sidste år. Han var den første, der efter rækken af „gode kejsere" eller „adoptivkejsere" overtog magten efter sin fader. I begyndelsen overholdt han nogenlunde de regler, hans forgængere havde iagttaget over for folk og senat, selv om han i hovedsagen lod statens anliggender varetage af sine rådgivere og sparede sine egne kræfter til sit harem og sin optræden som dyrebetvinger i arenaen. Men efterhånden lod han sig tildele hædersbevisninger, der efter romersk tankegang var højst upassende. Udviklingen kan aflæses på hans mønter, der først bevarede forgængernes moderate typer, siden satte kejserens person mere i forgrunden. Halvguden Hercules havde modtaget særlig opmærksomhed under adoptivkejserne og forekom tit som bagsidetype. Der havde været en tendens til at betragte kejseren som Hercules; men Commodus var den første, der vovede at fremtræde officielt således. På møntens forside ses hans hoved iført Hercules' løvehjelm. Bagsiden viser gudens våben: buen med pilekoggeret og køllen.

Gravbuste fra Palmyra

Den, der vover sig ud i den syriske ørken ca. 200 km nordøst for Damaskus, tror at opleve et fatamorgana, når oasebyen med det græske navn Palmyra dukker op i horisonten. På arabisk hedder byen Tadmor. Det svarer til det gamle navn Ta-admar, som forekommer i assyriske tekster fra o. 1100 f. Kr. Palmyra var i romersk tid en blomstrende karavaneby med prægtige paladser og templer. Indbyggerne sørgede også for at udsmykke de dødes boliger bl. a. med buster og relieffer.

Nationalmuseets gravbuste gengiver en skægget herre iført en kjortel med omviklingskappe. I venstre hånd med den ringprydede pegefinger ses en pergamentstrimmel, den såkaldte schedula. Over højre skulder er anbragt en „præstekrans". Den aramæiske indskrift over venstre skulder indeholder navnet Zabd 'ateh (†160 e. Kr.), søn af kvinden Hada († 125/26 e. Kr.). Hendes buste findes på Ny Carlsberg Glyptotek. I mundens kurver og de lige øjenbryn spores der lighed mellem mor og søn.

5. afdeling. Højde 67,6 cm. Inv. nr. 14489.

Lille kar med løvetud

I den græske koloni Kyme (Cumae) i Campanien i Syditalien har man i grave fra det 5. århundrede f. Kr. fundet små, næsten kugleformede kar med dekorationer. Nationalmuseets nyerhvervelse – kaldet en „guttus" – svarer ganske til disse. Fra bunden fører et rør op i det indre hulrum. Oversiden er smykket med en plastisk udført maske med horn og udhængende tunge. Dette vrængbillede kunne bortjage både de onde ånder og medmenneskers slette tanker. Siderne er dækket af et palmettemønster udsparet i det brændte lers naturlige røde farve, medens baggrunden er bemalet med en sort glansfarve.

5. afdeling. Største bredde med tud 10,2 cm. Inv. nr. 14872.

Jødisk knoglekiste

I det første århundrede f. Kr. blev der i Palæstina fremstillet knoglekister af kalksten – såkaldte „ossuarier". Heri blev de dødes knogler nedlagt, når kødet var gået til grunde. Ossurarierne var rektangulære og havde saddeltagsformet eller fladt låg. Dette er prydet med indhuggede mønstre, som uden tvivl efterligner udsmykningen på de oprindelige trækister. Da disse imidlertid var lidet holdbare, foretrak man den mere robuste kalksten.

Kisterne, som især anvendtes i omegnen af Jerusalem, blev anbragt i huler. Endnu i dag kan man på de udstrakte gravpladser op ad Oliebjergets skrænter se ossuarier stille frem fra de små gravkamre, hvis vægge er forvitret. I ossuarierne var foruden skeletdele ofte anbragt små salveflasker, smykker og amuletter. Mange var prydet med indskrifter på aramæisk eller græsk.

5. afdeling. Længde ca. 55 cm. Inv. nr. 14851.

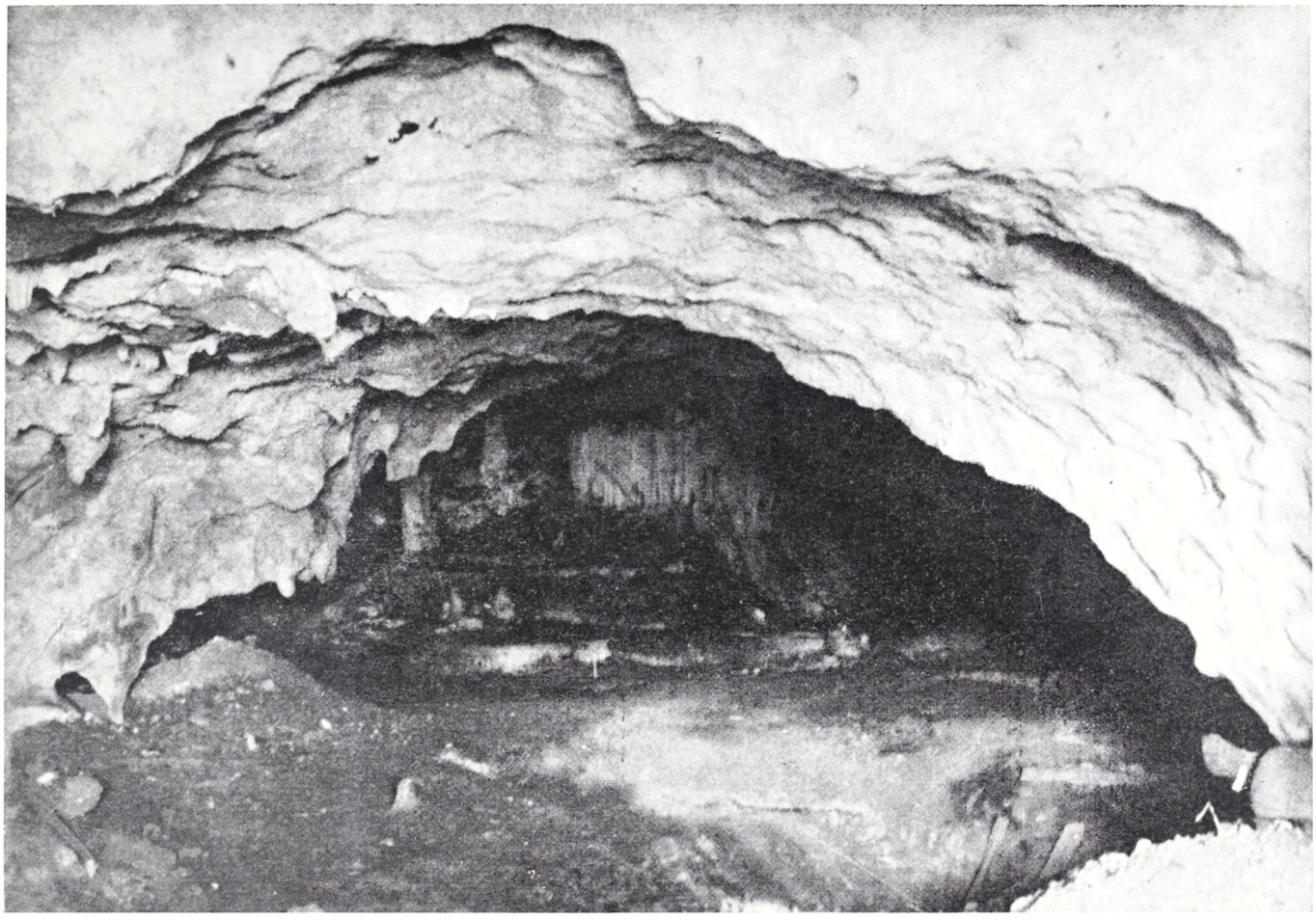

Thailands klipper består ofte af kalk, hvori er dannet naturlige huler – ofte af betragtelig størrelse. Det nedsivende vand har i mange tilfælde skabt smukke drypstensformationer som her i Ongbah-hulen, hvor den anden Thai-danske ekspedition foretog omfattende udgravninger. Billedet viser den 98 m lange hules hal nr. 4.

Den 2. Thai-Danske arkæologiske Ekspedition

I foråret 1965 aflagde director general i Fine Art's Department i Bangkok, mr. Dhanit Yupho, besøg i København dels for at overvære åbningen af udstillingen „Kunst fra Thailand" (se Nationalmuseets Arbejdsmark 1965), dels for at være til stede ved fordelingen mellem Thailand og Danmark af de oldsager, der var udgravet af den første Thai-Danske arkæologiske Ekspedition 1960–62. Mr. Yupho udtrykte stor tilfredshed med de indvundne resultater, der har givet thailænderne større indblik i landets forhistorie og har bibragt thai-arkæologerne teknisk erfaring. Samtidig anmodede han om endnu en ekspedition, der kunne videreføre arbejdet.

Den anden ekspedition blev – ligesom den første – finansieret af Dansk Ekspeditionsfond, A/S Det østasiatiske Kompagni og Otto Mønsted Fondet, samt ved et tilskud fra Statens almindelige Videnskabsfond. Foruden etnografen, magister Lise Rishøj Pedersen, der foretog selvstændige undersøgelser (se side 167), bestod ekspeditionen af konservator Vivi-Ann Jacobsen, konservatorelev Ole Schmidt, stud. mag. Merete

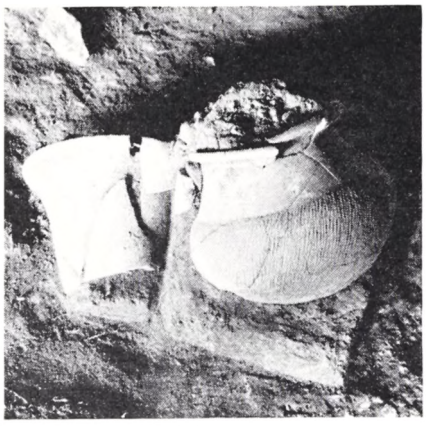

Blandt de værdifulde fund fra Ongbah-hulen var nogle nye lerkartyper fra Yngre Stenalder – et meget kærkomment bidrag til det typeforråd, der fremkom under den første ekspedition.

Med metal-alderens komme møder vi for første gang det klassedelte samfund; medens overklassen blev begravet i smukt tildannede trækister, blev den jævne befolkning jordfæstet i simple nedgravninger lige inden for hulens åbning. Ved skelettets fødder en samling jernredskaber.

Aagaard Henriksen og magister Per Sørensen, der ledede udgravningsarbejdet.

Opholdet strakte sig over 5½ måned. I løbet af dette tidsrum forestod konservatorerne ikke alene konserveringen af fund, der blev udgravet af ekspeditionens arkæologer, men også fund, der var udgravet af thailandske arkæologer, ligesom de var rådgivende overfor Fine Art's Department.

De arkæologiske undersøgelser bestod dels i mindre rekognosceringer, dels af to større udgravninger. Den første fandt sted i Ongbah-hulen ca. 10 km fra floden Kwae Yai i det vestlige Centralthailand. Dette område er opfyldt af kalkstensbjerge. I disse bjerge findes mange naturlige huler, der blev besøgt af den første ekspedition. Fra Ongbah-hulen hjembragtes så værdifulde fund, at den måtte sættes på arbejdsprogrammet for 1961–62; men på grund af mangel på mandskab måtte udgravningen dengang opgives. Desværre – for siden da er væsentlige dele af hulens kulturlag ødelagt af lokale skattejægere.

Alligevel lykkedes det at finde så store og uforstyrrede aflejringer, at en undersøgelse skønnedes forsvarlig. Resultaterne var over al forventning. Der udgravedes således svære lagdelte kulturlag med et rigt inventar fra den bagindiske ældre stenalderkultur – Hoabinhian-kulturen, tilmed for første gang sammen med så store trækulmængder, at en absolut aldersbestemmelse kan opnås ved hjælp af en C-14 datering. Endvidere fremkom betydningsfulde grave fra den yngre stenalder, der kan bidrage til et udvidet kendskab til den tids lerkartyper. Endelig fandtes grave fra metalalder (jernalder) – både simple grave uden kiste repræsenterende en socialt lavere befolkningsgruppe, og rige grave i trækiste, hvor kisten består af en udhulet træstamme, der udvendigt er tildannet som en båd. Heri blev den samtidige overklasse begravet. Disse grave kan, ved sammenligning med tilsvarende fund fra det sydvestlige Kina, dateres til ca. 200 f. Kr. og derefter. Fundene er ydermere betydningsfulde derved, at de tyder på en befolkningsmæssig kontinuitet fra yngre stenalder til – i hvert fald – ind i tidlig historisk tid. Desuden vil de sandsynligvis efter et nærmere studium kunne motivere en radikal ændring i den hidtidige opfattelse af den bagindiske bronzealderkultur Dong-s'on-kulturen.

I februar og marts udgravedes en formodet yngre stenalders gravplads i landsbyen Nong Chae Sao på den nordlige del af Malacca-halvøen ca. 25 km vest for byen Radburi. Det lykkedes imidlertid ikke at påvise flere begravelser end to tidligere fundne. I stedet konstateredes en yngre stenalders *boplads* med en hustomt fra denne periode. Det er det ældste hus, der hidtil er udgravet i Thailand og i Bagindien overhovedet og kan skønsvis dateres til 1500–1300 f. Kr. Der synes at være tale om en pælebygning med næsten kvadratisk boligplatform overdækket af et ovalt tag – en hustype, der i forhistorisk tid kendes både fra Kina og Japan, og som endnu findes hos visse Thai-stammer.

Marmorbuste fra den romerske kejsertid

Dette kvindehoved er udhugget i storkornet marmor, hvis overflade har en rødgylden patina. Trækkene er store uden megen detailangivelse. Håret er redt fra hver side af panden ned over ørerne, så at flippen med en stor gennemboring til ørenring lades fri. Bagtil er håret opsat, men dækkes næsten helt af et hovedklæde. Efter stilen at dømme må busten være udført i første halvdel af det 3. århundrede e. Kr.; men flere træk som f. eks. håropsætning og hovedklæde griber tilbage til klassisk græsk kunst.

Måske forestiller busten en romersk kejserinde i skikkelse af en gudinde. Den er fundet i den østlige del af det romerske imperium, og det var navnlig her – i Roms nærorientalske provinser, man i soldaterkejsernes revolutionære tidsalder forsøgte at afstive de hastigt skiftende herskeres autoritet ved at guddommeliggøre deres kald – i begyndelsen uden større held.

5. afdeling. Højde 27,5 cm. Inv. nr. 14749.

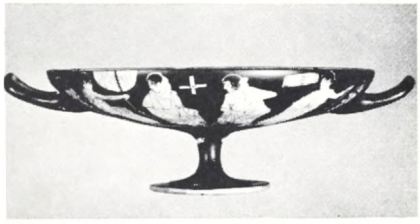

Drikkeskål fra Athen

I slutningen af det 6. og i hele det 5. århundrede f. Kr. var sådanne flade vinskåle populære i Grækenland. De har ofte et betydeligt rummål, hvilket dog ikke må tolkes som vidnesbyrd om drikfældighed. Dels blandede man vinen med vand, og dels var skålen beregnet til at gå selskabet rundt. Det var næsten kun mænd, der deltog i drikkelag, og motiverne til dekorationen er ofte hentet fra deres verden – som her hvor vi ser en række unge mænd indhyllet i kapper. Det er sikkert en scene efter sportsudøvelse og påfølgende bad, der er fremstillet, da unge herrer ellers var meget lettere påklædt. I baggrunden ses tre genstande, der repræsenterer attiske unge mænds vigtigste beskæftigelser: til venstre et skjold fra kamptræning, i midten et hjul fra sport og leg, til højre en „skolemappe" – formentlig to stykker træ omviklet med snor.

5. afdeling. Diameter uden hanke ca. 26 cm. Inv. nr. 14760.

Kumme fra Grækenland

Det var i et kar som dette, man blandede vin og vand under drikkelag; men i det 8. og 7. århundredes Grækenland anvendtes det også til mere dystre formål, nemlig som begravelsesurne eller gravmonument. Karrets nedre del er helt præget af den tørre geometriske dekorationsmåde med bånd og punkter i mørk farve på lerets bleggule bund. På den øverste del er en friere fremstilling af fugle omkring et planteornament – sikkert en „geometrisk" udformning af orientens hellige træ, symbol på liv og fornyelse. I denne periode kom Grækenland i livlig kontakt med den orientalske verden og modtog derfra mange impulser, som de græske kunstnere indarbejdede i deres egen stil.

5. afdeling. Højde 24 cm. Inv. nr. 14888.

Gravsten med nodetegn

Fra den klassiske oldtid er kun bevaret meget få eksempler på musik, og Nationalmuseet har ikke hidtil ejet nogen nodeoptegnelse. Nu har Carlsbergfondet imidlertid skænket Antiksamlingen en gravsten, der er udformet som en søjle af blågråt marmor. Den er af lilleasiatisk oprindelse, er i den tidligere romerske kejsertid rejst over en mand ved navn Seilikos og er forsynet med en lille på græsk affattet hymne, der filosoferer over livets korthed. Mellem linjerne er indføjet nodetegn, der lader sig transskribere til moderne noder som følger:

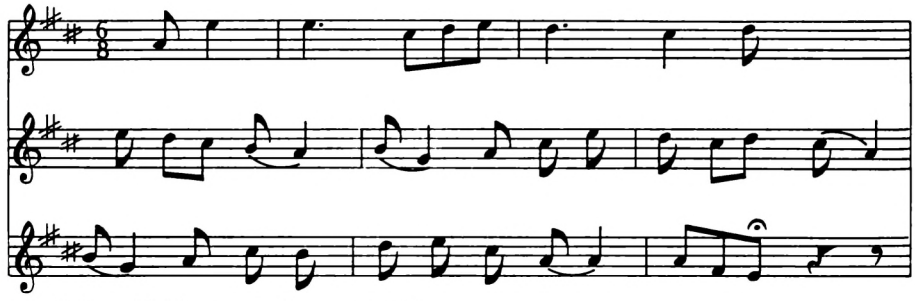

5. afdeling. Højde 61 cm. Inv. nr. 14897.

Lerflaske fra Amlash i Nordvestpersien

I slutningen af det andet årtusind f. Kr. opstod der flere steder i Persien kulturer, hvis keramik, våben, smykker m. v. røber højt udviklede kunstneriske traditioner. Mest kendt er bronzerne fra Luristan med deres fantasifulde dyreornamentik og lerkarrene fra Amlash nær det kaspiske hav. Omkring 1000 f. Kr. nåede den keramiske tradition sit højdepunkt i dette område, hvis gravpladser i de senere år har ydet rige fund.

Amlash-keramikken er godt repræsenteret på Nationalmuseet. Den afbildede flaske med den høje tragtformede hals og den lille vulst omkring halsen viser den sikre plastiske fornemmelse for formen, der udmærker Amlash.

5. afdeling. Højde 21,3 cm. Inv. nr. 14779.

Låg til rituelt kar fra Benin

Erhvervelse af etnografika fra Benin-hofkulturen i Nigeria har længe været forbundet med vanskeligheder. Nigeria har – forståeligt nok – forbudt al udførsel, og det sker sjældent, at stykker fra europæiske Benin-samlinger kommer i handelen; men som gave fra Etnografisk Samlings Venner har museet modtaget et låg til et rituelt kar. Det er udskåret i træ og beslået med messingblik, hvori er udhamret fletmønstre og stiliserede menneskehoveder. I type svarer de nøje til fremstillinger af portugisere i det 16. og 17. århundrede; men låget må dog formentlig dateres til 1800-tallet.

4. afdeling. Diameter 31,6 cm. Inv. nr. G. 7224.

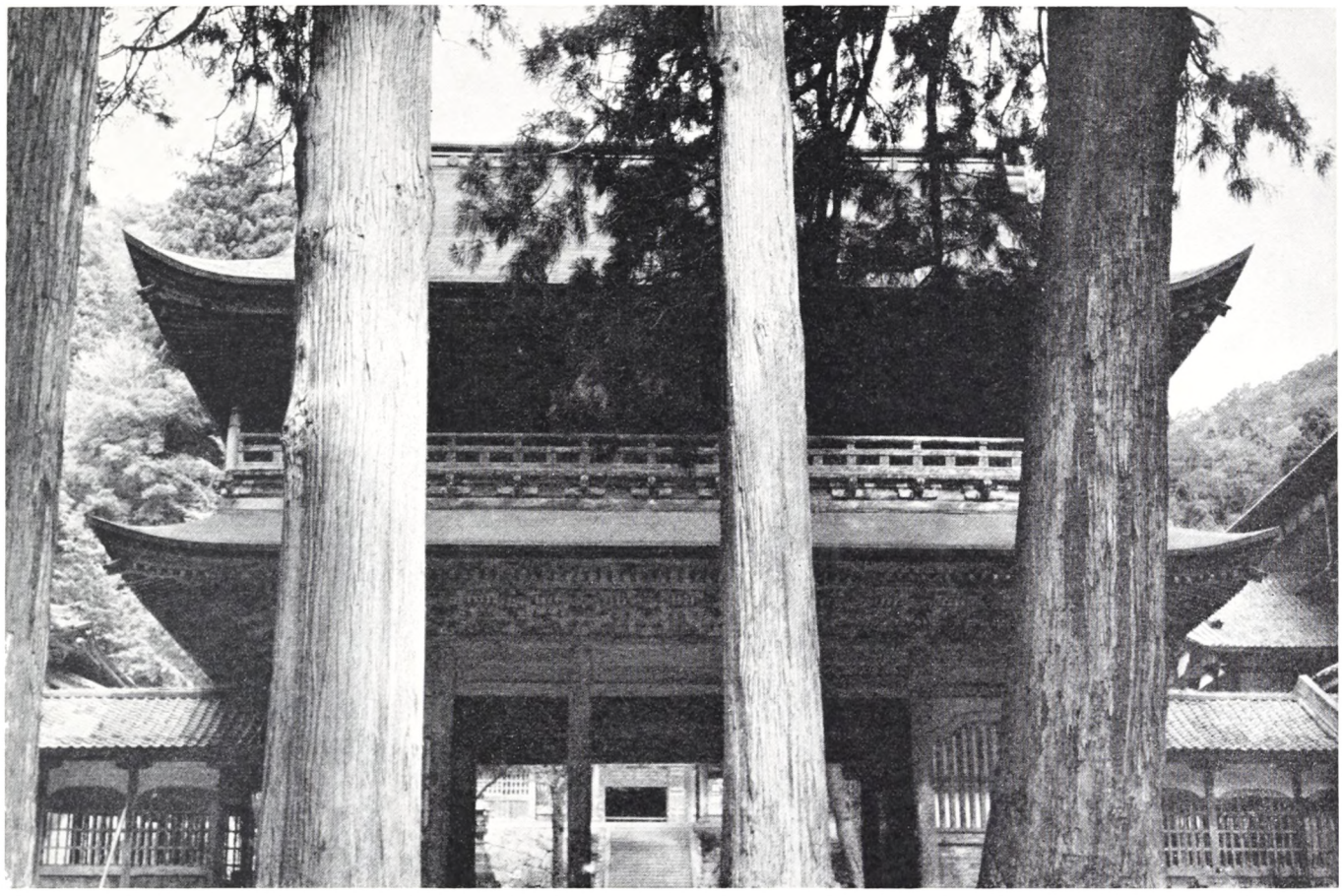

Hoved-indgangsport til Eihei-ji eller „Den Evige Fred's Tempel". Fukui præfekturet i det vestlige Japan.

Buddhistiske templer i Japan

Statens almindelige Videnskabsfond, det japanske udenrigsministerium samt Japan Air Lines gjorde det muligt for dr. Martha Boyer at gennemføre elleve måneders studieophold i Japan i 1965–66.

Endnu i dag er buddhismen livsnerven i det japanske samfund, og kun ved at lære dens japanske fremtrædelsesformer at kende kan man opnå en forståelse af japansk kultur i almindelighed og japansk buddhistisk kunst i særdeleshed. Med dette formål for øje boede Martha Boyer i otte måneder i buddhistiske templer, en måned i en nonneskole og to måneder privat hos en japansk familie, medens hun studerede ved Kyōto Universitet og Nationalmuseum.

Martha Boyer har fulgt Zen Buddhismens Sōtō-sekt. Hun begyndte sine tempelstudier i det ene af sektens to hovedtempler: Sōji-ji, der ligger i industriområdet mellem Tōkyō og Yokohama. Her boede hun sammen med hundrede munke og tog del i deres daglige arbejde fra

halv fire om morgenen til klokken ni om aftenen. Hun fulgte deres religiøse ceremonier, deres arbejde i bygningerne og på de omliggende jorder, spiste vegetabilsk føde som foreskrevet i templerne, og deltog i undervisningen i form af forelæsninger og recitationer af hellige tekster.

Senere flyttede hun til Sōtō-sektens andet hovedtempel Eihei-ji i bjergene i det vestlige Japan. Med sin strenge disciplin er det kendt som træningstempel for unge munke. Også her delte hun munkenes tilværelse og fik endog lejlighed til at følge deres „tiggergang". Hun deltog i daglige meditationsøvelser og i den særligt koncentrerede form for meditation, der finder sted fire gange om året og varer en uge. Det vil sige, at man så at sige lever i meditationshallen i den pågældende tid, spiser sine måltider der og sidder indtil otte à ni timer med korslagte ben i den såkaldte „lotus-stilling". Det mindste tegn på eftergivenhed over for søvn, smerte eller andet ubehag straffes omgående med stokkeslag over højre skulder. En eller flere munke bevæbnet med en lang træstok går rundt i hallen og vogter årvågent over ethvert tilløb til brud på disciplinen. Der gives ingen pardon, selv ikke når man sidder med blødende sår på benene og sønderslået skulder. Og dog. Det er sket én gang – velsagtens første og sidste – i Eihei-ji's lange historie. Templets strenge Zen-mester skånede Martha Boyer for disciplinær afstraffelse og sprang hende over i rækken af døsige munke, der var ved at falde sammen af træthed. Det var uhørt og gik ikke upåagtet hen. To munke, der sad ved siden af hende, drejede hovedet for at tilkendegive deres forbavselse.

Zen buddhistisk nonne arrangerer blomster – ved udendørs tempelceremoni. Sōjiji. Yokohama.

Endelig afsluttede hun sine tempelstudier i et søstertempel til Sōji-ji beliggende på Noto-halvøen, der strækker sig ud i det Japanske Hav. Et isoleret sted med et halvt hundrede kilometer til nærmeste jernbaneforbindelse. Japansk vinter med snedriver i fem meters højde afskar i lange tider enhver forbindelse med omverdenen.

Under et fjorten dages sommerophold i et landsbytempel i det nordvestlige Japan deltog hun i dødeceremonier. På en lille gravplads vandrede hun om natten i procession sammen med stedets præst, hans tre sønner og hans datter. Lyden fra cymbaler og klokker og vedvarende recitation skar gennem den hede nat, hvis mørke kun blev brudt af levende fakkelskær fra papirslygter. Landsbyens folk stod grupperet på deres familiegravsteder og ventede på, at processionen skulle nå frem for at bede for deres døde og tilfredsstille de „hungrige sjæles" sult og tørst. Det skete ved, at templets datter kastede frugter på hver enkelt grav, mens Martha Boyer med en grøn kvist stænkede vand på gravene.

I Kyōto blev hun optaget i en nonneskole. Som måske den eneste vesterlænding oplevede hun ordinationen af en vordende ung nonne; den markeredes ved den såkaldte „hårskærings-ceremoni".

Med udgangspunkt i disse studier håber Martha Boyer ad åre at kunne samle sine iagtagelser og oplevelser i Japans buddhistiske templer i en publikation – en slags modstykke til afdøde arkitekt Johannes Prip-Møllers værk *„Chinese Buddhist Monasteries"*.

Høvdingens hus i Pu-Nampriau – en landsby ved Kwae Yai floden i det centrale Thailand. Her driver indbyggerne svedjebrug og dyrker bjergris, og der var mulighed for at studere høstarbejdet og de dertil knyttede ritualer.

Folkekultur i Thailand

I tilknytning til 2. Thai-Danske arkæologiske Ekspedition 1965–66 foretog mag. scient. Lise Rishøj Pedersen etnografiske undersøgelser og indsamlinger i små landsbysamfund i det centrale og sydlige Thailand. Buddhismen er Thailands officielle religion, men en nærmere undersøgelse viste, at denne kun ligger som et tyndt lag over gamle animistiske forestillinger, der stadig kommer stærkt til udtryk i forbindelse med riter og tabuforestillinger omkring alle vigtige faser i thaiernes liv såsom bryllup, svangerskab, fødsel, begravelse m. v.

To forskellige erhvervskulturer blev specielt undersøgt, nemlig et svedjeagerbrug med bjergrisdyrkning og et lavlandsagerbrug med overrisling og sumprisdyrkning. I disse to områder søgtes også klarlagt arbejdsfordelingen mellem kønnene samt kvindens betydning i samfundsøkonomien.

INDHOLD

ELISABETH MUNKSGAARD
GULDFUNDET FRA KITNÆS STRAND VED JÆGERSPRIS

BJARNE STOKLUND
RØGSTUE OG GLASSTUE

JAN STEENBERG
GAMLE SKÆREMØLLE BRO

C. J. BECKER
TO LANDSBYER FRA TIDLIG JERNALDER I VESTJYLLAND

GEORG GALSTER
FRA CHRISTOPHER AF BAJERNS HOF

B. BRORSON CHRISTENSEN
TO STORE TRÆKONSERVERINGSOPGAVER

ERIK KJERSGAARD
DE SORTE EKVIPAGER

P. MORTENSEN OG K. V. FLANNERY
EN AF VERDENS ÆLDSTE LANDSBYER

SVEND NIELSEN
NYT OM DANMARKS ÆLDSTE FAJANCEFABRIK

OLAF OLSEN OG PALLE FRIIS
SANKT OLAI I HJØRRING

MARTHA BOYER
FORTID I NUTIDENS KINA

INGE MEJER ANTONSEN
ET KUNSTNERHJEM I SKAGEN

GLIMT FRA ARBEJDSMARKEN